หอสมุดแห่งชาติ
จากอดีตถึงปัจจุบัน

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จัดพิมพ์ในมหามงคลสมัย

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช

ทรงเจริญพระชนมพรรษาเสมอด้วย

สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗ มกราคม ๒๕๒๘

027.5593
ศ528ห

หอสมุดแห่งชาติ
จากอดีตถึงปัจจุบัน

หอสมุดแห่งชาติ
7 ส.ค. 2551
กรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

จัดพิมพ์ในมหามงคลสมัยที่

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุยเดช

ทรงเจริญพระชนมพรรษาเสมอด้วย

สมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เปิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี

๗ มกราคม ๒๕๒๘

ราคา ๖๐ บาท

เลขห้อง กก
เลขหมู่ 027.5593
ก538ห
เลขทะเบียน ห 51 ชศร. 000334
NATIONAL LIBRARY OF THAILAND
31111008801464

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระ-
นางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนิน
มา ณ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี เมื่อวันที่ ๑๐
มีนาคม ๒๕๑๐

คำนำ

วันที่ ๗ มกราคม ๒๕๒๘ เป็นมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเจริญพระชนมพรรษาเสมอด้วยสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศิลปากร เห็นสมควรจัดพิธีเบิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความปีติปราโมทย์ ชื่นชมโสมนัส และเพื่อแสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในด้านการศึกษาของประชาชนชาวไทยตลอดมา

กิจการของหอสมุดแห่งชาติ มีรากฐานสืบเนื่องมาจากพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงริเริ่มก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๔ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมกิจการ หอพระมณเฑียรธรรม หอพุทธสาสนสังคหะ และหอพระสมุดวชิรญาณ เป็น "หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร" เพื่อพระราชทานโอกาสให้ปวงชนมีแหล่งศึกษาหาความรู้ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานตึกถาวรวัตถุ หน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ ให้เป็นที่ตั้ง "หอพระสมุดสำหรับพระนคร" และครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานหนังสืออันเป็นสมบัติส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้แก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร เรียกว่า "หอพระสมุดวชิราวุธ" ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงมอบหนังสือและเอกสารสมบัติส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก่อตั้งเป็น "หอสมุดดำรงราชานุภาพ" อีกแห่งหนึ่ง หอสมุดทั้ง ๓ คือ หอพระสมุดวชิรญาณ หอพระสมุดวชิราวุธ หอสมุดดำรงราชานุภาพ รวมเรียกว่า "หอสมุดแห่งชาติ"

หอสมุดแห่งชาติ ได้พัฒนามาโดยลำดับ จนถึงปี พ.ศ. ๒๕๐๕ รัฐบาลได้อนุมัติให้ก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติขึ้นใหม่ ณ ท่าวาสุกรี การก่อสร้างแล้วเสร็จเปิดให้บริการได้เมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม ๒๕๐๙ ต่อมาเมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๑๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าพระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรกิจการของหอสมุดแห่งชาติ ณ ท่าวาสุกรี นับเป็นมิ่งมงคลและเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อม

ใน พ.ศ. ๒๕๑๘ รัฐบาลได้อนุมัติให้ก่อสร้าง อาคารหอพระสมุดวชิรญาณ ขึ้นที่ ท่าวาสุกรี อีกหลังหนึ่ง เพื่อเก็บรักษาตู้พระธรรมและศิลาจารึก นอกจากนี้หอสมุดแห่งชาติยังได้รับความร่วมมือจากธนาคารกรุงเทพจำกัดและทายาทของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ จัดตั้ง "ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์" ซึ่ง สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินทรงทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๒๒

อนึ่ง หอสมุดแห่งชาติ ยังได้สนองนโยบายของรัฐบาลในการพัฒนาชนบท โดยได้ขยายกิจการหอสมุดแห่งชาติสาขาออกไปในจังหวัดต่าง ๆ โดยได้เปิดให้บริการแล้วที่จังหวัดสิงห์บุรี นครศรีธรรมราช ลำพูน สงขลา และชลบุรี และจะเปิดต่อไปอีก ๒ แห่งในอนาคตอันใกล้นี้ ที่จังหวัดสมุทรสงคราม และบุรีรัมย์

หอสมุดแห่งชาติ อาคาร ๓ ท่าวาสุกรี นี้ รัฐบาลได้อนุมัติงบประมาณ ๗,๕๐๐,๐๐๐ บาท ให้ก่อสร้างในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๒๗ เพื่อให้เป็นห้องอ่านหนังสือสำหรับเด็กและเยาวชน กำหนดประกอบพิธีเปิดในวันที่ ๗ มกราคม ๒๕๒๘ โดย ฯพณฯ นายชวน หลีกภัย รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้กรุณามาเป็นประธานในพิธี และในการนี้ กรมศิลปากรได้มอบให้ข้าราชการกองหอสมุดแห่งชาติ เรียบเรียงและจัดพิมพ์หนังสือ "หอสมุดแห่งชาติ จากอดีตถึงปัจจุบัน" ซึ่งหวังว่าจักอำนวยประโยชน์แก่ผู้สนใจอ่านศึกษาหาความรู้อย่างกว้างขวาง

ในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงเจริญพระชนมายุ นับได้ ๕๗ พรรษา กับ ๓๓ วัน เสมอด้วยพระชนมายุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในวันที่ ๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๘ ขออัญเชิญคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักสิทธิ์ในสากลโลก โปรดอภิบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ พร้อมด้วยพระราชโอรสพระราชธิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ ได้ทรงพระเจริญด้วยจตุรพิธพรชัย เป็นมิ่งขวัญร่มเกล้าของชาวไทยทั้งผองตลอดกาล เทอญ.

(นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์)

อธิบดีกรมศิลปากร

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร

๓ มกราคม ๒๕๒๘

สารบาญ

หน้า

คำนำ (๓)

สารบาญ (๕)

ภาค ๑

หอสมุดแห่งชาติในอดีต (พ.ศ. ๒๔๔๘–๒๔๗๐)

กำเนิดหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ๓

หอพระมณเฑียรธรรม ๔

หอพระสมุดวชิรญาณ ๑๒

หอพุทธสาสนสังคหะ ๒๗

การดำเนินงานหอพระสมุดสำหรับพระนคร ๓๓

- ที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๔
- พนักงานประจำหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๔
- การจ่ายเงินในการหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๕
- การจัดหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๖
- การแก้ระเบียบการในหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๖
- การหาหนังสือเพิ่มเติมเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๗
- ตู้ที่จะใส่หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๘
- การพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ ๓๙
- การหาหนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ๔๑
- วิธีซื้อหนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ๔๕
- การหาหนังสือต่างประเทศเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ๔๖
- การหาตู้หนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ ๕๑
- การจัดหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ ๕๒

– การทำบัญชีหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ ๕๕
– การชำระหนังสือ ๕๖
– การพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ ๕๗
– การจัดแผนกจดหมายเหตุของหอพระสมุดวชิรญาณ ๕๙
– ราชการเกี่ยวแก่หอพระสมุดวชิรญาณ ๖๐
– การย้ายหอพระสมุดวชิรญาณ ๖๓

ภาค ๒

หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน (พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๕๒๘) ๖๕

หอสมุดแห่งชาติ ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๕๐๔ ๖๗
หอสมุดแห่งชาติระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๔–๒๕๐๙ ๖๘
การบริหารและการแบ่งส่วนราชการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๙–๒๕๒๘ ๗๒
– การบริหารและแบ่งส่วนราชการ พ.ศ. ๒๕๐๙–๒๕๑๘ ๗๓
– การบริหารและแบ่งส่วนราชการ พ.ศ. ๒๕๑๘–๒๕๒๗ ๗๔
– แผนผังการแบ่งส่วนราชการกองหอสมุดแห่งชาติ ๗๘

ภาค ๓

ระบบงานของหอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๒๘ ๗๙

การจัดหาหนังสือและโสตทัศนวัสดุอุปกรณ์ ๘๑
– นโยบายการจัดซื้อเอกสารสิ่งพิมพ์ของหอสมุดแห่งชาติ ๘๒
– การขอแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ ๘๓
– การเร่งรัดจัดหาสิ่งพิมพ์ภายในประเทศ ๘๔
ระบบงานเทคนิคของหอสมุดแห่งชาติ ๘๕
– การริเริ่มนำระบบการจัดหมู่หนังสือแบบทศนิยมมาใช้ ๘๕
– อุปสรรคและการแก้ปัญหาในระยะเริ่มแรก ๘๖
– การพัฒนาระบบงานจัดหมู่ในสมัยต่อมา ๘๘

ระบบการจัดทำบัตรรายการ ๙๑
- บัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ ๙๑
- การกำหนดหัวเรื่อง ๙๕
- การลงรายการบัตรของหอสมุดแห่งชาติ ๙๖
- ประเภทบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ ๙๖
- สีสัญลักษณ์ของบัตรรายการ ๙๖
- การพิมพ์และผลิตบัตรรายการ ๙๗
- การเรียงบัตรรายการภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ๙๗

โครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ ๙๘

การใช้คอมพิวเตอร์กับงานหอสมุดแห่งชาติ ๑๐๒
- การเริ่มนำคอมพิวเตอร์มาใช้กับงานหอสมุดแห่งชาติ ๑๐๒
- ระบบงานบรรณานุกรมแห่งชาติ ๑๐๓
- ระบบงานศูนย์ข้อมูลวารสาร ฯ ๑๐๕
- การลงทะเบียนและการค้นข้อมูลระบบ ON LINE ๑๐๖

การอนุรักษ์เอกสารโบราณ ๑๐๘
- การสำรวจและเพิ่มพูนเอกสารโบราณ ๑๑๐
- การลงทะเบียนเอกสารโบราณ ๑๑๑
- การทำบัตรรายการเอกสารโบราณ ๑๑๖
- การสงวนรักษาเอกสารโบราณ ๑๒๐

การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ ๑๒๐
- การทำสำเนาเอกสารโบราณ ๑๒๓
- การถ่ายถอดอักษรหรือการปริวรรตอักษร ๑๒๕
- การแปลเอกสารโบราณ ๑๒๗
- การบริการเอกสารโบราณ ๑๒๘

ระบบการบริการหนังสือ ๑๒๙

ระบบงานบริการหนังสือพิมพ์และวารสาร ๑๓๑

การบริการไมโครฟิล์ม ๑๓๒
การจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้ ๑๓๔
– นิทรรศการ ๑๓๔
– มุมหนังสือสำหรับเด็ก ๑๓๕
การจัดตั้งห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร ๑๓๖
ห้องโสตทัศนวัสดุ สุนทราภรณ์ ๑๓๗
ระบบงานหอสมุดแห่งชาติสาขา ๑๓๘
– หอสมุดดำรงราชานุภาพ ๑๓๙
– ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ ๑๓๙
– หอสมุดแห่งชาติสาขาอินทร์บุรี สิงห์บุรี ๑๔๐
– หอสมุดแห่งชาติสาขาลำพูน ๑๔๐
– หอสมุดแห่งชาติสาขานครศรีธรรมราช ๑๔๐
– หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดดอนรัก สงขลา ๑๔๑
– หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี ๑๔๑
– หอสมุดแห่งชาติสาขาประโคนชัย บุรีรัมย์ ๑๔๒
ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ๑๔๒
– การรับความช่วยเหลือจากองค์การ IDRC ๑๔๔
– การรับความช่วยเหลือจากยูเนสโก ๑๔๕
– โครงการสหบรรณานุกรมวารสารสากล ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ๑๔๕
ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ๑๔๖
รายชื่อหนังสือและเอกสารที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ ๑๔๙

ภาคผนวก

คำกล่าวรายงานและคำกล่าวเปิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ ๑๕๑
คณะผู้เรียบเรียงและจัดทำหนังสือ "หอสมุดแห่งชาติ จากอดีตถึงปัจจุบัน" ๑๕๙

หอสมุดแห่งชาติในอดีต

(พ.ศ. ๒๔๔๘–๒๔๗๐)

กำเนิดหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร

เมื่อวันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๗ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในอภิลักขิตสมัยเมื่อจำนวนปีนับแต่พระบรมราชสมภพครบร้อยปี มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาการอันเป็นถาวรประโยชน์ เฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถ ทรงพระราชดำริว่ามหานครอันรุ่งเรืองในนานาประเทศย่อมมีหอสมุดสำหรับเมืองเป็นที่สะสมและเก็บรักษาบรรดาหนังสือซึ่งเป็นวิทยาสมบัติสำหรับชนชาตินั้น ๆ นับเป็นสิ่งสำคัญในรัฐบาลอย่างหนึ่ง และหอสมุดเช่นนั้นยังหาได้จัดขึ้นในสยามประเทศนี้ไม่ หอสมุดที่มีอยู่แล้ว ๓ หอ คือ หอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พร้อมกันทรงจัดตั้งขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถนั้นก็ดี หอพระมณเฑียรธรรม และหอพุทธสาสนสังคหะ อันเป็นหอหลวงทั้ง ๒ หอนั้นก็ดี ล้วนเป็นแต่หอสมุดขนาดน้อย ด้วยกำลังไม่พอจะจัดทะนุบำรุงการให้ใหญ่โตยิ่งขึ้นได้ ถ้ารวมหอสมุดทั้ง ๓ นั้นเข้าเป็นหอสมุดใหญ่สำหรับพระนคร และให้อยู่ในความปกครองอุดหนุนของรัฐบาลโดยตรง หอสมุดนี้จะเป็นคุณเกิดประโยชน์ และเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมือง สมควรจะเป็นสิ่งซึ่งจัดเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระบรมชนกนาถ ในอภิลักขิตสมัยได้ด้วยประการทั้งปวง มีพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศกระแสพระบรมราชโองการ เมื่อวันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๔๘ โปรดเกล้าฯ ให้รวมหอสมุด ซึ่งมีแยกกันอยู่เป็น ๓ หอในเวลานั้น คือ หอพระมณเฑียรธรรม ๑ หอพระสมุดวชิรญาณ ๑ และหอพุทธสาสนสังคหะ ๑ จัดตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร คงเรียกนามว่า “หอพระสมุดวชิรญาณ” ตามพระสมณนามาภิไธย แห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สืบมา

หอสมุดทั้ง ๓ ซึ่งได้รวมกันเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้นมีมูลเหตุการจัดตั้งและประวัติต่าง ๆ กันดังต่อไปนี้

หอพระมณเฑียรธรรม

หอพระมณเฑียรธรรม สร้างตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ คราวเดียวกับสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๖ หอพระมณเฑียรธรรมหลังแรกสร้างกลางสระ อยู่ตรงที่ตั้งพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามทุกวันนี้ สร้างขึ้นเป็นที่เก็บพระไตรปิฎกของหลวง ครั้นปี พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎกที่วัดมหาธาตุ และทรงสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงตามที่สังคายนาสำเร็จแล้วแห่พระไตรปิฎกนั้นเข้ามาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม มีการมหรสพสมโภช ในคืนวันสมโภชนั้น เวลาจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุปลิวไปตกลงบนหลังคาหอพระมณเฑียรธรรมเกิดไฟไหม้ ขนพระไตรปิฎกออกได้ทัน แต่ไฟไหม้หอพระมณเฑียรธรรมเดิมหมดทั้งหลัง จึงโปรดให้ถมสระสร้างพระมณฑปขึ้นตรงนั้น เป็นที่ไว้พระไตรปิฎกแทนหอพระมณเฑียรธรรมเดิม แต่พระมณฑปไม่พอจะไว้พระไตรปิฎกของหลวงได้หมดทุกฉบับ สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท จึงทรงรับอาสาให้ช่างวังหน้ามาสมทบทำหอพระมณเฑียรธรรมถวายใหม่อีกหลังหนึ่ง ซึ่งอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตรงมุมด้านตะวันออกเฉียงเหนือทุกวันนี้ หอพระมณเฑียรธรรมนั้นนอกจากเป็นที่เก็บพระไตรปิฎกของหลวง ใช้เป็นที่ประชุมลูกขุน ณ ศาลาจารึกพระราชสารที่มีไปต่างประเทศ และเป็นที่แปลพระราชสารที่ต่างประเทศมีมาแทนหอพระราชสารครั้งกรุงเก่า และเป็นที่ทำพิธีจารึกพระสุพรรณบัตรเจ้านายต่างกรม ตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๑ ตลอดมาจนรัชกาลที่ ๓ แต่การพิทักษ์รักษาอยู่ในหน้าที่กรมราชบัณฑิต กรมราชบัณฑิตเป็นพนักงานรักษาหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมมาตั้งแต่รัชกาลที่ ๑

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวงที่เก็บรักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมมี ๑๔ จบด้วยกัน หนังสือพระไตรปิฎกเหล่านี้ ปรากฏประวัติการสร้างโดยลำดับรัชกาลก่อนมาดังต่อไปนี้

พระไตรปิฎกฉบับหลวง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

จำเดิมแต่เมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก ครั้งนั้นวัดวังบ้านเรือนถูกข้าศึกเผายับเยินไปทุกแห่ง หนังสือพระไตรปิฎกและหนังสืออื่น ๆ จึงเป็นอันตรายหายสูญไปเสียเป็นอันมาก เมื่อ

พระเจ้าตากสินทรงตั้งเมืองธนบุรีเป็นราชธานีแล้ว จึงมีรับสั่งให้เสาะหาหนังสือต่าง ๆ มีคัมภีร์พระไตรปิฎกเป็นต้น มารวบรวมตั้งหอหลวงขึ้นใหม่ ความปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า เมื่อปีฉลู เอกศก พ.ศ. ๒๓๑๒ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช เสด็จยกทัพหลวงลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราช เมื่อได้เมืองพบคัมภีร์พระไตรปิฎกยังมีอยู่ที่เมืองนครศรีธรรมราชมาก ด้วยคราวเมื่อเสียกรุงเก่า พม่าหาได้ยกลงไปตีถึงเมืองนครศรีธรรมราชไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงมีรับสั่งให้ยืมคัมภีร์พระไตรปิฎกที่เมืองนครศรีธรรมราชขนเข้ามายังกรุงธนบุรี และต่อมาโปรดให้พระราชาคณะไปเที่ยวหาหนังสือซึ่งยังขาดต้นฉบับถึงกรุงกัมพูชาและเมืองอื่น ๆ อีก หนังสือพระไตรปิฎกซึ่งพระเจ้ากรุงธนบุรีเสาะหารวบรวมได้จากที่ทั้งปวงในครั้งนั้น คงยังไม่ได้จำลองสร้างเป็นฉบับหอหลวงขึ้นใหม่ หรือถ้าจะได้ลงมือสร้างก็คงจะสร้างได้น้อยทีเดียวด้วยความปรากฏในประกาศครั้งสังคายนาว่า จึงโปรดให้สร้างพระไตรปิฎกฉบับหอหลวงขึ้นเมื่อในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ ครั้นเมื่อสร้างขึ้นแล้ว จมื่นไวยวรนารถกราบบังคมทูลว่า "พระไตรปิฎกซึ่งทรงพระราชศรัทธาสร้างไว้ทุกวันนี้ อักษรบทพยัญชนะตกวิปลาสอยู่แต่ฉบับเดิมมา หาผู้จะทำนุบำรุงขึ้นมิได้ ครั้นได้ทรงฟังแล้วก็ทรงพระปรารถไปว่า พระอัตถกถาฎีกาบาฬีพระไตรปิฎกทุกวันนี้ เมื่อแลผิดเพี้ยนอยู่เปนอันมาก จะเปนเค้ามูลปฏิบัติปฏิเวธสาสนานั้นมิได้ อนึ่งท่านผู้รักษาพระไตรปิฎกทุกวันนี้ก็น้อยนัก ถ้าสิ้นท่านเหล่านี้แล้วเห็นพระปริยัติสาสนาปฏิบัติสาสนาปฏิเวธสาสนาจะสาปสูญเปนอันเร็วนัก สัตวโลกทั้งปวงจะหาที่พึ่งมิได้ในอนาคตกาล ควรจะทำนุกบำรุงบวรพุทธสาสนาสมเด็จพระมหากรุณาไว้ให้เปนประโยชน์ไปแก่เทพามนุษย์ทั้งปวง จึงจะเปนทางพระบรมโพธิญาณบารมี" จึงทรงพระราชดำริให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก เมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๓๓๑ ประชุมพระสงฆ์ทรงพระปริยัติธรรม เลือกได้ในเวลานั้น ๒๑๙ รูป มีสมเด็จพระสังฆราช (สี) เป็นประธาน กับราชบัณฑิตอีก ๓๐ นาย แบ่งกันเป็น ๔ กอง สมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดระฆัง เป็นแม่กองชำระพระสุตตันตปิฎก พระวันรัต (สุก) วัดมหาธาตุ เป็นแม่กองชำระพระวินัยปิฎก พระพิมลธรรม วัดพระเชตุพน เป็นแม่กองชำระพระอภิธรรมปิฎก พระพุฒาจารย์ (เบ้า) วัดบางยี่เรือใต้ เป็นแม่กองชำระพระสัททาวิเสส และพระธรรมไตรโลก (ชื่น) วัดหงษ์ เป็นผู้ช่วยอีกองค์หนึ่ง แยกกองกันตรวจชำระพระไตรปิฎกที่พระอุโบสถกองหนึ่ง พระวิหารกองหนึ่ง พระมณฑปกองหนึ่ง การเปรียญกองหนึ่ง ลงมือทำสังคายนาเมื่อ ณ วันพุธ เดือน ๑๒ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๕๐ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงพระราชอุสาหะเสด็จโดยกระบวนพยุหยาตรา ไปยังที่ประชุมในวันแรก และต่อมาเวลาเช้าเสด็จ

ไปทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยงพระที่พระระเบียง เวลาเย็นเสด็จไปถวายเครื่องอัฐบาน และถวายเทียนดูหนังสือทุกวัน ทำสังคายนาอยู่ ๕ เดือน จึงสำเร็จเมื่อเดือน ๕ ปีระกา พ.ศ. ๒๓๓๒

การสังคายนาคราวนั้น นำหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวงซึ่งสร้างเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ออกตรวจแก้ ด้วยเหตุนี้ หนังสือพระไตรปิฎกฉบับนั้นจึงมีชื่อเรียกกันว่า "ฉบับสังคายนา" และต่อมาเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ฉบับ "ครูเดิม" จำนวนหนังสือฉบับครูเดิมนี้พบจดหมายเหตุปรากฏว่าเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ มีพระวินัย ๔๐ คัมภีร์ พระสูตร ๑๕๗ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๕๖ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๓๕ คัมภีร์ รวมเป็น ๒๘๘ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๕๖๘ ผูก

เมื่อสังคายนาแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีรับสั่งให้สร้างพระไตรปิฎกขึ้นตามที่ได้สังคายนาตรวจแก้เห็นว่าถูกต้องนั้นอีกฉบับหนึ่ง ฉบับนี้เดิมเรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับทอง" หรือ "ฉบับทองทึบ" เพราะปิดทองทั้งตัว ต่อมาในรัชกาลหลัง ๆ ทรงสร้างคัมภีร์ปิดทองขึ้นอีก จึงเรียกฉบับทองทึบครั้งรัชกาลที่ ๑ ว่า "ฉบับทองใหญ่" จำนวนหนังสือฉบับทองใหญ่นี้ เมื่อทรงสร้างปรากฏว่า มีพระวินัย ๘๐ คัมภีร์ พระสูตร ๑๖๐ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๖๑ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๕๓ คัมภีร์ รวมเป็น ๓๕๔ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๘๖ ผูก คัมภีร์ฉบับทองใหญ่นี้คือฉบับที่ได้มีการฉลองเมื่อคราวไฟไหม้หอพระมณเฑียรธรรมในรัชกาลที่ ๑

อนึ่งในรัชกาลที่ ๑ นั้น ปรากฏว่าได้โปรดให้สร้างพระไตรปิฎกอีก ๒ จบ จบ ๑ สำหรับใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม พระไตรปิฎกฉบับนี้ปรากฏชื่อเรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับรองทรง" เพราะรองจากฉบับทองใหญ่แต่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า "ฉบับข้างลาย" เพราะมีลายเขียนข้าง ๆ บาญชีเดิมปรากฏว่ามีพระวินัย ๔๒ คัมภีร์ พระสูตร ๑๕๘ คัมภีร์ พระปรมัตถ์ ๖๕ คัมภีร์ สัททาวิเสส ๔๐ คัมภีร์ รวม ๓๐๕ คัมภีร์ เป็นหนังสือใบลาน ๓๖๔๙ ผูก พระไตรปิฎกสร้างในรัชกาลที่ ๑ ฉบับทองใหญ่ กับฉบับรองทรง ๒ จบที่กล่าวมานี้เป็นชุดใหญ่ยังมีชุดเล็กอีกฉบับหนึ่งเรียกในบาญชีเดิมว่า "ฉบับทองชุบ" เพราะใช้เขียนด้วยเส้นหมึกเป็นอักษรขอมย่อตามแบบโบราณ หนังสือฉบับนี้ในบาญชีเดิมมีแต่พระวินัย ๓๔ คัมภีร์ สัททาวิเสสคัมภีร์ ๑ รวม ๓๕ คัมภีร์ ดูเหมือนจะเป็นของสร้างขึ้นสำหรับดูผีมือ ว่าของโบราณมีอย่างนั้น ก็ทำได้เหมือนกัน

นอกจากพระไตรปิฎกที่สร้างขึ้นสำหรับหอหลวง ๓ ฉบับที่กล่าวแล้วปรากฏว่าเมื่อในรัชกาลที่ ๑ ได้ทรงสร้างพระไตรปิฎกพระราชทานตามพระอารามหลวงอีกทุกพระอาราม เพราะหนังสือตามวัดกระจัดกระจายหายสูญแต่ครั้งเสียกรุงเก่า พระสงฆ์ไม่มีพระไตรปิฎกที่จะเล่าเรียน เมื่อทรงสร้างพระอารามขึ้นใหม่ จึงพระราชทานหนังสือฉบับหลวงให้จำลองไป ลักษณะที่จำลองพระไตร-

บีฎกฉบับหลวงไปไว้สำหรับวัดในครั้งนั้น สันนิษฐานว่าคงจะทำเป็น ๒ อย่าง คือ สร้างเป็นหนังสือหลวงพระราชทานอย่างหนึ่ง พระราชทานอนุญาตให้พระยืมหนังสือฉบับหลวงไปคัดจานเอาเองตามวัดอย่างหนึ่ง

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

ในรัชกาลที่ ๒ มีจดหมายเหตุปรากฏว่าได้โปรดให้ตรวจหนังสือพระไตรบีฎกในหอพระมณเฑียรธรรมได้ความว่าพระไตรบีฎกขาดบาญชีไปมากบ้างน้อยบ้าง ทั้งฉบับครูเดิม ฉบับทองใหญ่ และฉบับรองทรง ที่หนังสือขาดครั้งนั้น น่าจะเป็นเพราะเหตุที่ให้ยืมฉบับหลวงไปคัดตามวัดเมื่อในรัชกาลที่ ๑ เจ้าพนักงานหลงลืมเสียไม่ได้เรียกฉบับกลับมาให้ครบ ในรัชกาลที่ ๒ จึงทรงสร้างหนังสือแต่ใช้ฉบับของเดิมที่ขาดบาญชีไปโดยมากที่ได้สร้างขึ้นใหม่สำหรับหอหลวงในครั้งรัชกาลที่ ๒ ปรากฏว่าสร้างจบเดียวเรียกในกรมราชบัณฑิตว่า "ฉบับรดน้ำแดง" เพราะลานใบปกเขียนลายรดน้ำพื้นแดง แต่หนังสือฉบับนี้เห็นจะสร้างไม่ทันแล้ว ก็สิ้นรัชกาลที่ ๒ ด้วยมีหนังสือลายรดน้ำแดงสร้างเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔ ปนอยู่เป็นอันมาก แต่จะมีจำนวนหนังสือเท่าใดไม่พบบาญชีเดิม

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างพระไตรบีฎกสำหรับหอหลวง ๕ ฉบับ ฉบับหนังสือที่ทรงสร้างคือ

๑. "ฉบับรดน้ำเอก" ฉบับนี้ ฝีมือสร้างประณีตกว่าพระไตรบีฎกบรรดามีทุกฉบับประจงทำตั้งแต่เลือกใบลาน ฝีมือจาน ฝีมือเขียน ลายรดน้ำที่ใบปก ทำกรอบคัมภีร์ ป้ายชื่อคัมภีร์ ตลอดจนเลือกหาผ้าห่มคัมภีร์ล้วนเป็นของบรรจงทำด้วยฝีมืออันวิจิตร ทราบว่า หนังสือฉบับนี้เดิมเก็บรักษาไว้ในหอพระเจ้า ภายในพระบรมมหาราชวัง ภายหลังฝนรั่ว หรือปลวกขึ้นหนังสือเสียไปบ้าง จึงโปรดให้ขนมารักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ หรือเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ทราบไม่ได้แน่

๒. "ฉบับรดน้ำโท" ทรงสร้างสำหรับหอหลวง ใช้ในการสอบไล่พระปริยัติธรรม หนังสือฉบับนี้สร้างลักษณะเดียวกับฉบับรดน้ำเอก แต่ฝีมือที่ทำประณีตไม่ถึงกัน จึงเรียกว่า "ฉบับรดน้ำโท"

๓. "ฉบับทองน้อย" ฉบับนี้ได้ความว่า เป็นฝีมือช่างผู้หญิงซึ่งหัดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ จานที่ตำหนักแพ ตัวคัมภีร์บีดทองทึบอย่างฉบับทองใหญ่ จึงเรียกว่า "ฉบับทองน้อย"

อนึ่งมีจดหมายเหตุปรากฏว่า สมเด็จพระศรีสุลาไลย ทรงสร้างพระไตรปิฎกจบหนึ่ง พอสร้างแล้วก็สวรรคต เห็นจะเป็นฉบับรดน้ำโทหรือมิฉะนั้นก็ฉบับทองน้อยที่กล่าวมานี้

๔. "ฉบับชุบย่อ" ฉบับนี้เขียนชุบตัวหนังสือเป็นอักษรขอม ย่ออย่างฉบับรัชกาลที่ ๑ ผิดกันแต่ลานเล็กกว่าและมีใบปกรดน้ำ เข้าใจว่าเห็นจะทรงสร้างเพิ่มเติมฉบับรัชกาลที่ ๑ มีไม่สู้มากคัมภีร์นัก

๕. "ฉบับอักษรรามัญ" ฉบับนี้เห็นจะจำลองจากพระไตรปิฎกซึ่งพระมอญหาได้ในเมืองรามัญเอามาถวาย หนังสือฉบับนี้ทราบว่าสร้างในรัชกาลที่ ๓ ไม่สู้มากนัก โดยมากสร้างต่อมาในรัชกาลที่ ๔

ในรัชกาลที่ ๓ ทรงสร้างพระไตรปิฎกจบใหญ่พระราชทานสำหรับพระอารามหลวงอีก ๒ ฉบับ ฉบับหนึ่งเรียกว่า "ฉบับเทพชุมนุม" เพราะใบปกเขียนลายรดน้ำเป็นรูปเทพชุมนุมพระราชทานไปไว้วัดพระเชตุพน หนังสือฉบับนี้ในรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงสร้างเพิ่มเติมอีก แต่เมื่อรักษาไว้ที่วัดพระเชตุพนถูกฝนและปลวก หนังสือเป็นอันตรายเสียมาก จึงโปรดให้ขนเข้ามารักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรมเมื่อในรัชกาลที่ ๕

พระไตรปิฎกรัชกาลที่ ๓ อีกฉบับหนึ่ง เรียกว่า "ฉบับลายกำมะลอ" เพราะใบปกเขียนลายกำมะลอ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างแต่ยังเป็นกรม พระราชทานไปไว้สำหรับวัดราชโอรส หนังสือฉบับนี้ไม่ปรากฏเรื่องราวต่อมา ครั้งเมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครกรรมการให้พระยาปริยัติธรรมธาดาไปตรวจ ได้ความว่าเป็นอันตรายสูญไปเสียแล้วทั้งจบ

หนังสือพระไตรปิฎกที่สร้างในรัชกาลที่ ๓ วิเศษกว่าหนังสือสร้างในรัชกาลก่อน ๆ มา โดยเหตุอย่างหนึ่ง ด้วยเมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชอยู่ตลอดรัชกาลได้เอาเป็นพระราชธุระสอบสวนหนังสือพระไตรปิฎก ทรงทราบว่าพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในประเทศนี้ยังไม่ครบบริบูรณ์ และบางคัมภีร์ทรงสงสัยในฉบับที่มีว่าจะไม่ถูกต้องอยู่บ้าง จึงทูลแต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าควรจะหาพระไตรปิฎกฉบับประเทศอื่นมาเพิ่มเติม และสอบกับหนังสือที่มีอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดให้สมณทูตออกไปลังกาทวีป ๒ คราว ไปเมื่อปีขาลจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๘๕ คราวหนึ่ง ไปเมื่อปีมะโรงฉศก พ.ศ. ๒๓๘๗ คราวหนึ่ง สืบหาพระไตรปิฎกฉบับลังกาเข้ามาได้มาก คัมภีร์ใดที่ลังกาไม่มีก็จัด

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

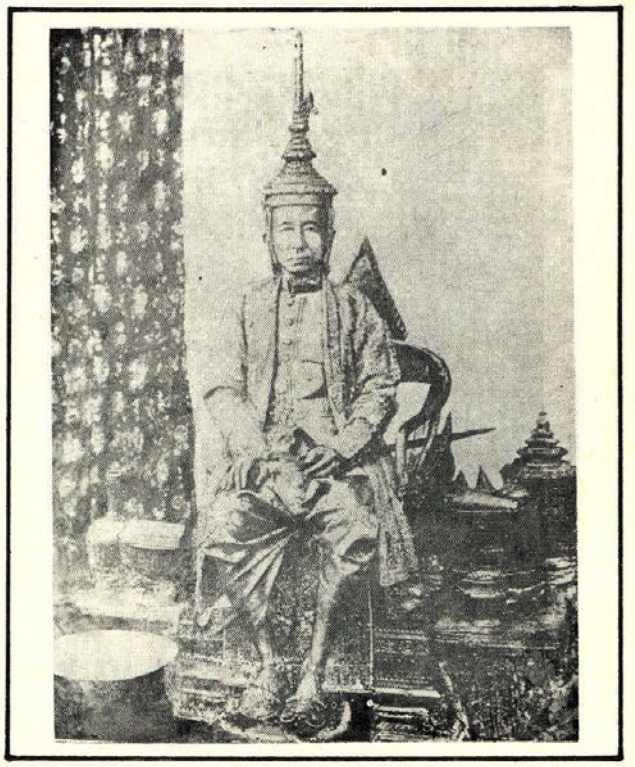

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
สยามมกุฎราชกุมาร พระองค์แรก

พระราชทานไปแลกเปลี่ยนกันคัดลอก และโปรดให้พระมอญช่วยกันหาพระไตรปิฎกทางรามัญประเทศด้วยอีกทางหนึ่งจึงได้หนังสือพระไตรปิฎกฉบับต่างประเทศเข้ามาเมื่อในรัชกาลที่ ๓ มาก อีกประการหนึ่งได้ทราบว่า เมื่อในรัชกาลที่ ๓ นั้นมีพระราชประสงค์จะให้แปลพระไตรปิฎกออกเป็นภาษาไทย โปรดให้วางฎีกาพระสงฆ์ที่ถวายเทศน์เวร ให้เทศน์เรื่องโดยลำดับพระไตรปิฎก ราชบัณฑิตส่งหนังสือฉบับหลวงไปพร้อมฎีกา ให้พระผู้จะเทศน์แปลแต่งเป็นภาษาไทยสำหรับถวายเทศน์ ด้วยเหตุนี้ หนังสือแปลร้อยที่มีอยู่ทุกวันนี้ จึงสังเกตสำนวนได้ว่า โดยมากเป็นหนังสือแปลครั้งรัชกาลที่ ๓ แต่ในครั้งนั้นทราบว่าหนังสือหลวงในหอพระมณเฑียรธรรมขาดไป ด้วยเรื่องราชบัณฑิตลืมเรียกต้นฉบับคืนอย่างเมื่อในรัชกาลที่ ๑ อีกคราวหนึ่งเมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร หนังสือที่ได้มาจากตามวัด ยังพบหนังสือหลวงปะปนอยู่เนือง ๆ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลที่ ๔ ได้โปรดให้ตรวจหนังสือในหอพระมณเฑียรธรรมอีกและปรากฏว่าหนังสือหลวงขาดบาญชีไปมาก เหมือนเมื่อตรวจครั้งรัชกาลที่ ๒ ด้วยหนังสือพระไตรปิฎกในหอพระมณเฑียรธรรมมีหนังสือสร้างใช้เมื่อในรัชกาลที่ ๔ แทบจะทุกฉบับ รู้ได้ด้วยหนังสือสร้างในรัชกาลที่ ๔ มักเขียนตราแผ่นดินไว้เป็นสำคัญ คือที่ใบปกเขียนตราพระมหามงกุฎดวงหนึ่ง ถ้าหนังสือที่สร้างใหม่สร้างแทนหนังสือรัชกาลไหนก็เขียนตารัชกาลนั้นไว้อีกดวงหนึ่ง เช่นหนังสือฉบับรดน้ำแดง มักมีตราพระมหามงกุฎกับตราครุฑพ่าห์อยู่คู่กัน

หนังสือพระไตรปิฎกที่สร้างขึ้นใหม่สำหรับหอหลวงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีฉบับหนึ่ง เรียกว่า "ฉบับล่องชาด" เพราะข้าง ๆ บิดทองและสลับชาด

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชกาลที่ ๕ ทราบว่า ทรงสร้างพระไตรปิฎกคัมภีร์ลานสำหรับหอหลวงจบหนึ่ง เรียกว่า "ฉบับทองทึบ" เพราะบิดทองทึบเหมือนกับฉบับทองใหญ่และทองน้อย ต่อมาเมื่อปีชวด รัตนโกสินทร์ศก ๑๐๗ พ.ศ. ๒๔๓๑ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่าการสร้างหนังสือพระไตรปิฎกเป็นคัมภีร์ใบลาน ได้หนังสือเพิ่มขึ้นแต่จบเดียว ไม่เป็นประโยชน์แพร่หลาย ถ้าพิมพ์พระไตรปิฎกลงกระดาษเย็บเป็นเล่มสมุด ถึงการที่ต้องทำจะมากกว่า และจะต้องลงทุนมากกว่าหนังสือใบลานก็จะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่ากันมาก จึงโปรดให้อาราธนาพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งทรงผนวช และพระราชาคณะ ฐานานุกรมเปรียญ ผู้รู้ปริยัติธรรมมีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่น และสมเด็จพระสังฆราช (ปุสสเทว) วัดราชประดิษฐ แต่ยังเป็นที่สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นประธาน ประชุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เสด็จออกสู่ที่สังฆสมาคม มีพระราชดำรัสชี้แจงพระราชประสงค์พระสงฆ์ทั้งปวงถวายอนุโมทนาพระราชบริหารและรับแบ่งหน้าที่กันตรวจต้นฉบับ สองฉบับอักษรขอมฉบับอักษรสิงหฬ ฉบับอักษรรามัญ ซึ่งมีอยู่ให้ถูกต้อง ส่วนการพิมพ์นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงษ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช เป็นแม่กองจัดการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทยเฉพาะบาลีรวม ๑๐๐๐ จบ จบละ ๓๙ เล่ม รวมเป็นสมุด ๓๙,๐๐๐ เล่ม สำเร็จเมื่อปีมะเส็งรัตนโกสินทรศก ๑๑๒ พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ฉลองในงานพระราชพิธีรัชฎาภิเศก เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสวยราชย์ได้ครบ ๒๕ ปี พระไตรปิฎกชุดนี้ พระราชทานไปไว้ตามพระอารามหลวงวัดละจบ นอกจากนั้นพระราชทานตอบแทนแก่พระสงฆ์และคฤหัสถ์ที่ได้เป็นเจ้าหน้าที่ทำการสร้างพระไตรปิฎกชุดนี้ด้วย ครั้นเมื่อข่าวปรากฏว่ามีพระไตรปิฎกพิมพ์ขึ้นในกรุงสยามเป็นครั้งแรกรัฐบาลและผู้อำนวยการศึกษาสถานที่ต่าง ๆ ในนานาประเทศ ต่างบอกมาขอพระราชทานพระไตรปิฎกไปไว้สำหรับศึกษาสถานและประเทศนั้น ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานไปตามประสงค์ พระไตรปิฎกที่สร้างในรัชกาลที่ ๕ จึงมีแพร่หลายทั่วไปในโลก และเป็นหลักสำหรับนักเรียนในนานาประเทศสอบสวนอยู่จนทุกวันนี้ พระไตรปิฎกพิมพ์ที่เหลือจากพระราชทานดังกล่าวมาแล้ว พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จำหน่ายพอสมควรราคา มีผู้นิยมกันซื้อไปไว้ตามพระอารามและสถานศึกษาที่ต่าง ๆ เป็นอันมาก ตั้งแต่พิมพ์แล้วภายใน ๒ ปี ก็หมดฉบับสำหรับจำหน่าย คงแต่ฉบับสำหรับรักษาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม

พระไตรปิฎกฉบับหลวง ซึ่งรักษาอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมจึงมี ๑๔ ฉบับด้วยกัน คือ

๑. ฉบับครูเดิม สร้างในรัชกาลที่ ๑
๒. ฉบับทองใหญ่ สร้างในรัชกาลที่ ๑
๓. ฉบับรองทรง สร้างในรัชกาลที่ ๑
๔. ฉบับทองชุบ สร้างในรัชกาลที่ ๑
๕. ฉบับรดน้ำแดง สร้างในรัชกาลที่ ๒
๖. ฉบับรดน้ำเอก สร้างในรัชกาลที่ ๓
๗. ฉบับรดน้ำโท สร้างในรัชกาลที่ ๓

๘. ฉบับทองน้อย สร้างในรัชกาลที่ ๓

๙. ฉบับเทพชุมนุม สร้างในรัชกาลที่ ๓

๑๐. ฉบับชุบย่อ สร้างในรัชกาลที่ ๓

๑๑. ฉบับอักษรรามัญ สร้างในรัชกาลที่ ๓ และต่อมาในรัชกาลที่ ๔

๑๒. ฉบับล่องชาด สร้างในรัชกาลที่ ๔

๑๓. ฉบับทองทึบ สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕

๑๔. ฉบับพิมพ์ สร้างเมื่อในรัชกาลที่ ๕

หนังสือพระไตรปิฎกคัมภีร์ใบลานทั้ง ๑๓ ฉบับนี้ จำนวนเรื่องหนังสือไม่เท่ากันมาแต่แรกสร้างทุกฉบับ หนังสือที่สร้างแล้ว ก็ยังมีเหตุขาดหาย ด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว และด้วยเหตุอื่นในชั้นหลัง แม้ปรากฏว่าได้สร้างใช้มาในรัชกาลก่อน ๆ ก็ไม่มีฉบับใดที่เหลืออยู่ครบตามบาญชีเดิมสักฉบับเดียว

นอกจากหนังสือพระไตรปิฎก ๑๔ ฉบับที่กล่าวมา ในหอพระมณเฑียรธรรมยังมีหนังสือเบ็ดเตล็ดอีก เป็นหนังสืออัตถ์บ้าง แปลร้อยบ้าง ที่สำคัญคือหนังสือแปลนามศัพท์ ซึ่งทำเมื่อคราวสังคายนาในรัชกาลที่ ๑ ในบาญชีเดิมปรากฏว่ามี ๕๖ คัมภีร์ หนังสือเรื่องนี้ทราบว่าขาดบาญชีไปเสียมาก ด้วยพระสงฆ์พอใจที่จะยืมตลอดมา คงจะมีตกค้างอยู่ตามวัดเป็นอันมาก หนังสือแปลร้อยที่ดี ๆ ก็มีในหอพระมณเฑียรธรรมหลายเรื่อง ด้วยบรรดาคัมภีร์หนังสือซึ่งหาได้ในรัชกาลก่อน ๆ เมื่อหามาได้เป็นของหลวงแล้ว ถ้าเป็นหนังสือใบลาน ก็ส่งไปรักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมทั้งนั้น

อนึ่งเมื่อหม่อมเจ้าประภากร ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบ-ปรปักษ์ เป็นอธิบดีกรมราชบัณฑิตเมื่อในรัชกาลที่ ๕ ได้ชักชวนพวกราชบัณฑิตช่วยกันคัดเรื่องหนังสือซึ่งเห็นว่าเป็นประโยชน์ในทางความรู้ รวมพิมพ์เป็นสมุด เรียกว่า "หนังสือมณเฑียรธรรม" ออกจำหน่ายเมื่อปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ พ.ศ. ๒๔๔๔ เดิมกำหนดว่าจะพิมพ์ทีละภาค ๕ ภาค รวมเป็นเล่มหนึ่ง แต่หนังสือมณเฑียรธรรมนั้นพิมพ์ออกจำหน่ายได้เพียง ๒ ภาค ในเวลากำลังรวบรวมเรื่องจะพิมพ์ภาคที่ ๓ หม่อมเจ้าประภากรก็สิ้นชีพิตักษัย หนังสือมณเฑียรธรรมก็เลิก ไม่ได้พิมพ์ต่อมา

หอพระสมุดวชิรญาณ

หอพระสมุดวชิรญาณเดิมนั้น พระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวเป็นประธาน ทรงพระดำริตั้งขึ้น เมื่อปีมะเส็งตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ เรื่องราวอันเป็นมูลเหตุที่จะตั้งหอพระสมุดวชิรญาณมีมาดังนี้ คือเมื่อในรัชกาลที่ ๔ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ แต่ยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงษ์ ที่สมุหกลาโหม กราบบังคมทูลถวายที่ดินของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงษ์ผู้บิดาแปลง ๑ อยู่ริมแม่น้ำหน้าวัดประยุรวงษาวาศ ยาวตามลำน้ำ ๑๔ วา ๒ ศอก ยื่นขึ้นไป ๒ เส้น ๑๔ วา ๒ ศอก ที่ตรงนี้ฝรั่งเคยเช่าเป็นห้างที่ไว้สินค้ามาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ นับว่าเป็นที่ทำเลดีสำหรับการค้าขาย ด้วยในเวลานั้นยังไม่ได้ตัดถนนออกไปนอกพระนคร การไปมาค้าขายใช้แต่ทางเรือเป็นพื้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับที่ดินรายนี้แล้วพระราชทานเงินพระคลังข้างที่ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ ไปสร้างตึก ๓ หลัง สำหรับให้เช่าเป็นที่ไว้สินค้า ๒ หลัง เป็นที่สำหรับผู้ดูแลการอยู่หลัง ๑ มีกำแพงล้อมรอบ ทุนที่พระคลังข้างที่ออกไปครั้งแรกเป็นเงิน ๑๗,๖๐๐ บาท เมื่อสร้างแล้วทราบว่า พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) แต่ยังเป็นพระภาษีสมบัติบริบูรณ์เช่า แต่จะเก็บเงินค่าเช่าเท่าใด ใครเป็นผู้เก็บและเก็บเงินนั้นส่ง ณ ที่ใด หาปรากฏไม่

ตึกหน้าวัดประยุรวงษ์นี้ เดิมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริจะพระราชทานแก่บรรดาพระราชโอรสธิดา ให้มีส่วนเป็นเจ้าของและได้รับส่วนผลประโยชน์จากค่าเช่าเสมอกัน ได้ร่างพระราชประสงค์ลงไว้ในสมุดดำ แต่ยังค้างอยู่ไม่จบ จะเป็นด้วยต่อมาทรงพระราชดำริเป็นอย่างอื่น หรือด้วยเหตุใดหามีผู้ใดทราบไม่ แต่สมุดร่างพระราชประสงค์นั้นซุกซ่อนอยู่ในหนังสือห้องอาลักษณ์ ไม่มีผู้ใดระลึกได้ จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสวยราชย์มาได้ ๗ ปี ถึงปีกุน สัปตศก พ.ศ. ๒๔๑๘ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงษ์ กราบบังคมทูลว่า ตึกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างที่หน้าวัดประยุรวงษ์นั้น ตั้งแต่พระยาพิสณฑ์สมบัติบริบูรณ์ ผู้เช่าเดิมบอกคืนทิ้งชำรุดทรุดโทรมอยู่ ห้างมูเลอร์ไมสเนอร์จะขอเช่า ถ้าจะให้เช่าจะต้องลงทุนซ่อมแซมอีก จะโปรดประการใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งให้สอบสวนเรื่องเดิม จึงไปค้นพบร่างหนังสือพระราชดำหริห์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเรื่องตึกรายนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า

ที่ตึกหน้าวัดประยุรวงษ์นั้น ถึงสมเด็จพระบรมชนกนาถ ยังมิได้พระราชทานแก่พระราชโอรสธิดา แต่เมื่อปรากฏพระราชดำริห์มีอยู่ก็จะทรงจัดการให้เป็นไปตามพระราชดำริ ให้บรรดาพระราชโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นเจ้าของ และได้รับผลประโยชน์เสมอกันทุกพระองค์ แต่ส่วนทุนที่จะต้องลงไปในค่าซ่อมแซมเป็นเงิน ๔๘๐๐ บาทนั้น ถ้าจะเฉลี่ยเรียกจากเจ้านายก็รำคาญพระราชหฤทัยอยู่ ด้วยเจ้านายเหล่านั้นยังไม่ได้เคยรับผลประโยชน์ และไม่เคยทรงทราบว่าจะได้เป็นเจ้าของ พอได้ทรงทราบก็จะต้องเสียเงินไปก่อนดูเป็นที่อนาถพระทัย พระองค์เป็นประธานในพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงรับลงทุนด้วยเงินพระคลังข้างที่แต่พระองค์เดียว ซ่อมแซมตึกนั้นเสียก่อน เมื่อเก็บเงินค่าเช่าหักใช้พระคลังข้างที่แล้ว มีส่วนผลประโยชน์ที่จะแบ่งเมื่อใด ก็จะพระราชทานหนังสือสำหรับที่พร้อมกับส่วนแบ่ง แก่บรรดาพระเจ้าลูกเธอ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้จ่ายเงินพระคลังข้างที่ไปซ่อมแซมตึกนั้นจนแล้ว และให้ห้างมูเลอร์ไมสเนอร์เช่าต่อมา

ถึงปีขาลสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๒๑ เก็บเงินค่าเช่าใช้พระคลังข้างที่ครบแล้ว และมีเงินเหลืออยู่ในปีนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ทำหนังสือพระราชทานกรรมสิทธิเป็นเจ้าของที่ ๕๘ ส่วน เท่าจำนวนพระราชโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีพระองค์อยู่ในเวลานั้น เงินค่าเช่าก็แบ่งเป็น ๕๘ ส่วน ครั้น ณ วันศุกร์ เดือน ๑๑ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันสวรรคตพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นวันเชิญพระบรมอัฐิเสด็จออกทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณประจำปี เมื่อพระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประชุมพร้อมกันที่พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระราชทานหนังสือประกาศพระราชกำหนด และหนังสือกรรมสิทธิแก่บรรดาเจ้านาย ซึ่งจะได้มีส่วนเป็นเจ้าของต่อหน้าพระที่นั่งพระบรมอัฐิ ส่วนของพระองค์ก็ทรงมีด้วยส่วนหนึ่ง แต่พระราชทานส่วนนั้นแด่สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ แต่นั้นมา เมื่อขึ้นปีใหม่ถึงกลางเดือน ๑๑ ในวันทำบุญพระบรมอัฐิ ก็โปรดให้เจ้าพนักงานนำค่าเช่าตึกแบ่งเป็นส่วนเสมอกัน มาพระราชทานแก่เจ้านายผู้เป็นเจ้าของตึก ต่อหน้าพระที่นั่งพระบรมอัฐิทุกปีมา

ตั้งแต่เจ้านายได้รับพระราชทานหนังสือกรรมสิทธิเป็นเจ้าของที่ตึกหน้าวัดประยุรวงษ์และได้รับพระราชทานเงินส่วนแบ่ง ความรู้สึกได้มีในบรรดาพระราชโอรสธิดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาแต่แรก ว่าผลประโยชน์ที่ได้รับพระราชทานในเรื่องตึกหน้าวัดประยุรวงษ์รายนี้

ได้ด้วยพระมหากรุณาในสมเด็จพระบรมชนกนาถ และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ปกครองตระกูลวงศ์สนองพระองค์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบมา เมื่อพระองค์เสด็จสวรรคตแล้ว เป็นผลประโยชน์อันกอปรด้วยศิริมงคล จะเอาไปใช้สอยในอาณาประโยชน์ส่วนพระองค์ให้หมดสิ้นสูญไปเปล่าหาควรไม่ ควรจะรวมเงินผลประโยชน์นั้นประกอบการซึ่งเป็นคุณเป็นประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง แต่ยังหาได้ทรงพระดำริจะทำการอย่างใดไม่ จนถึงปีมะโรงโทศก พ.ศ. ๒๔๒๓ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการทั้ง ๓ พระองค์นี้ ทรงปรึกษากันทำจดหมายประทานบรรดาเจ้านายเจ้าของตึกหน้าวัดประยุรวงษ์ทรงแนะนำว่า ซึ่งเจ้านายมีพระประสงค์จะทรงจ่ายใช้เงินค่าเช่าในการอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งกอบด้วยประโยชน์อันสมควรนั้น ทรงพระดำริเห็นว่า ควรจะเข้าทุนกันจัดตั้งหอสมุดสำหรับราชตระกูลขึ้นเฉลิมพระเกียรติยศ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ ทรงกะรายการที่จะจัดหอสมุดมาปรึกษาเป็นเนื้อความดังนี้

๑. จะจัดตั้งหอสมุดขึ้นที่พระราชวังสราญรมย์ ด้วยเวลานั้นวังบูรพาภิรมย์ยังไม่แล้ว สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดชประดับอยู่ที่พระราชวังสราญรมย์ จะทรงจัดห้องให้ตั้งหอสมุด และจะทรงรับเป็นพระธุระดูแลรักษา

๒. บรรดาพระราชโอรสธิดา และพระราชนัดดา ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ได้เข้าทุนตั้งหอสมุดนี้ เป็นสมาชิกเจ้าของหอสมุดด้วยกัน เงินทุนที่จะลงนั้นจะประทานค่าเช่าตึกหน้าวัดประยุรวงษ์ทั้งหมด หรือเท่าใดก็ได้ แต่กำหนดไม่ต่ำกว่าปีละ ๘ บาท

๓. พนักงานที่จะอำนวยการหอสมุดนั้น สมาชิกฝ่ายหน้าควรเลือกกันเป็นสภานายก ๑ อุปนายก ๑ เลขาธิการ ๑ กรรมสัมปาทิก ๔ มีกำหนดเปลี่ยนทุก ๆ ปี ส่วนพนักงานประจำจะหาจ้างเสมียนพนักงานสำหรับหอสมุด ให้มีพอสมควร

๔. หนังสือซึ่งจะรวบรวมสะสมในหอสมุดนั้น จะซื้อหนังสือไทยที่พิมพ์แล้วอย่างหนึ่ง หนังสือเรื่องใดที่ยังไม่ได้พิมพ์ จะหาลอกคัดไว้ในหอสมุด ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้น จะคิดซื้อหาบรรดาหนังสือซึ่งจะเป็นประโยชน์ทางความรู้ที่ต้องการในเมืองไทย และที่สุดจะให้มีหนังสือพิมพ์ของหอสมุดออก ๗ วันครั้งหนึ่ง

๕. หนังสือในหอสมุด ยอมให้สมาชิกยืมไปอ่าน แต่ผู้ใดมิได้เป็นสมาชิกจะยืมหนังสือไปอ่านก็ดี หรือจะเข้ามาอ่านหนังสือในหอสมุดก็ดี ต้องให้เสียค่าธรรมเนียมตามสมควร

เมื่อวันเจ้านายประชุมกันในงานทำบุญพระบรมอัฐิ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อกลางเดือน ๑๑ ปีมะโรงโทศกนั้น ได้ปรึกษาเห็นชอบพร้อมกันตามความที่สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร และสมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ทรงแนะนำนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดพระราชทานนามหอสมุด ให้เรียกว่า "หอพระสมุดวชิรญาณ" ตามพระสมณนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทรงรับจะพระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ด้วยพระบรมราชานุภาพในการทั้งปวง ที่จะให้สำเร็จประโยชน์ตามพระประสงค์ของเจ้านายที่ทรงพระดำริกันนั้นด้วย

ถึงปีมะเส็งตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช กรมหลวงพิชิตปรีชากร และสมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ พร้อมกันทำจดหมายชี้แจงแก่บรรดาสมาชิกว่า ตั้งแต่ได้ยุติว่าจะจัดตั้งหอสมุด สมาชิกได้ส่งเงินทุนไปแล้วโดยมาก แต่มีการที่จะต้องเปลี่ยนแปลงเรื่องสถานที่ตั้งหอสมุด ถ้าตั้งที่พระราชวังสราญรมย์เห็นว่าเวลาเมื่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภานุพันธุวงศ์วรเดช ย้ายไปประทับวังบูรพาภิรมย์แล้ว การที่จะจัดและรักษาหอสมุดที่นั้นลำบากอยู่ ด้วยอยู่ห่างที่พระบรมวงษานุวงษ์ประชุมกัน และมีราชการที่ต้องใช้พระราชวังสราญรมย์บางคราว เช่นรับแขกเมือง เป็นต้น ไม่เหมาะแก่การตั้งหอสมุด ณ ที่นั้นได้ทรงนำความขึ้นกราบบังคมทูลก็ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตึกซึ่งสร้างใหม่ในพระบรมมหาราชวัง อยู่ระหว่างประตูพิมานไชยศรีกับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทนั้นให้เป็นที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ตึกนั้นกำลังสร้างอยู่ยังไม่แล้ว คงจะแล้วในปีมะเมีย จัตวาศก พ.ศ. ๒๔๒๕ ทั้ง ๓ พระองค์ทรงพระดำริเห็นว่า ควรจะเลือกกรรมสัมปาทิกเสียก่อนจะได้ลงมือตระเตรียมการ คือ สร้างเครื่องใช้ เป็นต้น ให้แล้วทันตึกที่จะตั้งเป็นหอพระสมุด สมาชิกเห็นชอบด้วยตามพระดำรินั้น เมื่อวันประชุมทำบุญพระบรมอัฐิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลางเดือน ๑๑ ปีมะเส็ง สมาชิกทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน จึงพร้อมกันเลือกกรรมการ ตกลงได้กรรมการสำรับแรกของหอพระสมุดวชิรญาณดังนี้ คือ

สภานายก	สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช
อุปนายก	กรมหลวงพิชิตปรีชากร
เลขาธิการ	สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ
กรรมสัมปาทิก	กรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ
กรรมสัมปาทิก	กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

กรรมสัมปาทิก พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์

กรรมสัมปาทิก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัติวงศ์

เมื่อสมาชิกเลือกกรรมการแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรตั้งกรรมการทั้ง ๗ นั้น และทรงตั้งอย่างนี้เป็นประเพณีต่อมาทุกปี

แต่การเลือกกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณต่อมาได้แก้ไขเป็นยุติดังนี้ คือ ตำแหน่งอุปนายก เปลี่ยนเป็นให้สมาชิกฝ่ายในเลือกสมาชิกฝ่ายในด้วยกันเองเป็นอุปนายก กรรมการฝ่ายหน้าต่อมาเลือกแต่สภานายกกับเลขาธิการ ภายหลังคงเลือกแต่สภานายกตำแหน่งเดียว เลขาธิการและกรรมสัมปาทิกนั้น สภานายกเป็นผู้เลือก หน้าที่กรรมสัมปาทิกทั้ง ๔ ต่อมาได้กำหนดเป็นเหรัญญิก พนักงานบัญชีเงิน ๑ สาราณียกร พนักงานจดหมายและหนังสือพิมพ์ ๑ บรรณารักษ์ พนักงานรักษาสมุด ๑ ปฏิคม พนักงานรับแขก ๑ และให้เพิ่มกรรมสัมปาทิกเป็นผู้ช่วยอีกตำแหน่งละคน ๑ เป็นกรรมสัมปาทิก ๘ คน รวมกรรมการเบ็ดเสร็จ ๑๑ คน เจ้านายที่ได้รับเลือกเป็นสภานายก และอุปนายก ตั้งแต่ปีมะเส็งตรีศก พ.ศ. ๒๔๒๔ จนหอพระสมุดวชิรญาณเดิมโอนมาเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ รวม ๒๕ ปี มีรายนามดังต่อไปนี้

สภานายกหอพระสมุดวชิราญาณ

๑. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงษ์วรเดช ปีมะเส็ง จุลศักราช ๑๒๔๓ พ.ศ. ๒๔๒๔ (กลางเดือน ๑๑ จนกลางเดือน ๑๑ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕)

๒. กรมพระนเรศร์วรฤทธิ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

๓. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งที่ ๑ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖

๔. สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

๕. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ครั้งที่ ๒ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๖. กรมหมื่นพงษาดิศรมหิป ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙

๗. กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ครั้งที่ ๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐

๘. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาชิรุณหิศ ปีชวด รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๑

๙. กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒

๑๐. สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓

๑๑. กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔

๑๒. กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕

๑๓. กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖

๑๔. กรมพระจันทบุรีนฤนารถ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗

๑๕. กรมขุนมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๓๘

๑๖. กรมหลวงปราจิณกิติบดี ปีวอก พ.ศ. ๒๔๓๙

๑๗. กรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา ปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐

๑๘. กรมหลวงสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๔๑

๑๙. กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ปีกุน พ.ศ. ๒๔๔๒

๒๐. กรมหมื่นราชศักดิสโมสร ปีชวด, ปีฉลู ๒๔๔๓–๒๔๔๔

๒๑. กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ครั้งที่ ๒ ปีขาล พ.ศ. ๒๔๔๕

๒๒. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ครั้งที่ ๑ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๔๖

๒๓. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต ปีมะโรง, ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๗–๒๔๔๘

อุปนายกหอพระสมุดวชิรญาณ

๑. กรมหลวงพิชิตปรีชากร ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔

๒. กรมหลวงสมรรัตน์ศิริเชฐ ครั้งที่ ๑ ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕

๓. ว่าง

๔. พระองค์เจ้าประภัศร ปีวอก พ.ศ. ๒๔๒๗

๕. พระองค์เจ้าภัทร์พิมลพรรณ ครั้งที่ ๑ ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘

๖. พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ ครั้งที่ ๑ ปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙

๗. พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา ครั้งที่ ๑ ปีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐

๘. พระองค์นภาพรประภา ปีชวด พ.ศ. ๒๔๓๑

๙. พระองค์เจ้าบรรจบเบญจมา ปีฉลู พ.ศ. ๒๔๓๒

๑๐. พระนางเจ้าพระราชเทวี	บีขาล	พ.ศ. ๒๔๓๓
๑๑. พระองค์เจ้านารีรัตนา	บีเถาะ	พ.ศ. ๒๔๓๔
๑๒. พระองค์เจ้าอรุณวดี	บีมะโรง	พ.ศ. ๒๔๓๕
๑๓. พระองค์เจ้าแขไขดวง	บีมะเส็ง	พ.ศ. ๒๔๓๖
๑๔. พระองค์เจ้าวาณีรัตนกัญญา	บีมะเมีย	พ.ศ. ๒๔๓๗
๑๕. พระองค์เจ้าประสานศรีใส	บีมะแม	พ.ศ. ๒๔๓๘
๑๖. พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี	บีวอก	พ.ศ. ๒๔๓๙
๑๗. พระองค์เจ้าพวงสร้อยสองค์	บีระกา	พ.ศ. ๒๔๔๐
๑๘. พระองค์เจ้ากาญจนากร	บีจอ	พ.ศ. ๒๔๔๑
๑๙. พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน	บีกุน	พ.ศ. ๒๔๔๒
๒๐. กรมหลวงสมรรัตน์ศิริเชษฐ	ครั้งที่ ๒ บีชวด, บีฉลู	พ.ศ. ๒๔๔๓–๒๔๔๔
๒๑. พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา	ครั้งที่ ๒ บีขาล	พ.ศ. ๒๔๔๕
๒๒. พระองค์เจ้าภักตร์พิมลพรรณ	ครั้งที่ ๒ บีเถาะ	พ.ศ. ๒๔๔๖
๒๓. พระองค์เจ้าศรีนาคสวาดิ	ครั้งที่ ๒ บีมะโรง, บีมะเส็ง	พ.ศ. ๒๔๔๗–๒๔๔๘

ในบีมะเมียจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๒๕ ได้เปลี่ยนกรรมการใหม่ แต่ยังไม่ได้เบิดหอพระสมุดฯ เพราะตึกที่พระราชทานให้ตั้งหอพระสมุดฯ เมื่อจวนแล้วปรากฏว่าทำรากอ่อนไป ตึกทรุดต้องแก้ตึกนั้นใหม่ การตั้งหอพระสมุดฯ จึงต้องรออยู่ตลอดบี ครั้นบีมะแมเบญจศก พ.ศ. ๒๔๒๖ กรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสภานายก กราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตยืมห้องมุขกระสันชั้นต่ำ ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทข้างตะวันตก เพื่อจะจัดตั้งหอพระสมุดฯ ไปพลาง ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตจึงได้ลงมือจัดตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ ที่ห้องชั้นต่ำ พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ในเวลากำลังจัดเตรียมการอยู่นั้น กรมหลวงพิชิตปรีชากร สภานายกมีราชการต้องเสด็จไปเป็นข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ กรมหมื่นทิวากรวงษ์ประวัติ สารานียกร ได้ทรงรับสมมติในกรรมการ เป็นตำแหน่งผู้แทนสภานายกต่อมา ในบีนั้นได้มีพิธีเบิดหอพระสมุดฯ เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๕ แรม ๑๓ ค่ำ เป็นวันเถลิงบีวอกฉศก จุลศักราช ๑๒๔๖ พ.ศ. ๒๔๒๗ มีการประชุมสมาชิกพร้อมกันทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน และเชิญเสด็จพระบรมวงศานุวงศ์ ที่ยังมิได้เป็นสมาชิกมาประชุมด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาเบิดหอพระสมุดฯ ด้วยพระองค์เอง

หอพระสมุด ฯ เมื่อแรกเปิดปรากฏว่า มีสมุดหนังสือไทยซึ่งเป็นหนังสือพิมพ์ขายหาซื้อได้ในเวลานั้น ๑๒๕ เล่ม หนังสือฝรั่งมี ๑๔๔ เล่ม โดยมากเป็นหนังสือซึ่งสมาชิกแบ่งประทานมาจากห้องสมุดในส่วนพระองค์

เมื่อเปิดหอพระสมุด ฯ แล้ว กรรมการนั้นได้จัดวางการอันเป็นโครงของการหอพระสมุดวชิรญาณที่ได้จัดต่อมาหลายอย่าง คือ

๑. ตั้งข้อบังคับหอพระสมุด ฯ ข้อบังคับนี้กรรมการได้ทูลขอให้สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ ทรงร่าง

๒. รับสมาชิกเพิ่มเติม สมาชิกหอพระสมุด ฯ ในชั้นนั้นกำหนดเป็นวิสามัญสมาชิกอย่างหนึ่ง สามัญสมาชิกอย่างหนึ่ง วิสามัญสมาชิกนั้นเพื่อจะเชิญผู้ที่มีเกียรติยศและคุณวิเศษ หมายความว่าพระบรมวงศานุวงศ์ที่ทรงผนวช และพระราชาคณะผู้ใหญ่ เป็นสมาชิกโดยกิตติมศักดิ์ได้รับประโยชน์ทั้งปวงเป็นเครื่องบูชา สามัญสมาชิกนั้น คือ สมาชิกคฤหัสถ์ทั่วไป กำหนดเป็น ๓ พวก คือ ภาคีสมาชิก ผู้ที่เสียเงินบำรุงหอพระสมุด ฯ ปีหนึ่งมีกำหนด ๒๐ บาทเป็นอย่างต่ำ สมาชิกพวกนี้ได้รับประโยชน์จากหอพระสมุด ฯ ทุกอย่าง ตั้งแต่มีอำนาจในการปรึกษาหารือการหอพระสมุด ฯ มีการเลือกสมาชิก เป็นต้น ตลอดจนยืมหนังสือไปอ่านได้ อภาคีสมาชิก คือ สมาชิกที่มีประสงค์เพียงจะมาอ่านหนังสือได้ในหอพระสมุด ฯ พวกนี้เมื่อได้รับเลือกเป็นสมาชิกแล้ว ไม่ต้องเสียเงินบำรุง แต่ไม่ได้ประโยชน์อย่างอื่น อาคมสมาชิก คือ ผู้ที่อยู่ทางไกลจะไปมายังหอพระสมุด ฯ ไม่ได้เหมือนสมาชิกอื่น เมื่อได้รับเลือกแล้วได้รับประโยชน์เท่าภาคีสมาชิก เพียงเวลาที่เข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ แต่อภาคีสมาชิก และอาคมสมาชิก ๒ พวกนี้ ต่อมาได้เลิกเสียมิได้มี

๓. ออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณ กรรมการช่วยกันหาเรื่องซึ่งกอบด้วยสารประโยชน์ทั้งเป็นเรื่องเก่าและเรื่องแต่งใหม่ ส่งลงพิมพ์ออกแจกแก่สมาชิกเดือนละ ๒ ครั้ง คือขึ้นค่ำ ๑ ครั้งหนึ่ง แรมค่ำ ๑ ครั้งหนึ่ง หนังสือวชิรญาณฉบับแรกออกเมื่อวันศุกร์เดือน ๕ แรมค่ำ ๑ ปีวอก ยังเป็นเบญจศก แจกเมื่อวันเปิดหอพระสมุด ฯ

ถึงกลางเดือน ๑๑ ปีวอกฉศก พ.ศ. ๒๔๒๗ สมเด็จกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการได้ทรงรับเลือกเป็นสภานายกกรรมการชุดที่ ๔ ในเวลากรรมการนี้ ได้แก้ไขจัดการออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณให้เป็น ๓ อย่าง คือ

๑. หนังสือวชิรญาณวิเศษ เป็นหนังสือบอกข่าวออกวันอาทิตย์ครั้งหนึ่ง วันพฤหัสบดีครั้งหนึ่ง หนังสือนี้กรรมการช่วยกันเรียบเรียงบอกข่าวราชการในราชสำนัก

๒. หนังสือวชิรญาณปัญหา คือ ปัญหาเรื่องใด ๆ ที่มีสมาชิกถามความรู้ และคำอธิบายของสมาชิกซึ่งแก้ปัญหานั้น ๆ พิมพ์แจกเป็นคราว ๆ ไม่มีกำหนด

๓. หนังสือวชิรญาณรายเดือน คือ แก้หนังสือวชิรญาณที่ออกเดือนละ ๒ ครั้ง อยู่แต่ก่อน มาพิมพ์เป็นเล่มสมุดออกเดือนละเล่ม

หนังสือพิมพ์วชิรญาณทั้ง ๓ อย่างนี้ หนังสือวชิรญาณวิเศษ ออกอยู่ได้เพียง ๔ เดือน ต้องหยุด ด้วยกระดาษในโรงพิมพ์หลวงซึ่งพิมพ์หนังสือนั้นไม่พอการ ทั้งกรรมการติดราชการต่างๆ จะรับภาระการเรียบเรียงไม่ไหว หนังสือวชิรญาณปัญหา ต่อมาไม่มีปัญหาที่ส่งมา หนังสือนั้นก็งดไป คงออกอยู่แต่หนังสือวชิรญาณรายเดือน

นอกจากแก้ไขในเรื่องหนังสือวชิรญาณ กรรมการนี้ได้รวบรวมหนังสือทั้งที่พิมพ์ และยังไม่ได้พิมพ์ได้อีกมาก จนถึงต้องมีพนักงานสำหรับคัดลอกหนังสือ ซึ่งสมาชิกได้ให้ต้นฉบับไว้สำหรับหอพระสมุดฯ แต่นั้นมา

ถึงกลางเดือน ๑๑ ปีระกาสัปตศก พ.ศ. ๒๔๒๘ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ได้รับเลือกเป็นสภานายกเป็นครั้งที่ ๒ ด้วยเมื่อเป็นสภานายกครั้งแรกไม่ได้ทรงทำการตลอดปี เพราะต้องไปเป็นข้าหลวงเมืองนครเชียงใหม่ ถึงกระนั้นได้ทรงขวนขวายจนได้เปิดหอพระสมุดฯ อาศัยเหตุนี้เมื่อเสด็จกลับลงมากรุงเทพฯ สมาชิกจึงได้เลือกเป็นสภานายกอีกครั้งหนึ่ง กรรมการที่ ๕ ซึ่งกรมหลวงพิชิตปรีชากรเป็นสภานายกครั้งที่ ๒ ได้จัดการแก้ไขเรื่องออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณ ประสงค์จะรวมหนังสือพิมพ์วชิรญาณวิเศษ กับวชิรญาณปัญหาเป็นหนังสือพิมพ์อันเดียวกัน ออกวันพระทุก ๗ วัน อย่างหนึ่ง กับคงออกหนังสือวชิรญาณรายเดือน ดังกรรมการก่อนได้ออกมานั้นด้วยอย่างหนึ่ง

ในการออกหนังสือพิมพ์วชิญาณวิเศษ ๗ วันครั้งหนึ่งนั้น ในกรรมการผลัดกันเป็นนายเวร เวรละคน จับฉลากแบ่งสมาชิกออกเป็น ๑๐ หมู่เท่าจำนวนเวร ขอแรงให้สมาชิกทุก ๆ คนช่วยหาหนังสือเรื่องเก่าใหม่ตามแต่จะหาได้ ส่งมายังกรรมสัมปาทิกผู้เป็นนายเวรให้พอที่จะลงในหนังสือวชิรญาณของเวรนั้น ๆ วิธีเกณฑ์อย่างนี้เป็นเหตุให้ได้หนังสือทั้งเรื่องเก่าใหม่มาเข้าหอพระสมุดฯ ในคราวนั้นเป็นอันมาก แต่การที่เกณฑ์ให้สมาชิกเป็นเวรให้หาหนังสือส่ง เกณฑ์อยู่แต่ในปีระกาสัปตศกนั้นปีเดียว ต่อมาเป็นแต่ชักชวนผู้ซึ่งมีความสามารถให้ช่วยกันแต่งบ้าง ตั้งราคาบำเหน็จซื้อเรื่องที่ส่งมาลงพิมพ์บ้าง ได้ออกหนังสือพิมพ์วชิรญาณอย่างออก ๗ วันครั้งหนึ่ง ตั้งแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ นั้น เป็นแบบต่อมาอีกหลายปี แต่ส่วนหนังสือวชิรญาณรายเดือนนั้น เป็น

ด้วยการที่ต้องทำในเรื่องหนังสือวชิรญาณฉบับ ๗ วัน เต็มมือกรรมสัมปาทิกจำต้องงด หนังสือวชิรญาณรายเดือนซึ่งออกคราวแรก จึงได้ออกอยู่แต่ในคราวกรรมการที่ ๔ บีเดียว

ถึงบีจออัฐศก พ.ศ. ๒๔๒๙ กรมพระนครศร์วรฤทธิเสด็จกลับจากยุโรปได้รับเลือกเป็นสภานายกครั้งที่ ๒ แต่ไม่ทรงรับ ผู้ที่ได้รับคะแนนรองลงมา คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศยังทรงพระเยาว์ กรมหมื่นพงษาดิศรมหิปเลขาธิการในกรรมการที่ ๕ ซึ่งมีจำนวนคะแนนเลือกเป็นที่ ๓ จึงได้ทรงรับเป็นสภานายกกรรมการที่ ๖ กรรมการนี้ก็ได้จัดการหลายอย่าง คือ

๑. แก้ข้อบังคับหอพระสมุด ฯ ในเรื่องเลือกกรรมการ คงให้สมาชิกฝ่ายหน้าเลือกแต่สภานายก สมาชิกฝ่ายในเลือกอุปนายก ส่วนเลขาธิการให้สภานายกเลือกเหมือนกับกรรมสัมปาทิก อีกประการหนึ่ง วิธีเลือกสมาชิกแต่ก่อนมา บรรดาสมาชิกเป็นผู้เลือกทั้งหมด มีสมาชิกเอาใจใส่ในเรื่องเล็กน้อย จึงเปลี่ยนการเลือกสมาชิก ให้อยู่ในอำนาจและหน้าที่ของกรรมการเท่านั้น

๒. เรื่องหนังสือพิมพ์วชิรญาณ เงินทุนของหอพระสมุด ฯ ไม่พอจะออกหนังสือพิมพ์ได้ทั้ง ๒ อย่างดังกะไว้ จึงตกลงไม่ออกหนังสือวชิรญาณรายเดือน คงออกแต่หนังสือวชิรญาณวิเศษซึ่งออก ๗ วัน ครั้งหนึ่ง แต่เลิกวิธีเกณฑ์สมาชิกให้หาเรื่องหนังสือ ตกลงกรรมการรับจัดการเอง

๓. ได้สำรวจหนังสือในหอพระสมุด ฯ ได้บัญชีหนังสือไทยมีอยู่ในเวลานั้น ๖๕๗ เรื่อง เป็นหนังสือ ๗๗๗ เล่ม ๘๗ ฉบับ จำนวนสมาชิก มีวิสามัญสมาชิก ๑๔ สามัญสมาชิก ๒๙๖ รวมสมาชิกของหอพระสมุด ฯ ทั้งสิ้น ๓๑๐

๔. เรื่องตึกที่พระราชทานให้เป็นหอพระสมุด ฯ ซึ่งยังจะต้องแก้ไขรากนั้น การค้างมาหลายปี กรรมการนี้เห็นพร้อมกันว่า กรรมการจะต้องขวนขวายและรับผิดชอบในการสร้างเอง ตึกนั้นจึงจะสำเร็จได้เร็ว ได้นำความทั้งนี้ขึ้นกราบบังคมทูล ฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาต และพระราชทานเงิน ๑๐,๒๐๐ บาท ตามประมาณการที่จะก่อสร้างให้สำเร็จแก่กรรมการ กรรมการที่ ๖ ได้ดูแลการสร้างตึกหอพระสมุด ฯ ต่อมาจนแล้ว

บีกุนนพศก พ.ศ. ๒๔๓๐ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ได้รับเลือกเป็นสภานายกกรรมการที่ ๗ ได้ย้ายหอพระสมุด ฯ จากห้องชั้นต่ำพระที่นั่งจักรีมหาประสาทมาอยู่ที่ตึกใหม่ ระหว่างพระมหาปราสาทกับประตูพิมานชัยศรี ได้เปิดหอพระสมุด ฯ ใหม่เมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้นค่ำ ๑ บีกุน พ.ศ. ๒๔๓๐ แต่การเปิดไม่ได้มีพิธี เพราะตึกหอพระสมุด ฯ ใหม่กว้างขวาง เครื่องแต่งหอพระสมุด ฯ ที่มีอยู่ไม่พอ จะสร้างเพิ่มเติมทุนหอพระสมุด ฯ ก็ไม่พอ ต้องปิดห้องที่ว่างเสียบ้าง แต่ห้องประชุม

กรรมการในหอพระสมุด ฯ ใหม่ ได้ใช้เป็นที่ประชุมเสนาบดีในเวลาประชุมลับหลังพระที่นั่ง และเป็นที่ประชุมกรรมการที่สำคัญในราชการต่าง ๆ ด้วยต่อมา

ถึงเดือน ๑๑ ปีชวดสัมฤทธิศก พ.ศ. ๒๔๓๑ กำหนดเลือกกรรมการใหม่ ปีนี้สมาชิกโดยมากเรียกได้ว่าพร้อมกันเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ เป็นสภานายก

ที่จริงการเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายกสมาชิกได้มีความประสงค์มาหลายปีแล้ว แต่ทราบว่า ไม่พอพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยทรงพระราชดำริว่า ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นสมาชิกโดยได้ทรงเป็นเจ้าของส่วนตึกหน้าวัดประยูรวงศ์ ซึ่งเป็นส่วนพระองค์พระราชทานเหมือนกับพระเจ้าน้องยาเธอก็จริง แต่สมเด็จสระบรมโอรสาธิราชยังทรงพระเยาว์นัก เลือกเป็นสภานายกก็เหมือนเลือกเล่น สมาชิกจึงไม่กล้าเลือกในปีก่อน ๆ ถึงกระนั้นก็ยังมีคะแนนเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นสภานายก มากบ้างน้อยบ้างทุกปีมา มาในปีนี้สมาชิกโดยมากเห็นว่า การหอพระสมุด ฯ มีความขัดข้อง ด้วยย้ายไปตั้งที่ตึกใหม่ เครื่องใช้เครื่องแต่งไม่พอ จะสร้างเพิ่มเติมทุนรอนที่จะใช้สอยก็ขัดข้อง ด้วยเก็บเงินบำรุงไม่ใคร่ได้หมด ยังการที่ควรจะจัดให้เจริญยิ่งขึ้นก็ติดขัดอยู่หลายอย่าง ความขัดข้องทั้งปวงเห็นจะลุล่วงไปได้แต่ด้วยพระบรมเดชานุภาพทรงอุดหนุน สมาชิกเห็นด้วยกันอย่างนี้โดยมาก ในปีนี้จึงเลือกสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบเหตุปรารภของสมาชิกทรงพระราชดำริเห็นว่า จะเป็นประโยชน์แก่การหอพระสมุด ฯ จริง จึงพระราชทานพระบรมราชานุญาต ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ รับตำแหน่งสภานายก และพระองค์ทรงรับจะบัญชาการแทนในที่สภานายกด้วยพระองค์เอง เพราะฉะนั้นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ จึงได้ทรงเป็นสภานายกกรรมการนับเป็นที่ ๘

ในปีชวด สัมฤทธิศกนี้ หอพระสมุดวชิรญาณได้อาศัยพระบรมเดชานุภาพทรงอุดหนุนแก้ไขความขัดข้อง และเพิ่มเติมการที่ยังบกพร่องให้บริบูรณ์ทุกอย่าง นับว่าเป็นปีที่หอพระสมุดวชิรญาณเจริญยิ่งกว่าปีใด ๆ แต่ได้ตั้งหอพระสมุด ฯ มา ถ้าจะว่าได้ถึงความเจริญเป็นอย่างสูงสุดในปีนั้นก็ว่าได้ การต่าง ๆ ที่ได้จัดในหอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อปีชวดสัมฤทธิศกว่าโดยเนื้อความมีดังนี้

๑. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินพระคลังข้างที่ประมาณ ๒๐,๐๐๐ บาท ให้จัดสร้างเครื่องแต่งเครื่องใช้สำหรับหอพระสมุด ฯ ซึ่งยังขาดอยู่ให้ครบครันทุกอย่าง จัดหอพระสมุดฯ เป็นทั้งที่เก็บรักษาและอ่านหนังสือ และทั้งเป็นที่ประชุมสมาชิก ประชุมกรรมการหอพระสมุดฯ และกรรมการราชการอย่างอื่น มีการประชุมเสนาบดีลับหลังพระที่นั่งเป็นต้น ให้มาอาศัยประชุมใน

ห้องประชุม ฯ หอพระสมุด ฯ ได้ อีกประการหนึ่ง ให้หอพระสมุด ฯ เป็นสโมสรของสมาชิก มีโต๊ะบิลเลียด และห้องที่นั่งพักตามสมควรแก่สโมสรบริบูรณ์ทุกอย่าง

๒. ได้สำรวจบัญชีเงินบำรุงที่ยังเกี่ยวข้องติดค้างอยู่ในปีก่อน ๆ เรียกรวมได้เต็มบัญชีทั้งสำรวจทำบัญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ ให้เรียบร้อย

๓. หนังสือพิมพ์วชิรญาณคงออก ๗ วันครั้งหนึ่ง ดังแต่ก่อน แต่วิธีหาเรื่องจัดระเบียบใหม่ คือ กรรมการประชุมกันกะเรื่องว่าจะต้องการเรื่องอะไร ๆ บ้าง แล้วเชิญสมาชิกผู้ชำนาญแล้วแต่ผู้ใดจะรับแต่เรื่องใดตามถนัด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ทรงรับ ทรงพระราชนิพนธ์ คือ เรื่องพระราชพิธี ๑๒ เดือน อันเป็นเรื่องแต่งยากและยาวกว่าเรื่องอื่น ๆ เป็นเยี่ยงอย่างแก่สมาชิก ในปีนั้นสมาชิกรับแต่งหนังสือกันมาก หนังสือวชิรญาณ ปีชวด ปีฉลู มีแต่เรื่องใหม่ ซึ่งประชุมผู้ชำนาญแต่งทั้งนั้น

๔. เนื่องต่อการแต่งหนังสือส่งลงพิมพ์หนังสือวชิรญาณนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า หอพระสมุดวชิรญาณ ควรจะเป็นธุระในเรื่องบำรุงการแต่งหนังสือไทยต่อไปในภายหน้า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างเหรียญวชิรญาณ เป็นเหรียญทองสำริด มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ขึ้นไว้ สำหรับรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือดี และได้ตราพระราชบัญญัติไว้เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๒ เป็นใจความว่า ถ้ากรรมการหอพระสมุด ฯ พิจารณาเห็นว่าหนังสือเรื่องใดผู้ใดแต่งดีสมควรได้รับพระราชทานรางวัล ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูล ฯ เมื่อทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วยแล้ว จะพระราชทานเหรียญวชิรญาณ พร้อมด้วยประกาศนียบัตรแก่ผู้นั้น เฉพาะเรื่องหนังสือที่แต่ง ถ้าผู้นั้นแต่งหนังสือเรื่องอื่นขึ้นอีก เป็นหนังสือดีควรได้รับพระราชทานเหรียญวชิรญาณก็จะได้รับพระราชทานประกาศนียบัตรทุกครั้งไป แต่ส่วนตัวเหรียญนั้นคนหนึ่งจะได้รับได้แต่ครั้งเดียว

๕. ในคราวนั้น เมื่อมีผู้ชำนาญได้ช่วยกันแต่งหนังสือเรื่องใหม่ ๆ ลงพิมพ์หนังสือวชิรญาณมาก ความปรากฏว่า มีผู้อื่นจะคัดเรื่องในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ทางหาประโยชน์แข่งหนังสือวชิรญาณ ทรงพระราชดำริเห็นว่าไม่เป็นธรรม จึงโปรดให้ประกาศในหนังสือราชกิจจานุเบกษา ณ วันที่ ๒๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ พ.ศ. ๒๔๓๕ ห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด เอาหนังสือซึ่งแต่งลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ โดยมิได้รับอนุญาตจากกรรมสัมปาทิกก่อน

๖. สมาชิกหอพระสมุด ฯ แต่ก่อนมา ได้รับแต่ผู้ชายเป็นสมาชิก แต่ผู้หญิงที่เป็นสมาชิกยังมีแต่พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นเจ้าของตึกหน้าวัดประยูรวงศ์

ความปรากฏว่า พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการฝ่ายใน กับผู้หญิงที่มีบรรดาศักดิ์ จะใคร่เป็นสมาชิกมีมาก ในปีนี้จึงโปรดให้รับภาคินีสมาชิกขึ้นอีกพวกหนึ่ง

๗. ในปีนี้หอพระสมุด ฯ ได้รับการบำรุงอันเป็นการพิเศษอีกหลายอย่างมาก มีสมาชิกให้สิ่งของมีราคาเป็นเครื่องแต่งหอพระสมุด ฯ บ้างให้เงินช่วยบ้าง ให้หนังสือบ้าง รับช่วยเหลือในการต่าง ๆ บ้าง เป็นการพรักพร้อม จนถึงพระสงฆ์ซึ่งเป็นวิสามัญสมาชิก ก็ได้แสดงความปรารภมายังกรรมการว่า ซึ่งหอพระสมุดวชิรญาณได้เลือกท่านเป็นวิสามัญสมาชิก และถวายประโยชน์ต่าง ๆ อย่างสมาชิกทั้งปวงทั่วไปนั้น ท่านยังไม่มีโอกาสที่จะได้ตอบแทนหอพระสมุด ฯ อยากทราบว่าจะทำการอย่างไรให้แก่หอพระสมุด ฯ ได้บ้าง กรรมการปรึกษากันเห็นว่าควรอาราธนาช่วยในการแต่งหนังสือในทางแสดงธรรม ที่จะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณ อันนี้เป็นเหตุที่ได้คิดเรื่องปัญหาธรรมวินิจฉัย เผดียงวิสามัญสมาชิกขอให้แก้ปัญหานั้น ได้พิมพ์ในหนังสือวชิรญาณเล่มที่ ๕ ประจำปีที่ ๙ ร.ศ. ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๒

๘. เมื่อจัดการหอพระสมุด ฯ บริบูรณ์แล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า หอพระสมุดวชิรญาณตั้งแต่ตั้งมา ยังไม่ได้มีพิธีการฉลอง บัดนี้หอพระสมุด ฯ ก็บริบูรณ์ทุกอย่างแล้ว ควรจะมีการฉลองกลางเดือน ๖ อันเป็นวันอภิลักขิตสมัยตรงกับวันบรมราชาภิเศกของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมาชิกทั้งปวงเห็นชอบโดยพระราชบริหาร จึงได้โปรดให้มีการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณในปีนั้น

การฉลองหอพระสมุด ฯ คราวนั้น ขอแรงสมาชิกฝ่ายในร้อยดอกไม้สด มาแต่งภายในหอพระสมุด ฯ ประกวดฝีมือ กรรมการตัดสินมีรางวัลเป็น ๓ ชั้น ขอแรงสมาชิกทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายในออกร้านขายเครื่องบริโภคและสิ่งของต่าง ๆ ที่เป็นฝีมือทำในเมืองไทย ตั้งร้านรายตลอดลานหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ขอแรงสมาชิกที่มีพิณพาทย์ จัดพิณพาทย์มาประโคมและบรรเลงการมหรสพ ได้พิณพาทย์ ๑๓ วง และสมาชิกทหารบกรับเล่นลครพูดในงานมหรสพด้วย ตั้งโรงละครในสนามหญ้าหน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่วนการเลี้ยงพระ เป็นของกรรมการจัดสำรับ

ครั้น ณ วันที่ ๔ พฤษภาคม รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ ตรงกับวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๖ ปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๔๓๒ เวลาบ่าย โปรดให้เชิญพระสัมพุทธพรรณี พระพุทธรูปซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างแต่ยังทรงผนวช และประดิษฐานอยู่ในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้น แห่โดยกระบวนคู่แห่มีเครื่องสูงกลองชนะมาประดิษฐานเป็นพระประธาน

ในพิธีฉลองหอพระสมุด ฯ พร้อมด้วยพระไชยวัฒน์รัชกาลที่ ๔ พระสุวรรณสิหิงค์ และพระนิรันตราย ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้าง เวลาเย็นเชิญสมาชิกทุกพวกมาพร้อมกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสในบริเวณ มีรับสั่งให้เบิดร้านแล้ว เสด็จขึ้นประทับ ณ หอพระสมุด ฯ นิมนต์พระสงฆ์วิสามัญสมาชิก ๑๑ รูป มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส แต่ยังดำรงพระยศเป็นกรมหมื่นเป็นประธาน เจริญพระพุทธมนต์ในเวลาค่ำวันนั้น แล้วพระราชทานหนังสือวชิรญาณสุภาษิตแก่สมาชิกทั่วกัน หนังสือนี้พิมพ์จากสมุด ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้เชิญบรรดาสมาชิกของหอพระสมุด ฯ แสดงภาษิตเขียนไว้เป็นที่ระลึกในงานฉลองหอพระสมุด ฯ นั้น ครั้นพระสงฆ์สวดมนต์จบแล้ว มีมหรสพเสภาส่งพิณพาทย์ ผลัดกันทั้ง ๑๓ วง สมาชิกเที่ยวตามร้านต่อไปจนดึกจึงเลิก

ณ วันที่ ๑๕ พฤษภาคม ตรงกับวิสาขะกลางเดือน ๖ เวลาเช้าเสด็จออกเลี้ยงพระ เวลาค่ำเบิดร้านเหมือนวันก่อน สมาชิกทหารบก เล่นละครพูด ครั้นละครเลิกแล้วจึงมีการเลี้ยงเครื่องว่าง และประพาสร้านต่อไปอีกคืนหนึ่ง เป็นเสร็จการฉลองหอพระสมุดวชิรญาณ

กลางเดือน ๑๑ ปีฉลูเอกศก พ.ศ. ๒๔๓๒ กรมพระดำรงราชานุภาพได้รับเลือกเป็นสภานายกกรรมการที่ ๙ กรมพระดำรง ฯ ได้ทรงรับตำแหน่งเลขาธิการมาในกรรมการที่ ๘ ในปีนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงรับตำแหน่งเหรัญญิกประทับในกรรมการอีกปีหนึ่ง การหอพระสมุด ฯ ในปีนี้ก็จัดตามแบบแผนที่ทรงจัดไว้ในปีชวดสัมฤทธิศกต่อมา

กรรมการต่อมาในตอนนี้ ได้รับหอพระสมุด ฯ เมื่อบริบูรณ์แล้วการที่จะจัดอะไรใหม่ไม่สู้มี มีแต่ที่จะรักษาการให้คงดีอยู่ ไม่ให้เสื่อมทราม การเปลี่ยนแปลงที่นับว่าเป็นการสำคัญมามีเมื่อในปีเถาะรัตนโกสินทรศก ๑๑๐ พ.ศ. ๒๔๓๔ ในปีนั้นได้โปรดให้ย้ายพิพิธภัณฑ์ไปตั้งที่พระราชวังบวร ฯ ตึกพิพิธภัณฑ์เก่าซึ่งอยู่นอกประตูพิมานไชยศรี หลังวัดพระศรีรัตนศาสดารามนั้นว่างอยู่เป็นตึกใหญ่กว้างขวางและภูมิที่ควรตั้งหอพระสมุดวชิรญาณที่นั้น จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานตึกนั้น ให้เป็นหอพระสมุดวชิรญาณ และโปรดให้แก้ไขซ่อมแซมตึกหอพระสมุดเก่าเป็นตำหนักสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ จึงทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วจะเสด็จออกมาอยู่ข้างหน้า ในปีนั้นกรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงษ์ เป็นสภานายกกรรมการที่ ๑๑ ได้ทรงจัดการย้ายหอพระสมุด ฯ มาอยู่ที่ใหม่ เมื่อปีมะโรงจัตวาศก พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้มีการพิธีเชิญสมาชิกประชุมที่หอพระสมุด ฯ ใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินมาเบิดหอพระสมุด ฯ เมื่อ ณ วันที่ ๑ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕

หอพระสมุด ฯ เมื่อย้ายมาตั้งอยู่ข้างนอกแล้ว การทั้งปวงก็จัดตามระเบียบเดิม คือเป็นหอพระสมุด ฯ และเป็นสโมสรสำหรับสมาชิกต่อมา มีการเปลี่ยนแปลงซึ่งควรจะกล่าวเป็นพิเศษแต่เรื่องหนังสือวชิรญาณ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย เป็นสภานายกกรรมการที่ ๑๓ ปรึกษากันเห็นว่า หนังสือวชิรญาณวิเศษซึ่งออก ๗ วันครั้ง ๑ นั้น เป็นภาระแก่กรรมสัมปาทิกหนักนัก ด้วยผู้ที่จะรับแต่งเรื่องใหม่ ๆ มาส่งลงพิมพ์ก็น้อยลง เรื่องหนังสือเก่ามีอยู่ในหอพระสมุด ฯ เช่น พระราชนิพนธ์ เป็นต้น อันควรจะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณได้ ก็ได้พิมพ์ไปแล้วเกือบหมด หาเรื่องอันสมควรจะลงพิมพ์ในหนังสือวชิรญาณยากเข้าทุกที จึงตกลงเลิกหนังสือวชิรญาณวิเศษซึ่งออก ๗ วันครั้งหนึ่ง และออกหนังสือวชิรญาณเย็บเป็นเล่มสมุดเดือนละเล่ม อย่างกรรมการที่ ๔ ได้ออกอยู่ ๑ ปี นั้น ต่อมาอีก ๑๑ ปี จนหอพระสมุดวชิรญาณเดิมรวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เพราะฉะนั้น หนังสือพิมพ์วชิรญาณ ตั้งแต่ได้ออกมาตลอดเวลา ๒๑ ปี ตอนแรกเป็นหนังสือออกเดือนละ ๘ ครั้ง เล่มหนึ่งเป็นพิเศษไม่มีกำหนดเล่มหนึ่งออก ๗ วันครั้งหนึ่ง เย็บเล่มละปี รวม ๙ เล่ม ออกเป็นเล่มสมุดเดือนละครั้งหนึ่งเย็บเล่มละ ๖ เดือน รวม ๒๒ เล่ม

การหอพระสมุดวชิรญาณเดิมได้เจริญถึงที่สุด ในคราวกรรมการที่ ๘ เมื่อปีชวดสัมฤทธิศกดังกล่าวมาแล้ว ต่อมาแม้เมื่อย้ายหอพระสมุด ฯ ออกมาอยู่ข้างนอกประตูพิมานไชยศรี มีตึกใหญ่โตขึ้นกว่าเก่า และมีกรรมการที่ได้พยายามทำนุบำรุงต่อมา การก็ไม่เจริญขึ้นกว่านั้นได้อีก ด้วยเหตุความขัดข้องมีอยู่หลายประการ คือ

๑. เงินสำหรับใช้จ่ายในการหอพระสมุด ฯ ได้จากเงินบำรุงของสมาชิกซึ่งมีจำนวนเงินจำกัด เมื่อการหอพระสมุด ฯ เจริญขึ้นถึงที่สุด กำลังเงินที่มีใช้ ไม่มีเงินเพิ่มเติม การก็จำต้องหยุดอยู่เพียงนั้น

๒. กรรมการหอพระสมุด ฯ ล้วนเป็นผู้มีตำแหน่งต้องรับราชการในหน้าที่เต็มเวลา มาทำการให้หอพระสมุด ฯ ได้แต่เวลาว่างอย่างทำการกุศลและยังเปลี่ยนกันทุกปี ผู้เป็นกรรมการไม่มีเวลาที่จะศึกษาการหอพระสมุด ฯ ได้ยืดยาว และไม่มีเวลาจะตรวจตราการหอพระสมุด ฯ ได้ถ้วนถี่ การหอพระสมุด ฯ จำต้องตกอยู่ในมือพนักงานประจำซึ่งเป็นอย่างลูกจ้าง เพราะหอพระสมุด ฯ เป็นสมาคม ผู้ที่ทำการไม่นับในตำแหน่งข้าราชการ ถ้าถูกคนที่โหยกเหยกบางทีก็พาการหอพระสมุด ฯ เสื่อมทรามไปได้นาน ๆ กว่าความนั้นจะรู้ถึงกรรมการ

ด้วยเหตุเหล่านี้การหอพระสมุด ฯ จึงเป็นแต่ทรงเสมออยู่หลายปี ปรากฏแก่สมาชิกทั่วไปว่า ไม่มีทางที่จะบำรุงให้เจริญกว่านั้นได้ อันนี้เป็นเหตุให้ทรงพระราชดำริเห็นว่า ควรจะรวมเข้าเป็นหอพระสมุด ฯ สำหรับพระนคร

หอพระสมุดวชิรญาณได้ทำให้เกิดประโยชน์สำคัญแก่บ้านเมือง ๒ อย่าง คือ รวบรวมหนังสือไทยเข้าไว้ในที่แห่งเดียวกันได้มากกว่าบรรดามีในที่ไหน ๆ ในเวลานั้นประการหนึ่ง ได้พิมพ์เรื่องหนังสือไทยทั้งเก่าใหม่ให้ความรู้แพร่หลาย และรักษาเรื่องหนังสือนั้น ๆ ให้ถาวรเป็นประโยชน์มาจนทุกวันนี้ประการหนึ่ง ทั้ง ๒ ประการนี้เป็นประโยชน์สำคัญที่ได้เกิดจากหอพระสมุดวชิรญาณ

หอพุทธสาสนสังคหะ

หอพุทธสาสนสังคหะ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศตั้ง เมื่อ ณ วันที่ ๑๑ กรกฎาคม ปีชวด รัตนโกสินทรศก ๑๑๙ พ.ศ. ๒๔๔๓ ด้วยเดิมมีพระราชประสงค์จะทรงตั้งหอธรรมขึ้นที่วัดเบญจมบพิตร เพื่อจะเก็บรวบรวมพระไตรปิฎก และหนังสือทั้งปวง บรรดาเกี่ยวข้องด้วยพระพุทธศาสนาทุก ๆ ภาษา กะหมวดสิ่งของที่จะรวบรวมในหอธรรมนั้นเป็น ๒๔ หมวด คือ

๑. จะรวมบาลีพระไตรปิฎกจานอักษรขอมบนใบลาน ซึ่งมีผู้ศรัทธาสร้างไว้แต่ก่อนไม่ว่าครั้งใดคราวใดให้ได้จบหนึ่ง ต่อฉบับใดขาดจึงจะสร้างเพิ่มเติม

๒. คัมภีร์พระอรรถกถาฎีกาโยชนา หรือหนังสือเกร็ดทั้งปวง ถ้าได้ฉบับเก่าก็จะใช้ฉบับเก่า ถ้าไม่มีฉบับเก่าก็จะลอกคัดขึ้นใหม่ ถ้าผู้ใดให้ยืมต้นฉบับก็เป็นอันพอพระราชประสงค์

๓. หนังสือต่าง ๆ ที่นักปราชญ์โบราณแต่งขึ้นไว้ เช่นไตรภูมิ โลกสัณฐาน อนาคตวงศ์ เป็นต้น ถ้าได้ฉบับเดิมยิ่งดี ไม่ได้ฉบับเดิมก็ต้องลอกคัดขึ้นใหม่

๔. หนังสือสัททาวิเสส แบบเรียนภาษามคธ มีสัททนีติและพาลปโพธิเป็นต้นที่เป็นภาษามคธ

๕. หนังสือแบบเรียนที่มีตัวกระเสียน เช่นมูลกัจจายน และอาคมโกสลธรรมบทเป็นต้น

๖. หนังสือแปลร้อย มีแปลชาดก เช่นมโหสถ และเวสสันดรชาดก เป็นต้น และหนังสือแต่ง

๗. หนังสือเทศนาที่สำหรับถวายเทศน์วิเศษ และเทศน์เวรเป็นหนังสือแปลร้อย

๘. หนังสือที่แปลภาษามคธเป็นไทยเป็นตัวเขียน เช่น มงคลทีปนี มหาวงศ์ เป็นต้น

๙. หนังสือที่ลงพิมพ์ตัวหนังสือไทย ในเรื่องพระพุทธศาสนาที่เป็นภาษามคธ เช่น ธรรมบทเป็นต้นและแบบเรียนด้วย กับที่เป็นภาษาไทย เช่น ธรรมจักษุ และบุพพสิกขา นวโกวาท เป็นต้น ตลอดจนหนังสือซึ่งแต่งเป็นคำสั่งสอนสัปบุรุษ เช่นสมเด็จพระวันรัต วัดโสมนัสแต่ง เป็นต้น

๑๐. ชาดกที่ผูกเป็นคำฉันท์ คำโคลง คำกลอนหนังสือสวด ซึ่งอ้างว่าเป็นเรื่องพุทธศาสนา ตั้งแต่มหาชาติคำหลวงลงมา จนสุริยคราส จันทรคราส เป็นที่สุด หนังสือทั้งนี้ถ้าได้ฉบับเดิม เป็นที่ต้องการมากกว่าที่จะคัดลอกใหม่

๑๑. หนังสือลาวบรรดาที่เกี่ยวด้วยเรื่องพุทธศาสนาตลอดจนพงศาวดาร เช่น พงศาวดารหริภุญไชย เป็นต้น

๑๒. หนังสือมอญ หนังสือพม่า ทั้งบาลีอรรถกถา และหนังสือซึ่งมีผู้แต่งเกี่ยวด้วยพุทธศาสนา

๑๓. หนังสือลังกา ทั้งบาลีและอรรถกถา หนังสือซึ่งมีผู้แต่งบรรดาที่เกี่ยวด้วยพระพุทธศาสนาตลอดจนสมุดว่าด้วยเจดียสถานในลังกาทวีป

๑๔. พระไตรปิฎกจีนญี่ปุ่น ซึ่งเป็นพุทธศาสนาฝ่ายเหนือ ตลอดจนหนังสือทั้งปวงซึ่งกล่าวด้วยพระพุทธศาสนา

๑๕. พระไตรปิฎกและหนังสือทั้งปวงที่เกี่ยวด้วยพระพุทธศาสนาอันพิมพ์ไว้เป็นอักษรเทวนาครีเป็นภาษาสันสกฤต

๑๖. พระไตรปิฎก ทั้งบาลีอรรถกถาฎีกาอันพิมพ์ด้วยตัวโรมัน

๑๗. พระไตรปิฎก ภาษาสันสกฤต ภาษามคธ ซึ่งได้พิมพ์ด้วยตัวโรมัน

๑๘. แปลพระสูตรต่าง ๆ ลงเป็นภาษาต่างประเทศ ซึ่งได้ลงพิมพ์ไว้แล้ว

๑๙. หนังสือซึ่งแต่งว่าด้วยพระพุทธศาสนา นอกจากที่เป็นคำคัดค้าน เช่น ไลท์ออฟเอเชีย ซึ่งเซอร์เอดวินอาโนลด์ เป็นผู้แต่ง เป็นต้น

๒๐. หนังสือซึ่งเกี่ยวด้วยการค้นคว้า ในประเทศอินเดีย เช่น เยอนัลของรอแยลอาเซียเอติกโซไซเอตี เป็นต้น

๒๑. พระพุทธโอวาทที่เขียนลงบนลานทองแดงลงรักปิดทองหรือจานลงบนแผ่นศิลา หรือคำจารึกอันหนึ่งอันใด ซึ่งเกี่ยวข้องด้วยพระพุทธศาสนา ถ้าเก็บตัวเดิมได้ก็ดี ถ้าไม่ได้ของเดิมเพียงแต่รูปจำลองหรือรูปถ่ายก็ได้

๒๒. ตู้หนังสือของเก่าซึ่งทำอย่างวิจิตรงดงาม หีบและกรอบพระคัมภีร์ กากะเยีย ผ้าห่อสายรัด หูหนังสือ ซึ่งเป็นของเก่าและทำงดงามดี หรือมีเจ้าของซึ่งเป็นผู้แตกฉานในพระปริยัติธรรม หรือมีบรรดาศักดิ์ใหญ่ ถึงชำรุดบ้างก็ได้

๒๓. ลานใบปกลายรดน้ำ พระธรรมที่มีรูปเขียน หรือหนังสือสวด ซึ่งมีรูปเขียนขาดชำรุดก็ได้

๒๔. รูปเจดียสถาน และที่ซึ่งเกี่ยวข้องในพระพุทธศาสนา ที่เป็นรูปถ่ายรูปเขียนและรูปพิมพ์ต่าง ๆ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งกรรมการสำหรับคิดอ่านจัดการหอธรรมนั้น คือ

กรมพระสมมตอมรพันธุ์	เป็นนายก
กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา	เป็นอุปนายก
สมเด็จกรมพระยาเทวะวงษ์วโรปการ	
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ	
สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงษ์	
เจ้าพระยาภาสกรวงษ์	
เจ้าพระยาวิชิตวงษ์วุฒิไกร	แต่ยังเป็นพระยาวุฒิการบดี
เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี	แต่ยังเป็นพระยาวิสุทธสุริยศักดิ์
พระยามหาอำมาตยาธิบดี	แต่ยังเป็นพระยาศรีสหเทพ
พระยาเพ็ชรพิไชย	แต่ยังเป็นพระยาบำเรอภักดิ
พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค)	

รวมกรรมการ ๑๑ คนด้วยกัน

เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบประกาศแล้ว ก็พากันมีความยินดีอนุโมทนาในพระราชดำริ มีทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท และพระสงฆ์ทั้งหลาย ถวายหนังสือและสิ่งของต่าง ๆ สำหรับหอพุทธสาสนสังคหะมาก นอกจากของถวาย เป็นของพระราชทานก็มีที่จัดซื้อด้วยทุนของหอพุทธสาสนสังคหะก็มี

หนังสือหอพุทธสาสนสังคหะมีหนังสืออักษรหลายอย่างและหลายภาษา แต่โดยมากเป็นหนังสือพระไตรปิฎกภาษามคธ เป็นคัมภีร์ใบลานจานอักษรขอมเป็นพื้น นอกจากนั้น เป็นคัมภีร์ลานและสมุดอักษรไทย อักษรลาว อักษรพม่ารามัญ อักษรสิงหล และอักษรโรมัน มีอย่างละมากบ้างน้อยบ้าง ถ้าว่าโดยส่วนเรื่องเป็นหนังสือเหมือนกับที่มีในหอพระมณเฑียรธรรมแล้วแทบทั้งนั้น ไม่ใคร่มีเรื่องแปลก และยังมีซ้ำกันเรื่องละหลาย ๆ จบก็หลายเรื่อง ด้วยหนังสือที่ถวายมาในหอพุทธสาสนสังคหะ มักเป็นหนังสือพระไตรปิฎกซึ่งสร้างกันในการกุศลเป็นสามัญ และเป็นหนังสือหอไตร สำหรับตัวพระราชาคณะองค์ใดองค์หนึ่ง แต่ถ้าจะว่าโดยตัวฉบับมีหนังสือดี ๆ หลายฉบับในพวกหนังสืออักษรขอมซึ่งเป็นฉบับดี ปรากฏชื่อเจ้าของเดิมอันควรจะยกขึ้นกล่าวเป็นพิเศษมีอยู่ ๔ ฉบับ คือ

๑. หนังสือของพระองค์เจ้าปฐมวงษ์ ในกรมพระราชวังหลัง ซึ่งทรงผนวชอยู่วัดอรุณราชวราราม หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์ (ทัด) นำถวาย รายหนึ่ง

๒. หนังสือของสมเด็จพระสังฆราช (นาก) วัดราชบูรณะ สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (แสง) นำถวาย รายหนึ่ง

๓. หนังสือของสมเด็จพระวันรัต (แดง) วัดสุทัศน์เทพวราราม รายหนึ่ง

๔. หนังสือของพระพิมลธรรม (อ้น) วัดพระเชตุพน พระมงคลทิพมุนี (มุ้ย) แต่ยังเป็นพระครูวิสุทธิสมโพธินำถวาย รายหนึ่ง

หนังสือชุดใหญ่มีนอกจากที่กล่าวมาอีกหลายราย แต่ทราบไม่ได้ว่าเดิมเป็นของผู้ใด

หนังสือพระไตรปิฎกฉบับอักษรอื่น ๆ นอกจากอักษรขอมที่กล่าวมา ยังมีฉบับดีอีกหลายฉบับที่ควรยกขึ้นกล่าวโดยเฉพาะ คือ

๑. ฉบับอักษรพม่า หนังสือฉบับนี้ได้ขอให้รัฐบาลอังกฤษจำลองจากพระไตรปิฎกที่มีอยู่ในเมืองพม่า ได้มา ๑๑๖ คัมภีร์

๒. ฉบับอักษรสิงหลพิมพ์เป็นสมุด ได้มาจากลังกา เป็นหนังสือ ๑๗ เล่ม

๓. ฉบับอักษรรามัญ พิมพ์เป็นสมุด ได้มาจากเมืองเมาะลำเลิง (มรแมน) ๒๔๔ เล่ม

๔. ฉบับอักษรลาว เจ้านายมณฑลพายัพถวายบ้าง พระถวายบ้าง รวม ๕๗ คัมภีร์ ๒๓ ผูก ๑ เล่ม

หนังสือพระไตรปิฎกในหอพุทธสาสนสังคหะ มีหนังสือแปลก ซึ่งยังไม่เคยมีในเมืองไทยอีก ๒ ฉบับ คือ

๑. พระไตรปิฎกภาษาญี่ปุ่น พิมพ์ด้วยอักษรจีน พรตญี่ปุ่นถวายเป็นหนังสือ ๒๐ เรื่อง รวมสมุด ๒,๓๔๓ เล่ม

๒. พระไตรปิฎกภาษาญี่ปุ่น พิมพ์ด้วยอักษรญี่ปุ่น พรตญี่ปุ่นถวายเป็นหนังสือ ๒๒ เรื่อง รวมสมุด ๔๒๓ เล่ม

นอกจากพระไตรปิฎกที่กล่าวมา ในหอพุทธสาสนสังคหะมีหนังสือต่างภาษา ดังต่อไปนี้

หนังสือภาษามคธ

อักษรขอม	คัมภีร์ใบลาน	๑,๙๒๙	คัมภีร์	๗๘	ผูก	ที่เป็นสมุด	๑๓	เล่ม
อักษรไทย	,,	—	,,	—	,,	,,	๒๐๕	,,
อักษรลาว	,,	๑๑๐	,,	๔๓	,,	,,	๓	,,
อักษรสิงหล	,,	๗๓	,,	—	,,	,,	๑๒	,,
อักษรรามัญ	,,	๑๓๐	,,	๘	,,	,,	๓๗	,,
อักษรโรมัน	,,	—	,,	—	,,	,,	๒๗	,,
รวม	,,	๒,๓๔๒	,,	๑๒๙	,,	,,	๒๙๘	,,

หนังสือภาษาไทย (และลาว)

อักษรขอม	คัมภีร์ใบลาน	๙๐	คัมภีร์	๙	ผูก	ที่เป็นสมุด	๔	เล่ม
อักษรไทย	,,	—	,,	—	,,	,,	๓๖๑	,,
อักษรลาว	,,	๒๖	,,	๕๓	,,	,,	๒	,,
อักษรโรมัน	,,	—	,,	—	,,	,,	๒	,,
รวม	,,	๑๑๖	,,	๖๒	,,	,,	๓๖๙	,,

หนังสือต่างภาษา

หนังสือภาษารามัญ	๑๙	คัมภีร์	๘	ผูก	ที่เป็นสมุด	๑	เล่ม
หนังสือภาษาพม่า	๒๔	,,	๑	,,	,,	๒๔๕	,,
หนังสือภาษาสิงหล	๑	,,	—	,,	,,	๕๓	,,
หนังสือภาษาเขมร	—	,,	—	,,	,,	๒๒	,,
หนังสือภาษาสันสกฤต	—	,,	—	,,	,,	๑๕	,,

หนังสือภาษาญี่ปุ่น	–	คัมภีร์	–	ผูก	ที่เป็นสมุด	๒,๗๖๗	เล่ม
หนังสือภาษาอังกฤษ	–	,,	–	,,	,,	๑๐๙	,,
หนังสือภาษาฝรั่งเศส	–	,,	–	,,	,,	๓	,,
หนังสือภาษาฮอลันดา	–	,,	–	,,	,,	๒	,,
หนังสือภาษามัคราส	–	,,	–	,,	,,	๖	,,
หนังสือภาษาเบงกาลี	–	,,	–	,,	,,	๑	,,
รวม	๔๔	,,	๙	,,	,,	๒,๘๐๑	,,
รวมทั้งสิ้น	๒,๔๕๘	,,	๒๐๐	,,	,,	๓,๗๙๑	,,

ส่วนสิ่งของต่าง ๆ ที่มีผู้ถวายไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะมี ๔ ประเภท คือ หนังสือแปลก ๆ ประเภทหนึ่ง เครื่องใช้ในการรักษาหนังสือประเภทหนึ่ง รูปต่าง ๆ ประเภทหนึ่ง บริขารประเภทหนึ่ง

หนังสือแปลก ๆ นั้น คือหนังสือเขียนลานงา หนังสือทอด้วยไหม หนังสือไตรภูมิมีรูปภาพเขียนแต่โบราณ และสำเนาจารึก เป็นต้น

เครื่องใช้ในการรักษาหนังสือ มีกรอบหนังสือประดับมุกบ้าง ทำด้วยงาบ้าง ด้วยโลหะบ้าง กากะเยีย กระดานชนวน ม้ารองหนังสือ หีบใส่หนังสือซึ่งเป็นเครื่องงาบ้าง ประดับมุกบ้าง และตู้ใส่หนังสือประดับมุก ๖ ใบ ตู้ลายรดน้ำและตู้สลักปิดทองก็อีกหลายใบ

รูปต่าง ๆ มีรูปสถานที่ เป็นต้น

บริขาร ที่เป็นของแปลกในพวกนี้ มีพัดรองด้ามงาของพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งทรงผนวชเป็นสามเณร สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ประทานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงผนวชเป็นสามเณร แล้วจึงพระราชทานมาไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะ และยังมีของบริขารนอกจากนี้อีกบางอย่าง

เมื่อประกาศตั้งหอพุทธสาสนสังคหะนั้น หอธรรมที่วัดเบญจมบพิตรสร้างยังไม่แล้ว จึงโปรดให้เก็บรักษาหนังสือ และสิ่งของสำหรับหอพุทธสาสนสังคหะไว้ในตึกซึ่งตั้งหอพระสมุดวชิรญาณอยู่หน้าประตูพิมานไชยศรี ด้วยมีที่ว่างอยู่มาก มีเจ้าพนักงานประจำทำการเป็นแผนกหนึ่ง ส่งแต่ตู้มุก ๖ ใบไปตั้งไว้ที่พระที่นั่งทรงธรรมวัดเบญจมบพิตร ในเวลาระหว่างนี้ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงอำนวยการหอพุทธสาสนสังคหะ ทรงจัดให้ทำบัญชีหนังสือและสิ่งของที่ได้รับมาเก็บรักษา

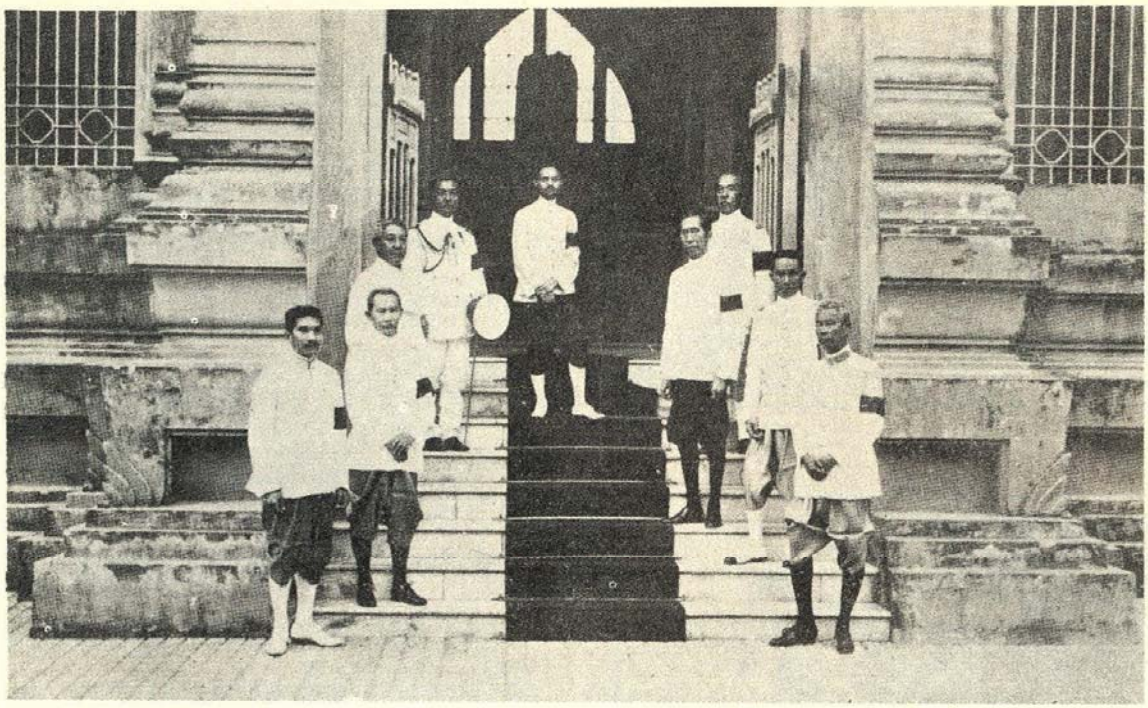

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินเปิดหอพระสมุดวชิราวุธ เมื่อแรกเสวยราชย์ ใน พ.ศ. ๒๔๖๙
เสด็จประทับทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับพระบรมวงศานุวงศ์และคณะกรรมการหอพระสมุดสำหรับพระนคร ที่หน้าหอพระสมุดวชิราวุธ

(แถวซ้าย) เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี หม่อมเจ้าปิยภักดีนาถ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรินทรนาถ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

(แถวขวา) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระยาโบราณราชธานินทร์

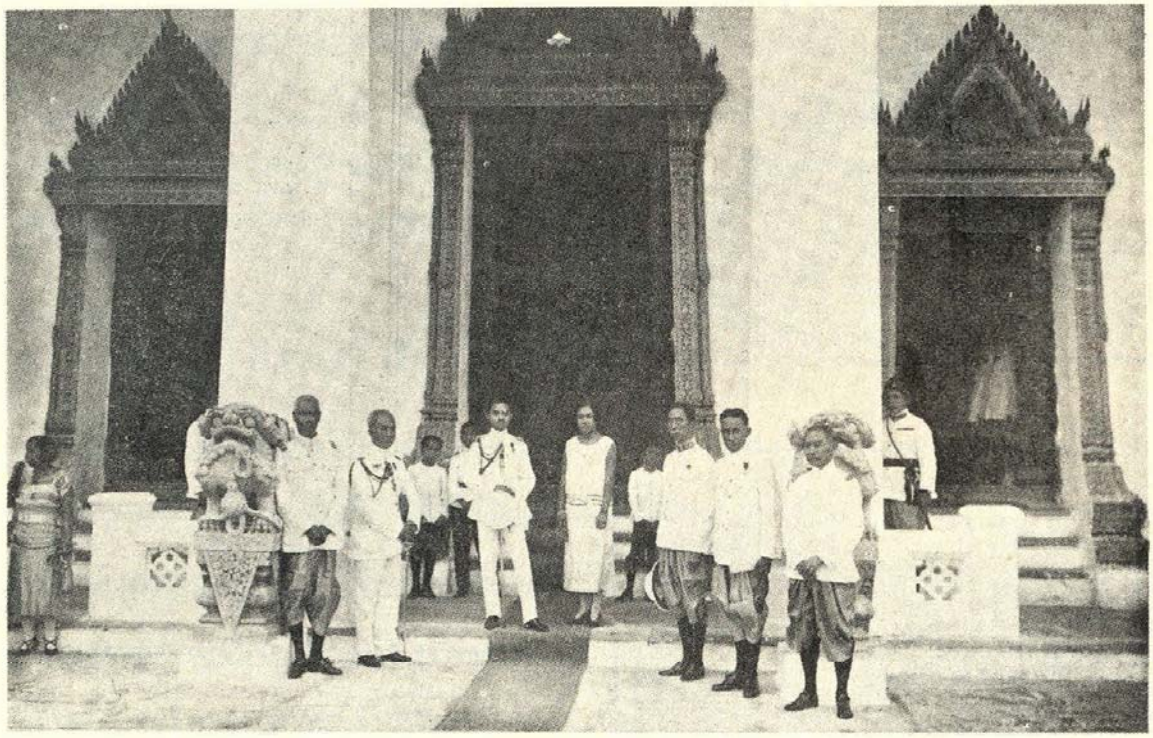

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี บรมราชินี (ประทับกลาง) เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิด
หอพระสมุดวชิรญาณที่จัดใหม่ และพิพิธภัณฑสถานสำหรับพระนคร เมื่อวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๕
ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับกรรมการราชบัณฑิตยสภา หน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์
(ซ้าย) มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
(ขวา) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ หม่อมเจ้าปิยภักดีนาถ

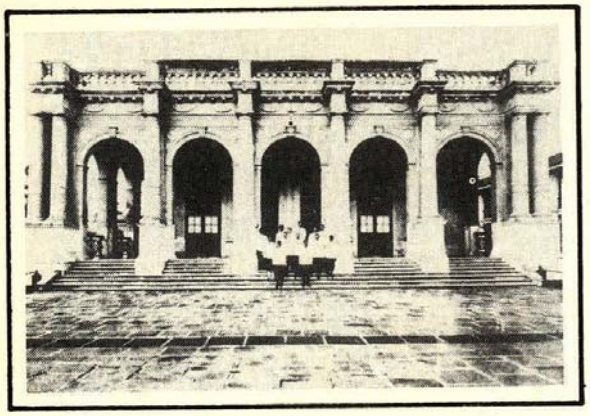

ตึกศาลาสหทัยสมาคม ซึ่งเป็นที่ตั้งหอพระสมุด
ในพระบรมมหาราชวัง

ห้องอ่านหนังสือในตึกศาลาสหทัยสมาคม

พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพิพิธภัณฑสถาน
แห่งชาติพระนคร ซึ่งจัดเป็นหอสมุดวชิรญาณ

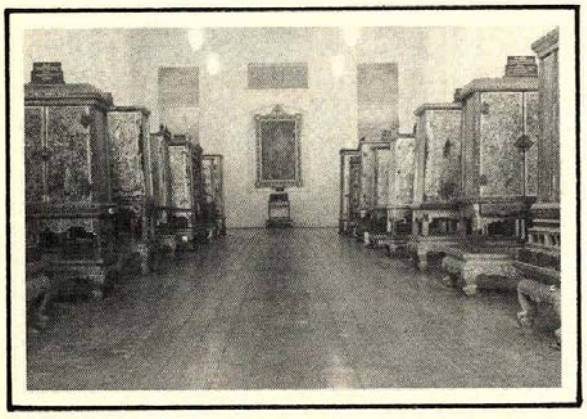

ตู้ลายทอง (ตู้ลายรดน้ำ) ในหอสมุดวชิรญาณ

ไว้ และได้เริ่มดำริพิมพ์หนังสือเก่าจำหน่ายในการกุศล ตั้งต้นด้วยพิมพ์หนังสือเรื่องสวดมนต์ซึ่งกรมหมื่นพงษาดิศรมหิป พิมพ์ถวายพระนางเจ้าสุขุมาลมารศรี ช่วยในงานศพเจ้าคุณจอมมารดาสำลี พิมพ์ ๑,๐๐๐ เล่ม เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ (ร.ศ. ๑๒๐) เมื่อคนทั้งหลายได้ทราบความประสงค์ของกรรมการหอพุทธสาสนสังคหะที่จะพิมพ์หนังสือเก่า ถ้ามีผู้ศรัทธารับพิมพ์เป็นของแจกในงานศพและงานต่าง ๆ ต่อมาอีกหลายเรื่อง วิธีพิมพ์หนังสือแจกในการกุศลที่นิยมกันมากในบัดนี้ นับว่าตั้งต้นมาด้วยหอพุทธสาสนสังคหะเป็นเดิม

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรารภจะตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ทรงพระราชดำริว่า หนังสือที่ได้มาไว้ในหอพุทธสาสนสังคหะ มีมากมายเกินกว่าความต้องการสำหรับพระภิกษุสามเณรเล่าเรียนในวัดเบญจมบพิตร อีกประการหนึ่ง สิ่งของประเภทต่างๆ ซึ่งได้กะไว้ว่าจะมีในหอพุทธสาสนสังคะนั้นโดยมาก พ้องกับของที่ควรมีในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ถ้ารวมไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร จะเป็นประโยชน์ยิ่งกว่าแยกไปไว้ที่อื่นต่างหาก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้จัดหนังสือพระไตรปิฎก ส่งไปไว้ในหอธรรมวัดเบญจมบพิตรสำรับหนึ่ง ให้พอสำหรับพระภิกษุสามเณรจะได้เล่าเรียน หนังสือและสิ่งของในหอพุทธสาสนสังคหะเดิม นอกจากนั้นโปรดให้รวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนครแต่นั้นมา เพราะฉะนั้นหอพุทธสาสนสังคหะได้ตั้งอยู่โดยลำพังตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๓ จน พ.ศ. ๒๔๔๘ เป็นเวลา ๖ ปี ก็รวมเข้าในหอพระสมุดสำหรับพระนคร

การดำเนินงานหอพระสมุดสำหรับพระนคร

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้ประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ซึ่งทรงพระราชดำริเลือกสรรให้เป็นกรรมการสำหรับจัดการหอพระสมุด ฯ ตามพระราชประสงค์ คือ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เป็นสภานายกมีกรรมสัมปาทิก ๔ คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ๑ กรมพระดำรงราชานุภาพ ๑ พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ๑ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ๑ รวมทั้ง ๕ นี้ เป็นกรรมการสำรับแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนคร

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับเป็นประธานในที่ประชุมกรรมการทรงปรึกษาการต่างๆ ซึ่งสมควรจะจัดให้หอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นคุณเป็นประโยชน์ กรรมการเห็นพร้อมกันว่า การต่าง ๆ ที่สมควรจะจัดมีอยู่มาก แต่ไม่ใช่จะจัดให้สำเร็จได้รวดเร็ว จำต้องมีเวลาและทำตามกำลังทุนให้การเจริญขึ้นโดยลำดับไป ในชั้นต้นควรจะคิดกะการวางลงเป็นกำหนดก่อน ว่าจะลงมือจัดการอย่างไรบ้าง และจะจัดการนั้น ๆ อย่างไร เมื่อได้กะวางการลงเป็นกำหนดแล้ว กำหนดนั้นจะได้เป็นบรรทัดทางที่จะจัดการหอพระสมุด ฯ ต่อไป กรรมการจึงได้ปรึกษาวางกำหนดความคิดที่จะจัดการหอพระสมุด ฯ ไว้ดังต่อไปนี้

ที่ตั้งหอพระสมุดวชิรญาณ

หนังสือต่าง ๆ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมจัดเข้าเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร เดิมเก็บรักษาไว้ในที่ ๒ แห่ง หนังสือหอพระสมุดวชิรญาณกับหนังสือหอพุทธสาสนสังคหะ เก็บรักษาไว้ในตึกใหญ่หน้าประตูพิมานไชยศรี หนังสือคัมภีร์ลานหอพระมณเฑียรธรรมอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กรรมการปรึกษากันเห็นว่า ที่ทั้ง ๒ แห่งนี้ หอพระมณเฑียรธรรมเล็ก แต่เก็บหนังสือคัมภีร์ใบลานก็เต็มหอเสียแล้ว ตึกใหญ่หน้าประตูพิมานไชยศรีนั้น ที่จริงก็ไม่เหมาะแก่ที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร และเมื่อได้จัดการไปไม่ช้า ก็จะไม่พอไว้หนังสือเหมือนกัน แต่ยังไม่แลเห็นว่าที่อื่นจะมีเหมาะที่ไหนในเวลานั้น จึงได้ตกลงจัดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครที่ตึกใหญ่หน้าประตูพิมานไชยศรี ให้ขนหนังสือคัมภีร์ลานที่หอพระมณเฑียรธรรมมารักษาไว้ที่ตึกใหญ่ คงให้เก็บรักษาไว้ที่หอพระมณเฑียรธรรมแต่ ๒ ฉบับ คือฉบับครูเดิมกับฉบับทองใหญ่ และให้จัดเลือกหนังสือคัมภีร์ลานของหอพุทธสาสนสังคหะสำรับหนึ่งส่งไปไว้สำหรับวัดเบญจมบพิตรตามพระราชประสงค์

พนักงานประจำหอพระสมุดวชิรญาณ

หอสมุดเดิมทั้ง ๓ ซึ่งรวมกันเข้าเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนครต่างมีพนักงานประจำทำการอยู่ทุกแห่ง คือ หอพระมณเฑียรธรรมอยู่ในหน้าที่ราชบัณฑิตรักษา แบบเดิมแบ่งกันเป็นด้าน เข้าใจว่า คือตู้หนังสือตั้งอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมด้านไหน กำหนดด้านนั้นเป็นแผนกหนึ่ง จึงเรียกว่าด้านหนึ่ง เจ้ากรมหรือปลัดกรมประจำด้านใดเป็นผู้ถือกุญแจตู้รักษาหนังสือในด้านของตน ราชบัณฑิตขึ้นอยู่ในกระทรวงธรรมการ รับเงินเดือนอยู่ในกระทรวงนั้น หอพระสมุดวชิรญาณมี

พนักงานอีกชุดหนึ่ง พนักงานชุดนี้แต่เดิมเป็นอย่างลูกจ้างของกรรมการหอพระสมุด ฯ ไม่ได้สังกัดขึ้นในกระทรวงใด ผู้ที่เป็นหัวหน้ามักเป็นข้าราชการซึ่งหามาจากกระทรวงอื่น คงสังกัดอยู่ในกระทรวงเดิม เป็นแต่มาทำการและรับผลประโยชน์ในหอพระสมุด ฯ พนักงานหอพุทธสาสนสังคหะมีอีกชุดหนึ่ง ผู้ที่เป็นหัวหน้า กรมพระสมมตอมรพันธุ์ทรงเลือกข้าราชการมาจากต่างกระทรวง เช่น กรมพระอาลักษณ์ ขั้นผู้น้อยก็เรียกหาตามแต่จะได้ เมื่อรวมหอสมุดทั้ง ๓ ตั้งเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการปรึกษากันเห็นว่าพนักงานที่มีอยู่ถ้าจะรวมมาทำการในหอสมุดเดียวว่า โดยจำนวนคนมีมากเกินกว่าที่ต้องการ แต่ถ้าจะเลือกโดยความสามารถให้พอแก่การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จะจัดต่อไปมีตัวน้อยเต็มที ด้วยพนักงานหอสมุดแต่เดิม ส่วนกรมราชบัณฑิตเป็นเปรียญโดยมากก็จริง แต่ที่หนังสือดีก็มีน้อยตัว และแก่ชราเสียก็มาก การหอพระสมุดสำหรับพระนครหนังสือภาษาบาลีเป็นแต่แผนกหนึ่ง ในสามสี่แผนก มีผู้รู้ภาษาบาลีที่ดีจริง ๆ สัก ๒ คน หรือ ๓ คนก็พอ และกรมราชบัณฑิตนั้นกระทรวงธรรมการก็ยังมีความประสงค์ที่จะจัดให้เป็นพนักงานสอบวิชาและแต่งตำราในการศึกษาอยู่ จึงเห็นว่าควรขอแต่ผู้ชำนาญภาษาบาลีมาแต่สองสามคน ส่วนพนักงานหอพระสมุดวชิรญาณเดิม และพนักงานหอพุทธสาสนสังคหะนั้นเพราะเหตุแต่เดิม วิธีจัดการเป็นทำนองจ้าง ตั้งแต่ผู้เป็นหัวหน้าลงไปจนผู้น้อย ผู้ที่มีความรู้ความสามารถจริงๆ ไม่ใคร่มีใครสมัครมาอยู่ด้วยคนเช่นนั้นย่อมมีประสงค์ที่จะทำราชการให้ได้มียศและตำแหน่งที่สูง ตำแหน่งในพนักงานหอสมุดไม่มีทางที่จะได้ยศศักดิ์สมปรารถนา จึงหาได้แต่ผู้มีทางที่จะได้ยศศักดิ์ในกระทรวงอื่นน้อยแล้ว จึงสมัครมาทำการหอพระสมุด การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จะจัดต่อไปจำต้องมีผู้ซึ่งมีความรู้จริง ๆ สำหรับการทุก ๆ แผนก จำต้องมีทางที่จะได้เลื่อนยศศักดิ์เหมือนข้าราชการกระทรวงอื่น ๆ แต่จะตั้งเป็นกระทรวงหนึ่งต่างหากหาควรไม่ ควรขอสังกัดอยู่ในกระทรวงธรรมการ แต่ส่วนตัวพนักงานที่มีอยู่แล้ว ถึงคุณวุฒิจะไม่พอ จะคัดออกเสีย เพราะจัดการใหม่ดูก็ไม่เป็นธรรม และไม่มีความจำเป็นด้วยการหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่จะจัดเปลี่ยนแปลงไปได้รวดเร็ว ควรให้พนักงานเดิมทำการต่อไปก่อนเมื่อว่างลงด้วยเหตุอย่างหนึ่งอย่างใดจึงจัดเข้ารูปใหม่

การจ่ายเงินในการหอพระสมุดวชิรญาณ

เมื่อตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร มีเงินคงคลังของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม กับเงินคงคลังของหอพุทธสาสนสังคหะ รวมทั้ง ๒ รายเป็นเงิน ๑๓,๐๐๐ บาท โอนมาเป็นเงินคงคลังของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ส่วนเงินที่จะใช้จ่ายสำหรับการหอพระสมุดสำหรับพระนครนั้น

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้จ่ายเงินแผ่นดิน สำหรับใช้ในการหอพระสมุด ฯ มีกำหนดปีละ ๒๕,๐๐๐ บาท แล้วแต่กรรมการจะจัดใช้อย่างไร มิให้เกินเงินยอดนั้น ถ้ามีเงินเหลือให้บวกไปใช้ในปีหลังต่อไปได้ และเงินบำรุงซึ่งเรียกจากสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณเดิมนั้น กรรมการเห็นว่าหอพระสมุดสำหรับพระนครจัดเป็นการสาธารณะไม่เฉพาะให้ประโยชน์แต่สมาชิกดังแต่ก่อน จึงให้งดไม่เรียกเงินบำรุงจากสมาชิกต่อไป กรรมการได้กะประมาณการที่ใช้เงินเป็นยุติแล้วขอให้พระคลังข้างที่รับธุระทำการเป็นธนาคารของหอพระสมุด ฯ เพื่อจะป้องกันมิให้การจ่ายเงินยุ่งเหยิง

การจัดหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ

หนังสือที่มีอยู่แล้ว ยุติว่าจะเป็น ๓ แผนก ตามกระแสรับสั่งในประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร คือ (๑) แผนกหนังสือคัมภีร์พระพุทธศาสนา เก็บไว้ในห้องหอพระสมุด ฯ ข้างตะวันออก (๒) หนังสือต่างประเทศจัดเก็บไว้ในห้องกลาง (๓) หนังสือไทยจัดเก็บไว้ห้องข้างตะวันตก

หนังสือคัมภีร์พระไตรปิฎกหอพระมณเฑียรธรรมขาดหายมากบ้างน้อยบ้างทุกฉบับไม่มีฉบับใดที่จะบริบูรณ์เป็นด้วยการที่ราชบัณฑิตรักษามาแต่ก่อน ไม่ระวังรักษาให้ดี ส่วนหนังสือหอพระสมุดวชิรญาณเดิมนั้นไม่ใคร่ขาดบัญชีนัก ถึงที่ขาดเรื่องก็ไม่ใคร่สูญ ด้วยได้พิมพ์ไว้ในหนังสือวชิรญาณ โดยมากเสียหายแต่หนังสือฉบับดี เช่นหนังสือที่พิมพ์ครั้งแรก ถูกสับเปลี่ยนไปเสียมาก ได้ความว่ามีผู้ยืมไปอ่านแล้วจำหน่ายว่าหาย หาฉบับที่พิมพ์ชั้นหลัง ๆ มาใช้ เสียหนังสือฉบับดีไปด้วยอย่างนี้เป็นอันมาก ข้อนี้เป็นเหตุให้กรรมการเห็นว่า การที่ให้ยืมหนังสือไปอ่านนอกหอพระสมุด ฯ ถึงไม่หายสูญ ก็เป็นทางที่จะให้เสียหนังสือฉบับดี จำจะต้องประหยัดการให้ยืมหนังสือให้กวดขัน หนังสือหอพุทธสาสนสังคหะยังอยู่บริบูรณ์กว่าหนังสือพวกอื่น เป็นแต่การเก็บอยู่ข้างจะปะปน จะเลือกหยิบให้ถูกเรื่องได้อยู่ข้างยาก ได้ให้รวมหนังสือที่ ๓ หอแยกเก็บตามประเภทหนังสือซึ่งได้กำหนดดังกล่าวมาแล้ว

การแก้ระเบียบการในหอพระสมุดวชิรญาณ

ประโยชน์อย่างใดที่มหาชนเคยได้รับจากหอสมุดทั้ง ๓ ซึ่งมารวมเป็นหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการมีความประสงค์จะให้ประโยชน์นั้น ๆ คงอยู่ทุกอย่าง แก้ไขเปลี่ยนแปลงแต่ที่จำเป็นต้องแก้ไขมีอยู่บางอย่างคือ

(๑) การสโมสรซึ่งจัดเป็นส่วนหนึ่งของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เช่นมีโต๊ะบิลเลียดสำหรับสมาชิกเล่นเป็นต้นนั้น ที่จริงก็ร่วงโรยอยู่แล้วจึงให้เลิกส่วนการเล่นทั้งปวงเสียอย่างหนึ่ง

(๒) การให้ยืมหนังสือ ความปรากฏเมื่อตรวจหนังสือในหอพระสมุดฯ ว่าหนังสือสูญหายไปดังกล่าวมาแล้ว จึงสั่งให้งดไม่ยอมให้ยืมหนังสือซึ่งหาฉบับยาก คือหนังสือเขียนเป็นต้นอีกต่อไป คงให้ยืมแต่หนังสือซึ่งมีขายในท้องตลาด แต่ยอมให้ผู้ที่มีประสงค์จะอ่านหนังสือจะสอบหนังสือมาอ่านได้ในหอพระสมุด ฯ ทั้งหนังสือเก่าใหม่ทั่วไป

(๓) ห้องอ่านหนังสือซึ่งมีมาในหอสมุดวชิรญาณเดิม เคยซื้อหาหนังสือพิมพ์ข่าวทั้งในเมืองไทยและเมืองต่างประเทศมาไว้ให้สมาชิกอ่าน เห็นว่าเป็นประโยชน์อยู่จึงให้คงมีห้องอ่านหนังสืออยู่ตามเดิม

การหาหนังสือเพิ่มเติมเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ

ประกาศตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร โปรดให้กำหนดหนังสือในหอพระสมุดฯ เป็น ๓ แผนก คือ แผนกพระพุทธศาสนาแผนกหนึ่ง แผนกหนังสือไทยแผนกหนึ่ง แผนกหนังสือต่างประเทศแผนกหนึ่ง ในการที่จะหาหนังสือมาเพิ่มเติมทั้ง ๓ แผนกนี้ กรรมการเห็นว่าหนังสือในแผนกพระพุทธศาสนาและหนังสือในแผนกภาษาไทยสองแผนกนี้ หนังสือเก่าซึ่งยังไม่ได้พิมพ์มีอยู่ในเมืองไทยเป็นอันมาก หนังสือเหล่านี้กระจัดกระจายอยู่ทั่วไปเป็นอันตรายร่อยหรอลงไปทุกที ด้วยไฟไหม้บ้าง ถูกฝนผุบ้าง ปลวกกัดบ้าง มีผู้ซื้อหาพาไปเสียต่างประเทศบ้าง หนังสือเหล่านี้เป็นสมบัติสำคัญของชาติและจะหาที่อื่นไม่ได้นอกจากในเมืองไทย ควรรีบขวนขวายรวบรวมหนังสืออันเป็นสมบัติของชาติไทย มารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครก่อนหนังสือจำพวกอื่น กรรมการจึงประกาศให้ความปรากฏแก่คนทั้งหลายว่า หอพระสมุดซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งขึ้นสำหรับพระนคร ประสงค์จะรวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์แปลร้อย และสมุดหนังสือไทยเรื่องทั้งปวง ถ้าผู้ใดมีหนังสือเหล่านี้และจะมีแก่ใจให้แก่หอพระสมุด ฯ ก็ดี หรือจะให้ยืมมาคัดลอกก็ดีหรือจะขายก็ดี กรรมการจะยินดีและขอบคุณแก่ผู้ที่สงเคราะห์นั้น ประกาศอันนี้ได้ขอให้เทศาภิบาลชี้แจงความประสงค์ของกรรมการให้ทราบทั่วไปตามหัวเมืองด้วย และกรรมการได้แต่งให้ราชบัณฑิตมีพระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษม์ เปรียญ) เป็นต้น เที่ยวชี้แจงตรวจหาหนังสือด้วยอีกส่วนหนึ่ง

ส่วนแผนกหนังสือต่างประเทศนั้น กรรมการเห็นว่าเป็นของที่อาจจะซื้อได้โดยมากและทางที่จะเลือกหาก็กว้างขวาง สำคัญแต่ทุนเป็นใหญ่ ข้อพิเคราะห์มีอยู่เพียงว่าจะจัดการเพียงใดให้พอ

แก่ทุนของหอพระสมุด ฯ จะทำได้ ข้อนี้กรรมการได้ตกลงว่าควรจะจัดการเป็น ๒ สถาน คือ สถานที่หนึ่ง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงทราบว่าหนังสือจดหมายเหตุต่างประเทศที่เนื่องด้วยพงศาวดารเมืองไทยแต่ครั้งกรุงเก่ามายังมีอยู่ในยุโรปมาก หนังสือพวกนี้ไม่ได้ตีพิมพ์เพราะเก็บรักษาไว้ในหอหนังสือของรัฐบาล ถ้าหากจะขออนุญาตจากรัฐบาลนั้น ๆ คัดมาก็คงจะได้ ยังหนังสือเรื่องที่เกี่ยวข้องด้วยเมืองไทย แม้ที่พิมพ์แล้วในหอพระสมุด ฯ ก็ยังไม่มีครบ ควรจะสืบหาหนังสือต่างประเทศบรรดาเรื่องเกี่ยวข้องกับพงศาวดารไทย และกรุงสยามก่อนอย่างอื่นอีกสถานหนึ่งนั้น หนังสือภาษาต่างประเทศ นอกจากที่เกี่ยวข้องด้วยเรื่องพงศาวดารเมืองไทยกรรมการเห็นว่าควรหาหนังสือที่ต้องการใช้ในราชการบ้านเมืองก่อน คือ หนังสืออภิธานภาษาต่าง ๆ และตำรับตำราซึ่งกระทรวงต่าง ๆ จะต้องการปรึกษาและสอบสวนสำหรับราชการในกระทรวงนั้น ๆ ควรจะแจ้งความไปยังกระทรวงต่าง ๆ ขอให้แนะนำมาว่าหอพระสมุด ฯ ควรจะมีหนังสือต่างประเทศเรื่องอะไรบ้าง ซึ่งจะเป็นประโยชน์แก่ราชการกระทรวงนั้น แต่ส่วนภาษานั้นเพราะภาษาอังกฤษซึ่งเป็นภาษาต่างประเทศที่เข้าใจกันทางตะวันออกนี้แพร่หลายยิ่งกว่าภาษาอื่น จึงกำหนดว่าหนังสือเรื่องใดถ้าจะหาได้ในภาษาอังกฤษ จะเอาฉบับภาษาอังกฤษ ต่อเรื่องใดจะหาในภาษาอังกฤษไม่ได้ จึงจะซื้อฉบับภาษาอื่น

การหาหนังสือต่างประเทศทั้ง ๒ สถานที่กล่าวมานี้ กรรมการเห็นว่าทุนในหอพระสมุดที่มีอยู่จะไม่พอ ได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเงินเพิ่มขึ้นอีกปีละ ๑๓,๐๐๐ บาท

ตู้ที่จะใส่หนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ

ตู้สำหรับจะเก็บรักษาสมุดที่มีอยู่ในหอสมุดเดิมไม่พออยู่แล้วทั้ง ๓ หอ กรรมการเห็นว่าหอพระสมุดสำหรับพระนครคงจะต้องการตู้หนังสืออีกมาก ถ้าจะสร้างใหม่ให้งดงามสมควรแก่หอพระสมุด ฯ ก็จะเป็นเงินมากอยู่ กรรมการปรึกษากันว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงตั้งหอพุทธสาสนสังคหะ ได้ทรงพระราชดำริไว้ว่า ตู้หนังสือในหอพระพุทธสาสนสังคหะจะใช้ตู้ไทยของเก่า คือตู้ประดับมุกและตู้ปิดทองรดน้ำ ซึ่งมีผู้ศรัทธาสร้างไว้แต่ก่อน ผู้ที่ได้ทราบพระราชประสงค์ทั้งพระและคฤหัสถ์ ได้นำตู้ของเก่ามาถวายไว้หลายใบ ที่เป็นตู้ประดับมุก โปรดให้ตั้งไว้ที่พระที่นั่งทรงธรรม ในวัดเบญจมบพิตรที่เป็นตู้ทองอยู่ในหอพุทธสาสนสังคหะบ้าง ส่งไปซ่อมแซมอยู่ที่กรมวังก็มีบ้าง กรรมการเห็นพร้อมกันว่า พระราชดำรินั้นเป็นการสมควรยิ่งนัก ด้วยตู้ไทย

ของโบราณมีผู้ศรัทธาสร้างไว้มาก มีกระจัดกระจายอยู่ตามวัดหลวงวัดราษฎร์ ทั้งในกรุงและหัวเมืองแทบทุกแห่ง ที่ยังใส่พระไตรปิฎกก็มี ทั้งไม่มีพระไตรปิฎกทิ้งไว้เปล่า ๆ หรือใช้ใส่เครื่องสัพเพเหระเช่นถ้วยชามก็มี ตั้งทอดทิ้งอยู่ตามศาลาก็มี ตู้เหล่านี้เป็นฝีมือช่างไทย ที่เป็นของทำฝีมือดีก็มีมาก ทิ้งไว้มีแต่จะเป็นอันตรายไปทุกที ด้วยไฟไหม้บ้าง ผุพังบ้าง และในที่สุดฝรั่งซื้อเอาไปเสียต่างประเทศก็มีเนือง ๆ ควรจะรวบรวมรักษาไว้สำหรับบ้านเมือง จะเป็นประโยชน์ถึง ๒ สถาน คือ แผ่นดินรวบรวมของโบราณที่ทำด้วยฝีมือไทยมาเก็บรักษาไว้ ของนั้นก็จะคงอยู่แก่ชาติไทย ไม่เป็นอันตรายหายสูญไปเสียสถานหนึ่ง จะไม่เปลืองเงินแผ่นดินค่าทำตู้สำหรับหอพระสมุดสำหรับพระนครสถานหนึ่ง ตู้ของเก่าเหล่านี้ที่ไม่ได้ใช้ใส่หนังสืออยู่ตามวัดเห็นพอจะขอมาใช้ใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครได้ด้วยไม่ต้องซื้อ กรรมการปรึกษาเห็นพร้อมกันดังนี้ จึงได้ตกลงที่จะหาตู้ไทยโบราณมาใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เว้นแต่หนังสืออย่างใดจะใส่ตู้ไทยโบราณไม่ได้ จึงจะทำตู้ขึ้นสำหรับเฉพาะใส่หนังสืออย่างนั้น ๆ

การพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ

แต่ก่อนมา กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณเดิม เคยรวบรวมหนังสือเรื่องเก่าใหม่พิมพ์ออกจำหน่ายแก่สมาชิก เป็นรายสัปดาห์บ้าง เป็นรายเดือนบ้าง ดังปรากฏอยู่ในตำนานหอพระสมุดวชิรญาณ กรรมการเห็นว่าเป็นการมีประโยชน์ ทำให้ความรู้แพร่หลาย แต่เมื่อมาพิเคราะห์ดูว่าหอพระสมุดสำหรับพระนครจะควรทำต่อไป หรือประการใด เห็นพร้อมกันว่า จะทำต่อไปยากอยู่ ด้วยจะต้องลงทุนเสมอ ทุนที่ลงไปแล้ว ถ้าจำหน่ายหนังสือได้หมดหรือได้มากก็พอจะได้ทุนกลับ ไม่เช่นนั้นจะขาดทุนเปลืองเงินหอพระสมุด ฯ ไปทุกที หนังสือวชิรญาณที่พิมพ์จำหน่ายสมาชิก ราคาก็หักจากเงินบำรุงหอพระสมุด ฯ ถึงกระนั้นความที่ปรากฏในจดหมายเหตุของหอพระสมุดวชิรญาณเดิม ทุนก็ไม่ใคร่พอ หนังสือที่พิมพ์แล้วยังเหลืออยู่มากกว่ามาก ปรึกษากันเห็นว่า วิธีพิมพ์หนังสืออย่างหอพุทธสาสนสังคหะนั้นดีกว่า คือชวนผู้มีศรัทธาพิมพ์หนังสือแจกในการกุศล จะเป็นการมงคลก็ได้ หรือในงานศพก็ได้ หอพระสมุด ฯ รับเป็นผู้หาเรื่อง และจัดการพิมพ์ให้ดังหอพุทธสาสนสังคหะได้เคยทำมานั้น กรรมการแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนครได้ปรึกษาวางระเบียบการหอพระสมุด ฯ ที่จะจัดต่อไปไว้ดังนี้

การหอพระสมุดสำหรับพระนครที่จัดต่อมา ตั้งแต่ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๔๘ จนปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้น ได้จัดการตามระเบียบซึ่งกรรมการครั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงตำแหน่งสภานายกได้ทรงกำหนดไว้

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จดำรงตำแหน่งนายกกรรมการอยู่ ๕ ปี ถึงปีจอ พ.ศ.๒๔๕๓ เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์เป็นนายกกรรมการ ทรงจัดการหอสมุดฯ อยู่ ๕ ปี กรมพระสมมตอมรพันธุ์สิ้นพระชนม์ เมื่อปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมพระดำรงราชานุภาพเป็นนายกกรรมการสนองพระเดชพระคุณต่อมา

ส่วนกรรมสัมปาทิก พระยาประชากิจกรจักร (แช่ม บุนนาค) ถึงอนิจกรรมเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หม่อมเจ้าบีย์ภักดีนารถ ในกรมหมื่นวิศณุนารถนิภาธร เป็นกรรมสัมปาทิกแทน มาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อโปรดให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ เป็นนายกกรรมการ ตำแหน่งกรรมสัมปาทิกว่างลง ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (ม.ร.ว. เปีย มาลากุล ณ กรุงเทพ) เป็นกรรมสัมปาทิก ต่อมากรรมสัมปาทิกว่างลงอีก ๒ ตำแหน่ง เหตุด้วยกรมพระดำรงราชานุภาพเลื่อนเป็นนายกกรรมการ และเจ้าพระยาพระเสด็จฯ ป่วยเจ็บต้องออกจากราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์กับพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ กรุงเทพ) เป็นกรรมสัมปาทิก และโปรดให้พระศรีภูริปรีชา (กมล สาลักษณ) เป็นกรรมสัมปาทิกอีกคนหนึ่ง จึงคงกรรมการที่สนองพระเดชพระคุณอยู่ในเวลานั้น คือ

กรมพระดำรงราชานุภาพ นายก

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

หม่อมเจ้าบีย์ภักดีนารถ

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์

พระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ กรุงเทพ)

พระยาศรีภูริปรีชา (กมล สาลักษณ)

อนึ่งในพระราชกำหนดตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งประกาศเมื่อ ณ วันที่ ๑๒ ตุลาคม รัตนโกสินทรศก ๑๒๔ มีเนื้อความในข้อ ๖ ว่า ตำแหน่งสภานายกต้องเปลี่ยนปีละครั้ง

และกรรมสัมปาทิก ๓ ปี เป็นพ้นตำแหน่ง อีกแห่งหนึ่งในข้อ ๘ ว่า กรรมการต้องทำรายงานทุกเกล้า ฯ ถวายปีละครั้ง ความทั้ง ๒ ข้อนี้ ไม่ได้เป็นไปตามพระราชบัญญัติ เพราะตั้งแต่ลงมือจัดหอพระสมุดสำหรับพระนครมา การหอพระสมุด ฯ เจริญรวดเร็ว ทรงพระราชดำริเห็นว่า ถ้าย้ายเปลี่ยนกรรมการเสีย ผู้ที่เข้าไปใหม่ไม่รู้การความเจริญของหอพระสมุด ฯ จะชักช้าไป และจะเลือกหาผู้ที่เอาใจรักหอพระสมุด ฯ เหมือนกรรมการชุดแรกนั้นยากอยู่จึงไม่โปรดให้เปลี่ยน ข้อที่ไม่ได้ทำรายงานนั้น ก็เพราะเหตุที่การหอพระสมุด ฯ ดำเนินเร็ว เพียงแต่จะรวบรวมหนังสือบัญชีให้รู้เรื่องรู้ประเภทก็เป็นการยาก ด้วยเป็นการเกินกว่าความสามารถของพนักงานที่มีอยู่ ถ้าจะทำรายงานประจำปีให้ได้ รายงานนั้นก็ไม่มีประโยชน์อันใด เพราะรู้ความจริงไม่ได้ตลอด จึงมิได้ทำเป็นรายงานมาแต่ก่อน ตำนานหอพระสมุดวชิรญาณ นับว่าเป็นรายงานฉบับแรกของหอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้ระดมพนักงานตรวจหนังสือเพียงแต่จะให้ได้บัญชีประเภทบัญชีเรื่อง ถึงกระนั้นที่จะให้รู้ละเอียดถ้วนถี่ก็ยังไม่ได้

การหาหนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ

ตามที่กรรมการได้ตกลงกันว่า จะหาหนังสือเก่าอันมีอยู่ในพื้นเมืองมารวบรวมก่อนหนังสืออย่างอื่นนั้น ตั้งแต่กรรมการได้ประกาศให้คนทั้งหลายทราบพระราชประสงค์ ก็มีผู้ศรัทธาถวายหนังสือสำหรับหอพระสมุด ฯ มาไม่ขาด ยอมยกต้นหนังสือให้เป็นสิทธิ์แก่หอพระสมุด ฯ บ้างให้ยืมฉบับมาคัดบ้าง บางทีผู้มีความศรัทธาไปพบหนังสือเก่าดีมีอยู่ที่ไหน ช่วยเป็นธุระแนะนำชี้แจงให้เจ้าของนำมายังหอพระสมุด ฯ ก็มี ที่มาแจ้งความให้กรรมการหอพระสมุด ฯ ทราบก็มี ยังพนักงานหอพระสมุด ฯ ซึ่งกรรมการแต่งให้ไปสืบเสาะหาหนังสือเก่าได้หนังสือดี ๆ มาก็มาก นอกจากนี้ยังมีผู้เอาหนังสือมาขายให้พระหอสมุด ฯ เลือกซื้อได้เสมอไม่ขาด ด้วยเหตุเหล่านี้หอพระสมุดจึงได้หนังสือเก่าเป็นจำนวนมากและได้เร็วจนเกินกว่าที่คาดหมาย

ผู้ที่ได้มีคุณูปการแก่หอพระสมุด ฯ ด้วยการที่ให้หนังสือต่าง ๆ สำหรับหอพระสมุด ฯ มีมาก และมีทุกชั้นบรรดาศักดิ์ นับแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่ตั้ง ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายหน้าฝ่ายใน ข้าราชการผู้ใหญ่น้อย พระสงฆ์ทั้งในกรุงและหัวเมือง แม้ชาวต่างประเทศตลอดจนราษฎรก็มีแก่ใจให้หนังสือแก่หอพระสมุด ฯ หลายราย จะแลเห็นได้ในบัญชีว่า จำนวนหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มา เป็นหนังสือซึ่งมีผู้ให้แก่หอพระสมุด ฯ มากกว่าที่ต้องซื้อมาก นอกจากนี้ยังควรกล่าวถึงอุปการะอย่างอื่น เช่นในเวลาหอพระสมุด ฯ ต้องการสอบหนังสือจะไต่ถามที่เจ้ากระทรวง

ทบวงกรม และบุคคลผู้ใด หรือว่าเวลาต้องการความรู้สำหรับแต่งหนังสือ จะไปปรึกษาหารือผู้หนึ่งผู้ใด ก็ได้รับความอนุเคราะห์ทั่วไปในที่ทั่วไปในที่ทั้งปวง ตลอดจนถึงการบริจาคทรัพย์ช่วยหอพระสมุด ฯ เช่นพิมพ์หนังสือให้ และแบ่งส่วนหนังสือซึ่งพิมพ์ให้เป็นภาคหอพระสมุด ฯ เพื่อจะได้จำหน่ายได้ทุนมาเพิ่มเติม กรรมการขอถือโอกาสอันนี้ขอบพระเดชพระคุณ และขอบพระคุณท่านผู้ที่ได้มีอุปการะแก่หอพระสมุด ฯ ดังกล่าวมา ด้วยเชื่อใจว่า เมื่อท่านทั้งหลายนั้นได้ทราบประวัติการของหอพระสมุด ฯ ในหนังสือตำนานนี้ และเห็นจำนวนเรื่องและจำนวนเล่มหนังสือเก่าซึ่งรวบรวมไว้ได้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร คงจะมีความยินดีด้วยได้เห็นผลของการที่ได้ช่วยกันตั้งหอสมุดสำหรับชาติ ว่าอาจจะมีผลดีได้เพียงใด

หนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้มา ควรจะยกขึ้นกล่าวเป็นพิเศษ มีอยู่หลายราย คือ

๑. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานต้นร่างพระราชนิพนธ์เรื่องปลุกใจเสือป่า ๑ แบบสั่งสอนเสือป่าและลูกเสือ ๑ เรื่องว่าด้วยการราชาภิเษกพระราม ๑ เรื่องบ่อเกิดแห่งรามเกียรติ์ ๑ เรื่องพระนลคำหลวง ๑ โองการแช่งน้ำ ๑ รวม ๖ เรื่องนี้ให้มารักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ต้นร่างเหล่านี้ทรงด้วยพระราชหัตถเลขาแต่ต้นจนปลายตลอดทุกเรื่อง นับเป็นของสำคัญหาค่ามิได้ทั้งในเวลานี้และในอนาคตกาลสืบไป

๒. หนังสือซึ่งหาได้มาจากเมืองเพชรบุรี มีหนังสือเก่าและมีเรื่องแปลก ๆ มากไม่เคยพบหนังสือเช่นนั้นว่ามีที่ไหนอีก มีหนังสือสร้างครั้งกรุงเก่าจานบอกบีสร้างไว้ที่ใบปกตั้งแต่ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถและต่อมาแทบทุกรัชกาล เหตุใดหนังสือเก่าจึงยังมีอยู่ที่เมืองเพชรบุรีมาก สืบถามได้ความตามคำผู้เฒ่าเล่าสืบต่อกันมาว่า เมื่อครั้งพม่าข้าศึกยกเข้ามาตีกรุงเก่า พม่าเผาบ้านเมืองรายทางเข้ามา เมื่อข้าศึกจวนจะถึงเมืองเพชรบุรี พระสงฆ์ปรารภกันว่า ถ้าเมืองเพชรบุรีถูกพม่าเผาพระไตรปิฎกก็จะเป็นอันตรายเสีย จึงช่วยกันเก็บขนพระไตรปิฎกไปซ่อนไว้ในถ้ำ ด้วยเหตุนี้หนังสือเก่าจึงได้รอดพ้นอันตรายมาได้ ความที่ว่านี้เห็นจะเป็นความจริง ด้วยเมืองเพชรบุรีมีถ้ำอยู่ใกล้ ๆ หลายแห่ง และประเพณีที่ซ่อนหนังสือไว้ในถ้ำเช่นว่านี้ เป็นประเพณีที่มักทำกันแต่โบราณ ทุกวันนี้ถ้ำแห่งอื่น เช่นถ้ำที่ริมแก่งสร้อยทางไปเมืองเชียงใหม่ก็ยังมีหนังสือใบลานซึ่งเอาไปซ่อนไว้แต่ก่อน ส่วนหนังสือเรื่องแปลก ๆ ที่พบที่เมืองเพชรบุรีนั้นก็มีหลายเรื่อง เช่น ไตรภูมิพระร่วง พระราชกำหนดของพระเจ้ากรุงธนบุรี และจดหมายเหตุครั้งสมณทูตไทยไปสิงหฬทวีป เมื่อในรัชกาลที่ ๒ เป็นต้น ที่หนังสือเรื่องแปลก ๆ เหล่านี้ไปตกอยู่ที่เมืองเพชรบุรี สันนิษฐานประกอบกับความที่ได้ทราบเข้าใจว่าเป็นด้วยพระราชาคณะผู้ใหญ่แต่ก่อนเป็นชาวเมืองเพชรบุรีมีหลายองค์ เช่น สมเด็จพระ

พุทธโฆษาจารย์ (ฉิม) เป็นต้น พระราชาคณะนั้น ๆ มักไปสถาปนาวัดในเมืองอันเป็นชาติภูมิ แล้วส่งของออกไปแต่งวัดโดยลำดับว่า บางทีจะเป็นเมื่อท่านเหล่านั้นถึงมรณะภาพ ศิษย์หาจึงรวบรวมบริขารและหนังสือของพระราชาคณะนั้น ๆ ส่งไปเก็บรักษาไว้ในวัดที่อาจารย์สถาปนา การอย่างนี้มีตัวอย่างได้พบในที่อื่น ๆ เช่นวัดย่านอ่างทองในแขวงกรุงเก่า เป็นวัดพระธรรมไตรโลก ฯ (รอด) วัดโมฬีโลกสถาปนา ทุกวันนี้หนังสือและบริขารตลอดจนเครื่องยศของพระธรรมไตรโลก ฯ (รอด) ก็ยังเก็บรักษาอยู่ที่วัดย่านอ่างทองหลายอย่าง

๓. หนังสือได้มาแต่มณฑลนครศรีธรรมราช มีหนังสือพระราชกฤษฎีกาและตำนานเขียนครั้งกรุงเก่าหลายเรื่อง หลังสือเหล่านี้ไปพบเก็บรักษาไว้ที่วัด (วิหาร) เขียนแขวงเมืองพัทลุงมีมาก ว่าเก็บสืบต่อกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า ยังได้ต้นท้องตราเก่า ชั้นกรุงรัตนโกสินทร์ตั้งแต่รัชกาลที่ ๑ มาจนรัชกาลที่ ๓ มีหลายสิบฉบับ เป็นหนังสือรักษาไว้ในจวนผู้สำเร็จราชการแต่เดิมมา เป็นประโยชน์ในการสอบพงศาวดารมาก

๔. หนังสือได้มาจากวังหน้า มีหนังสือเรื่องแปลก ๆ มาอีกพวกหนึ่ง หนังสือพวกนี้เดิมเป็นของพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสุดาสวรรค์และพระองค์เจ้าวงจันทร์ ทั้งสองพระองค์นั้นทรงสะสมหนังสือเก่า ซึ่งได้รับมรดกตกต่อกันมาในพระราชวังบวร ฯ ไว้มาก เมื่อพระเจ้าราชวรวงศ์เธอทั้งสองพระองค์ทรงทราบกระแสพระราชดำริจะทรงตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ก็ทรงศรัทธาถวายหนังสือบรรดามีแก่หอพระสมุดสำหรับพระนครทั้งสิ้นยอมให้กรรมการไปเลือกมาตามชอบใจ จึงได้หนังสือมาจากวังหน้าหลายร้อยเล่ม และมีหนังสือเรื่องแปลก ๆ มาก ยกตัวอย่างหนังสือที่ได้มาจากพระองค์เจ้าสุดาสวรรค์ ได้ตำรารำละครซึ่งไม่เคยพบฉบับมีที่อื่น และบทละครเรื่องอุณรุท พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงแก้ไข แต่ยังดำรงพระยศกรมพระราชวังบวร ฯ กับทั้งบทละครเรื่องอิเหนาพระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก บทละครทั้งสองเรื่องนี้ ได้ทราบว่าสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ได้ทรงสืบหาอยู่ช้านานก็ไม่ได้ หนังสือที่ได้จากพระองค์เจ้าวงจันทร์นั้นมีหนังสือแปลก ๆ ในทางจดหมายเหตุหลายเรื่อง เช่นจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี ซึ่งเป็นมูลเหตุให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือพระราชวิจารณ์นั้น ยังเรื่องอื่น เช่นเพลงยาวกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเมื่อเสด็จไปทัพ เพลงยาวเรื่องนิพพานวังหน้า ซึ่งพิมพ์ในหนังสือพระราชวิจารณ์เหล่านี้ ก็ได้มาแต่พระองค์เจ้าวงจันทร์เท่านั้น พระองค์เจ้าวงจันทร์ได้มีรับสั่งขอความสงเคราะห์ของหอพระสมุด ฯ อย่างหนึ่งว่าด้วยท่านโปรดหนังสือ ถ้าหากมีหนังสือเรื่องใหม่ ๆ

พิมพ์ขึ้นในหอพระสมุดฯ ขอให้จัดไปถวาย ท่านจะทรงซื้ออย่างละเล่ม กรรมการเห็นว่า พระองค์เจ้าวงจันทร์ได้ประทานหนังสือมาก จึงตั้งกำหนดไว้ในหอพระสมุดฯ ว่า หนังสือเรื่องใดหอพระสมุดฯ มีจำหน่าย ให้จัดส่งไปถวายตอบแทนแก่พระองค์เจ้าวงจันทร์อย่างละเล่ม ได้ถวายเสมอมาจนสิ้นพระชนม์ ประเพณีอย่างนี้เลยใช้ไปถึงผู้อื่น ซึ่งกรรมการรู้สึกว่าจะต้องแทนคุณ เพราะเหตุที่ให้หนังสือดีๆ แก่หอพระสมุดฯ มาก หรือได้ช่วยขวนขวายหาหนังสือให้แก่หอพระสมุดฯ มามาก ได้ส่งหนังสือซึ่งหอพระสมุดฯ จำหน่ายไปให้อย่างเคยถวายพระองค์เจ้าวงจันทร์ ในเวลาต่อมาก็มีอยู่อีกหลายแห่ง

๕. หนังสือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งเป็นมรดกตกอยู่แก่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์ เมื่อพระองค์เจ้าสายสนิทวงษ์สิ้นพระชนม์แล้วหนังสือนั้นตกมาอยู่แก่พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นชัยนาทนเรนทร ซึ่งได้ประทานแก่หอพระสมุดฯ หนังสือพวกนี้มีตำราแพทย์ดีๆ อยู่มาก ด้วยกรมหลวงวงษาฯ ทรงศึกษาวิชาแพทย์มาแต่ในรัชกาลที่ ๒ และได้กำกับกรมหมอมาตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๓ จนในรัชกาลที่ ๔ นอกจากหนังสือตำราแพทย์ มีหนังสือพงศาวดารและจดหมายเหตุแปลกๆ ด้วยกรมหลวงวงษาฯ ทรงเป็นพระธุระในเรื่องโบราณคดี มีพระเกียรติยศอยู่เมื่อในรัชกาลที่ ๔ พระองค์หนึ่ง

๖. หนังสือพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ ซึ่งตกอยู่แก่พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปรีดา เมื่อพระองค์เจ้าปรีดาสิ้นพระชนม์แล้ว หม่อมราชวงศ์หญิงลิ้นจี่ธิดาผู้เป็นเจ้าภาพการพระศพ ถวายหนังสือของพระองค์เจ้าปรีดามาไว้สำหรับหอพระสมุดฯ ในหนังสือพวกนี้มีจดหมายเหตุเกี่ยวข้องกับต่างประเทศ เมื่อในปลายรัชกาลที่ ๔ และต้นรัชกาลที่ ๕ ในเวลาเมื่อกรมขุนวรจักรฯ ได้ทรงบัญชาการต่างประเทศ กับมีตำราแพทย์และจดหมายเหตุในทางพงศาวดารบ้าง ที่เป็นเรื่องสำคัญในหนังสือพวกนี้ คือ ตำรากระเบื้องเคลือบและหุงกระจกสี ด้วยกรมขุนวรจักรฯ ได้ทรงบัญชาการกรมนั้นเมื่อในรัชกาลที่ ๔ และ พระองค์เจ้าปรีดาได้ทรงบัญชาการต่อมา ตำราเหล่านั้นแต่ก่อนเป็นของปิดบังกันไม่ให้แพร่หลาย ตั้งแต่เลิกกรมช่างเคลือบช่างกระจกเมื่อในรัชกาลที่ ๕ เข้าใจกันว่าตำรานี้จะสูญ ที่ได้ตำรามาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร นับว่าได้วิชาคืนมาทั้ง ๒ อย่าง

๗. หนังสือลาว ได้มาจากข้างเหนือ หนังสือรายนี้เดิมมิชชันนารีคนหนึ่งซึ่งขึ้นไปตั้งสอนศาสนาคริสต์อยู่ในมณฑลภาคพายัพ เพียรรวบรวมหนังสือลาว ด้วยประสงค์จะเอาไปส่งหอสมุดในอเมริกา พยายามรวบรวมอยู่หลายปีได้หนังสือไว้มาก แต่ไม่ทันจะเอาออกไป มิชชันนารีคนนั้นถึงแก่

ความตาย กรรมการได้ทราบความ จึงไปว่าซื้อหนังสือที่รวบรวมไว้ได้ทั้งหมด เป็นหนังสือหมู่ใหญ่ที่หาได้อีกพวกหนึ่ง

วิธีซื้อหนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ

แต่ก่อนมามีผู้เสาะหาสมุดหนังสือไทยของเก่าหลายแห่งด้วยกัน จึงมีคนจำพวกหนึ่งซึ่งหาประโยชน์ในการเที่ยวหาหนังสือเก่าขาย มีมาตั้งแต่ก่อนตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร การรับซื้อหนังสือเก่าแต่ก่อนมานั้นอยู่ในไทยที่ชอบสะสมหนังสือเก่ามีบ้าง แต่โดยมากอยู่ในพวกชาวต่างประเทศที่ประสงค์จะซื้อหนังสือไทยไปเข้าหอสมุดในยุโรปและอเมริกา แต่ผู้ซื้อเหล่านั้นทั้งไทยและฝรั่งชอบซื้อแต่หนังสือที่เขียนงาม เช่น เขียนเส้นทอง หรือเส้นหรดาล หรือเป็นหนังสือเขียนรูปภาพระบายสี เช่น ตำราช้างและหนังสือไตรภูมิ เป็นต้น ครั้นตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครขึ้น เมื่อความปรากฏว่าหอพระสมุดฯ หาซื้อหนังสือเก่า ก็มีพวกที่เคยหาหนังสือขายเอามาขายหอพระสมุดฯ ในชั้นแรกทำนองจะลองดูว่าขายฝรั่งหรือขายหอพระสมุด ฯ จะได้ราคามากกว่ากัน ฝ่ายข้างความประสงค์ของกรรมการที่หาซื้อหนังสือสำหรับหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่ต้องการแต่หนังสือเขียนงาม อย่างเช่นฝรั่งต้องการนั้นอย่างเดียว ความต้องการข้อสำคัญอยากจะหาหนังสือที่เรื่องแปลก และที่เขียนถ้อยคำที่ถูกต้องยิ่งกว่าที่เขียนงาม การหาซื้อหนังสือในชั้นแรกจึงมีความลำบากอยู่บ้าง ด้วยผู้ขายไม่รู้ราคาเรื่องของหนังสือ เข้าใจว่าถ้าเล่มไหนใหญ่และเขียนตัวงามจะเป็นเรื่องอะไร ๆ ก็เรียกราคาแพงตั้งเล่มละ ๒๐ บาท และมักหาแต่หนังสือชนิดนี้มาขาย ถ้าเป็นหนังสือเขียนด้วยเส้นดินสอ หรือลายมือเขียนไม่สู้งาม ถึงจะเป็นหนังสือเรื่องดีก็ไม่ใคร่จะเอามา กรรมการจึงต้องคิดวิธีซื้อ ตั้งเป็นกำหนดในหอพระสมุด ฯ ว่า หนังสือเป็นชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี

หนังสือชั้นเอกนั้น เรื่องดีและเขียนดีด้วย

หนังสือชั้นโท เรื่องแปลกแต่เขียนไม่ดี

หนังสือชั้นตรี เขียนดีแต่เรื่องดื่น หรือเขียนไม่สู้จะดี แต่หอพระสมุดต้องการฉบับไว้สอบ

เมื่อผู้ใดเอาหนังสือมาขายก็ว่าราคาโดยกำหนดอันนี้ จึงเป็นการแปลกกว่าที่อื่น หนังสือที่มีผู้เอามาขาย บางทีคาดว่าจะได้ราคาสูง หอพระสมุด ฯ ตีราคาถูก ๆ หรือไม่ยอมซื้อเสียทีเดียวก็มี บางทีเป็นหนังสือเก่าแก่คร่ำคร่า ผู้ขายเรียกราคาต่ำ ๆ กรรมการตีราคาแรงกว่าที่เรียกถึงสองเท่าสามเท่าก็มี อาศัยวิธีนี้ ผู้ที่หาหนังสือมาขายรู้ว่ากรรมการรู้จักเลือกหนังสือดีกว่าตัวและให้ราคา

เป็นธรรม ก็ไว้ใจกรรมการ จนในบัดนี้คนที่เอาหนังสือมาขายไม่ใคร่ตีราคาเป็นแต่เอาหนังสือมาส่งแล้วยอมให้กรรมการตีราคาตามเห็นสมควร และพากันขวนขวายหาหนังสือมาขายมากขึ้น ด้วยบางทีสมุดอย่างปอน ๆ อาจจะได้ราคาถึงเล่มละ ๕ บาท ๖ บาท จึงเป็นเหตุให้หอพระสมุด ฯ หาหนังสือได้มากขึ้นด้วยประการหนึ่ง และเงินที่ใช้ค่าซื้อหนังสือก็ไม่แพงขึ้นกว่าที่ว่าราคาต่อตามกันอย่างแต่ก่อน ด้วยหนังสือชั้นเอกที่ควรแก่ราคาสูงย่อมมีน้อยกว่าชั้นโทและชั้นตรี

การหาหนังสือต่างประเทศเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ

ตามที่กรรมการได้ปรึกษาตกลงกันแต่แรกว่า หนังสือต่างประเทศที่จะหามาไว้สำหรับพระนคร จะหาหนังสือจำพวกที่ต้องการใช้ในราชการบ้านเมือง กับหนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องในพงศาวดารไทยสองจำพวกนี้ก่อนนั้น หนังสือเรื่องที่ต้องการใช้ในราชการ ได้หารือไปยังต่างกระทรวง ขอให้จดบัญชีชื่อหนังสือต่าง ๆ ซึ่งต้องการจะให้หอพระสมุด ฯ มีไว้สำหรับตรวจสอบเพื่อประโยชน์ราชการของกระทรวงนั้น ๆ ส่งมาให้ต่างกระทรวงได้เอาเป็นธุระจดบัญชีชื่อหนังสือมาให้ทุกกระทรวง แต่การที่จะซื้อหนังสือเหล่านั้นขัดข้องอยู่ด้วยเกิดสงครามในยุโรปจึงต้องรอไว้ จนกว่าจะมีโอกาสหาซื้อได้สะดวก ถึงเมื่อมีโอกาสแล้วก็จำจะต้องผ่อนซื้อไปเป็นคราว ๆ ด้วยเงินทุนของหอพระสมุด ฯ ไม่พอจะซื้อได้ทุกอย่างในคราวเดียว จึงคิดว่าจะซื้อจำพวกอภิธานภาษาต่าง ๆ กัน

หนังสือต่างประเทศที่เกี่ยวเนื่องด้วยพงศาวดารไทย ซึ่งเป็นพระราชประสงค์ให้เสาะหามาแต่เดิมนั้น หนังสือพวกนี้มี ๒ ชนิด คือที่พิมพ์แล้วชนิดหนึ่ง ที่ยังไม่ได้พิมพ์ชนิดหนึ่ง

หนังสือต่างประเทศแต่งมีเรื่องเนื่องในพงศาวดารไทยที่ได้พิมพ์แล้ว เซอเออเนสต์ เมซันซาเตา ที่เคยเป็นราชทูตอังกฤษในกรุงเทพ ฯ ได้รวมบัญชีพิมพ์ไว้ในหนังสือของรอยัลอาเซียติคโซไซเอตีโดยมาก ได้ตรวจดูเฉพาะหนังสือเก่าที่พิมพ์ก่อนคริสต์ศักราช ๑๘๗๐ พ.ศ. ๒๔๑๓ ซึ่งมีชื่ออยู่ในบัญชีนั้น และสอบกับหนังสือที่มีอยู่ในหอพระสมุด ฯ แล้ว ได้ความดังนี้

ภาษาโปรตุเกส	๒๐	เรื่อง	หอพระสมุด ฯ มี	๘	เรื่อง
ภาษาวิลันดา	๑๖	,,	,,	๑๑	,,
ภาษาอังกฤษ	๑๒๐	,,	,,	๙๒	,,
ภาษาฝรั่งเศส	๑๑๐	,,	,,	๔๑	,,
ภาษาเยอรมัน	๓๐	,,	,,	๒๙	,,
ภาษาลาติน	๑๒	,,	,,	๗	,,
ภาษาสเปน	๕	,,	,,	๔	,,

นอกจากหนังสือนี้ต้องนับหนังสือที่จีนแต่งด้วย ที่ได้หาซื้อมาแล้วมี ๙ เรื่อง หนังสือที่ฝรั่งแต่งเรื่องเมืองไทยภายหลังคริสต์ศักราช ๑๘๗๐ มายังมีอีกมาก แต่เป็นหนังสือหาง่าย มีในหอพระสมุด ฯ แล้วเกือบจะหมดทุกเรื่อง

จำพวกหนังสือต่างประเทศแต่ง อันเนื่องด้วยพงศาวดารไทยที่ยังไม่ได้พิมพ์นั้น สืบได้ความว่ามีอยู่ในหอสมุดของรัฐบาลหลายประเทศ คือ (๑) อังกฤษ (๒) วิลันดา (๓) ฝรั่งเศส (๔) เดนมาร์ก (๕) โปรตุเกส (๖) สเปน (๗) หอสมุดของสันตปาปาที่กรุงโรม กรรมการได้ขอให้กระทรวงการต่างประเทศขออนุญาตคัดหนังสือที่ประเทศอังกฤษและประเทศวิลันดาก่อน รัฐบาลทั้งสองประเทศนั้นก็มีแก่ใจยอมอนุญาตให้คัดหอพระสมุด ฯ ได้จดหมายเหตุมาจากประเทศอังกฤษ ๖ ๖ เรื่อง คือ

๑. จดหมายเหตุอังกฤษเข้ามาค้าขายในครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คริสต์ศก ๑๖๐๗ พ.ศ. ๒๑๕๐ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถจน คริสต์ศก ๑๖๘๘ พ.ศ. ๒๒๓๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา เรื่องหนึ่ง และได้พิมพ์แล้ว ๓ เล่ม กำลังพิมพ์อยู่เล่มหนึ่ง รวมเป็นหนังสือ ๑๒๒๐ หน้า

๒. ใบบอกครอฟอร์ดทูตอังกฤษ เข้ามาในชั้นกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ ในรัชกาลที่ ๒ ได้พิมพ์แล้วเป็นหนังสือ ๒๙๖ หน้า เรื่องหนึ่ง

๓. ใบบอกเบอร์นีทูตอังกฤษ เข้ามาเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๘ ในรัชกาลที่ ๓ ได้พิมพ์แล้วเป็นหนังสือ ๓๔๘๕ หน้า เรื่องหนึ่ง

๔. ใบบอกเซอร์เยมส์บรุกทูตอังกฤษ เข้ามาเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๑ พ.ศ. ๒๓๙๔ ในรัชกาลที่ ๓ เป็นหนังสือ ๕๕๐ หน้า เรื่องหนึ่ง

๕. ใบบอกเรื่องเมืองไทรบุรี ครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นหนังสือ ๔๗๐ หน้า เรื่องหนึ่ง

๖. ใบบอกเซอร์ยอนเบาริงทูตอังกฤษ แลเซอร์แฮรีปาร์กซ์อุปทูตอังกฤษเข้ามาทำสัญญาเมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เป็นหนังสือ ๑๑๐๐ หน้า เรื่องหนึ่ง

๗. ใบบอกเรื่องทูตไทยไปประเทศอังกฤษ เมื่อ ค.ศ. ๑๘๕๗ พ.ศ. ๒๔๐๐ ในรัชกาลที่ ๔ เป็นหนังสือ ๘๐๐ หน้า เรื่องหนึ่ง

หนังสือที่ได้มาจากประเทศวิลันดา (เนเธอร์แลนด์)

๑. หนังสือจดหมายเหตุวิลันดาเข้ามาค้าขายครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คริสต์ศก ๑๖๒๔ พ.ศ. ๒๑๖๗ ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมมาจนคริสต์ศก ๑๖๔๑ พ.ศ. ๒๑๘๔ ในแผ่นดินสมเด็จ-

พระเจ้าปราสาททองคัดจากหอหนังสือเมืองบัตตาเวีย เกาะชวา ได้มาเป็นภาษาวิลันดา กรรมการได้จ้างแปลเป็นภาษาอังกฤษแล้ว เป็นหนังสือ ๙๒ หน้า เรื่องหนึ่ง

๒. หนังสือจดหมายเหตุวิลันดาเข้ามาค้าขายครั้งกรุงเก่า ตั้งแต่คริสต์ศก ๑๖๐๘ พ.ศ. ๒๑๕๑ ในแผ่นดินสมเด็จพระเอกาทศรถ คัดจากหอหนังสือที่กรุงเฮก เรื่องนี้รัฐบาลวิลันดาช่วยเป็นธุระให้แปลเป็นภาษาอังกฤษมาเสร็จ แต่ได้มายังไม่จบ

หนังสือได้มาจากประเทศเดนมาร์ก

๑. สำเนาท้องตราอนุญาตให้ชาวเดนมาร์กเข้ามาค้าขายเมื่อในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม กงสุลเยเนราล แอนเดอสัน จำลองมาให้ ๒ ฉบับ

หนังสือได้จากประเทศฝรั่งเศส

๑. พงศาวดารญวนฉบับหลวง รัฐบาลฝรั่งเศสให้มา เรื่องหนึ่ง

๒. รูปพระนครวัดเมื่อบริบูรณ์ตามความสันนิษฐานของช่าง รัฐบาลฝรั่งเศสให้ฉบับหนึ่ง

๓. รายงานนายทหารเรือฝรั่งเศสครั้งกรุงเก่า บอกเรื่องจับวิชเยนทร์ กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดชได้ในเมืองฝรั่งเศสเมื่อเสด็จคราวหลัง ฉบับหนึ่ง

๔. หนังสือสัญญาไทยทำกับฝรั่งเศส เมื่อแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระยาประสิทธิ์ศัลการ (สอาด สิงหเสนี) ได้สำเนามาจากเมืองฝรั่งเศส แต่ครั้งไปรับราชการเป็นราชทูต ฉบับหนึ่ง

๕. จดหมายเหตุเรื่องโกษาปานเป็นทูตไปเมืองฝรั่งเศสครั้งแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เดอวีส์ แต่งพิมพ์เมื่อ คริสต์ศก ๑๖๘๖ พ.ศ. ๒๒๒๙ หนังสือเรื่องนี้ได้ทราบอยู่นานแล้วว่ามี ได้ให้หาซื้อทั้งในประเทศอังกฤษ ฝรั่งเศสและเยอรมันยังไม่ได้ นายคายอิล์อุปทูตออสเตรียในกรุงเทพฯ มีแก่ใจให้หนังสือนี้แก่หอพระสมุดฯ ชุดหนึ่ง ๓ เล่ม ยังขาดเล่ม ๔ เรื่องหนึ่ง

หนังสือได้มาจากเมืองลังกา

๑. หนังสือสยามูปสัมปทาวัตร ตำนานเรื่องขอพระสงฆ์สยามไปให้อุปสมบทในลังกาทวีป พระยาอรรถการประสิทธิ์ (คุณดิลก) มีแก่ใจให้แปลจากภาษาสิงหฬเป็นภาษาอังกฤษ ให้แก่หอพระสมุดฯ เรื่องหนึ่ง

๒. จดหมายเหตุระยะทางทูตลังกาเข้ามาขอพระสงฆ์ ได้คำแปลภาษาอังกฤษมาจากลังกาเรื่องหนึ่ง

บันทึกของสมเด็จพระสังฆราช (มี) เรื่องสมณทูตไปลังกา แต่งในรัชกาลที่ ๒ กรุงรัตนโกสินทร์ ต้นฉบับหนังสือนี้ตกไปอยู่กรุงปารีส อาจารย์เลยูซึ่งเคยเป็นกงสุลฝรั่งเศสอยู่กรุงเทพฯ แต่ก่อน มีแก่ใจช่วยจัดการให้ได้คัดสำเนามาเรื่องหนึ่ง

หนังสือได้มาจากเมืองพม่า เรื่องคำให้การชาวกรุงเก่าหรือที่เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด นายโทเซียนโกบรรณารักษ์หอสมุดรัฐบาลอังกฤษที่เมืองพม่า มีแก่ใจช่วยเป็นธุระคัดสำเนาฉบับหลวงของพม่าส่งมา ได้แปลออกเป็นภาษาไทยแล้ว เรื่องหนึ่ง

หนังสือได้มาจากเมืองสิงคโปร์ เรื่องพงศาวดารเมืองไทรบุรีแต่โบราณ เรียกว่า เรื่องพระองค์มหาวงษ์ ได้ฉบับแปลเป็นภาษาอังกฤษมาจากเมืองสิงคโปร์ เรื่องหนึ่ง

ยังหนังสือต่างประเทศซึ่งเกี่ยวแก่พงศาวดารไทยบางเรื่องที่กรรมการได้ให้แปลจากภาษาอื่นออกเป็นภาษาอังกฤษ คือ

๑. พงศาวดารกรุงเก่า เตอแปงแต่ง ได้แปลจากภาษาฝรั่งเศสเป็นภาษาอังกฤษเรื่องหนึ่ง

๒. จดหมายเหตุครั้งแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง วันวลิตแต่งเป็นภาษาวิลันดา ได้ให้แปลเป็นภาษาอังกฤษ เรื่องหนึ่ง

หนังสือต่างประเทศที่เรื่องเนื่องด้วยพงศาวดารไทยตามที่กล่าวมานี้ กรรมการได้ให้พิมพ์แล้วหลายเรื่อง

การเสาะหาจดหมายเหตุโบราณในเมืองต่างประเทศ เพื่อประโยชน์แก่การตรวจสอบเรื่องพงศาวดารไทยที่กล่าวมาในตอนนี้นับว่าสมประสงค์ทุกอย่าง และยังมีทางที่จะสืบหาได้ต่อไปในภายหน้าอีกมาก ประโยชน์อันนี้เกิดขึ้นด้วยพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ยังเสด็จดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ประกอบกับความอนุเคราะห์ของกระทรวงการต่างประเทศ และรัฐบาลอังกฤษ รัฐบาลฝรั่งเศส รัฐบาลวิลันดา กับทั้งบุคคลอื่น ๆ ซึ่งมีแก่ใจช่วยอุดหนุน

มีหนังสือต่างประเทศนอกจากที่กล่าวมาแล้วอีก ๒ จำพวก ซึ่งหอพระสมุดฯ ได้มา คือ

๑. หนังสือจีน ด้วยมีกิจที่ต้องสอบสวนจดหมายเหตุจีนอยู่บ้างและมีผู้รู้หนังสือจีนในหอพระสมุดฯ แล้ว จึงได้หาซื้อหนังสือจีนซึ่งมีกิจเกี่ยวข้องต้องสอบสวนมาไว้อีกอย่างหนึ่ง แต่ยังมีไม่สู้มากนัก

027.5593
ส 528ช
ฉบับ หสช 000334

๒. หนังสือแลกเปลี่ยนกับนานาประเทศ ด้วยมีหอสมุดและสมาคมต่างประเทศทั้งในยุโรป อเมริกา และอาเซีย ที่พิมพ์หนังสือแสดงวิชาและกิจการของหอสมุดและสมาคมนั้น ๆ จำหน่ายหอสมุดและสมาคมเหล่านั้น มีประเพณีให้หนังสือซึ่งพิมพ์ขึ้นแลกเปลี่ยนกันเองไม่ต้องซื้อ ฝ่ายหอพระสมุดวชิรญาณก็มีหนังสือซึ่งพิมพ์ออกจำหน่าย คือหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ พิมพ์เองบ้าง หนังสือซึ่งผู้อื่นรับพิมพ์แล้วแบ่งส่วนให้เป็นภาคของหอพระสมุด ฯ บ้าง ในสมัยนี้การเล่าเรียนภาษาต่าง ๆ ในนานาประเทศเจริญแพร่หลาย ความต้องการหนังสือไทยเกิดขึ้น จึงมีหอสมุดและสมาคมต่างประเทศหลายแห่ง ยินดีรับหอพระสมุดวชิรญาณเข้าเป็นสมาชิก แลกเปลี่ยนหนังสือกัน เวลานั้นหอพระสมุด ฯ ได้แลกเปลี่ยนหนังสืออยู่กับหอสมุดและสมาคมในนานาประเทศ ๒๙ แห่ง คือ

อังกฤษ	๑. สถาน รอยัล แอนโธรโปโลยิคัล	เมืองลอนดอน
	๒. หอสมุดกระทรวงอินเดีย	เมืองลอนดอน
	๓. สโมสร รอยัล อาเซียติค	เมืองลอนดอน
	๔. หอสมุด บอดะเลียน	มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด
ฝรั่งเศส	๕. สโมสร อาเซียติค	เมืองปารีส
	๖. หอสมุด มิวเซียมชีเมต์	เมืองปารีส
	๗. โรงเรียนพิเศษสำหรับภาษาตะวันออก	เมืองปารีส
	๘. สมาคมโบราณคดี อินเดียตะวันออก	เมืองปารีส
เยอรมนี	๙. มิวเซียมเอธโนโลจี	เมืองเบอร์ลิน
	๑๐. โรงเรียนภาษาตะวันออก	เมืองเบอร์ลิน
	๑๑. เสมินารี ภาษาตะวันออก	เมืองฮัลเล
ออสเตรีย	๑๒. สโมสรอัสโตรโปส	เมืองเวียนนา
ฮอลแลนด์	๑๓. สถาน รอยัล อินสติตยูต	เมืองเฮค
อิตาลี	๑๔. โรงเรียนออเรียนตัล	ในมหาวิทยาลัยเมืองโรม
อเมริกา	๑๕. สโมสรอเมริกัน ออเรียนตัล	เมืองนิวฮาเวน
	๑๖. สถาน สมิทโสเนียน	เมืองวอชิงตัน
	๑๗. หอสมุด สถิติพยากรณ์	เมืองมอนเตวิโด
อินเดีย	๑๘. สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองกัลกัตตา	ภาคเบงกอล

	๑๙. กรมโบราณคดี	เมืองสิมลา
	๒๐. อาศรม ปานิณี ภูวเนศวรี	เมืองอาละหะบัด
	๒๑. สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองบอมเบ	ภาคบอมเบ
ลังกา	๒๒. สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค เมืองโคลัมโบ	ภาคลงกา
สเตรตเสตเตลเมนต์	๒๓. สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค	เมืองสิงคโปร์
อินโดจีน	๒๔. สโมสรเรียนการอินโดจีน	เมืองไซ่ง่อน
ฝรั่งเศส	๒๕. สมาคม อิกสเตรมออเรียนต์	เมืองฮานอย
ชวา	๒๖. สโมสร บะเตเวียน	เมืองบะเตเวีย
เกาะฟิลิปปีนส์	๒๗. กรมตรวจ อะเธโอโลจี	เมืองมะนิลา
เมืองจีน	๒๘. สาขาสโมสร รอยัล อาเซียติค	เมืองเซี่ยงไฮ้
ญี่ปุ่น	๒๙. สโมสรเยอรมันสำหรับความรู้ทางตะวันออกเมืองโตเกียว	

การหาตู้หนังสือเข้าหอพระสมุดวชิรญาณ

กรรมการได้ตกลงกันมาแต่แรกว่า ตู้สำหรับใส่หนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครจะใช้ตู้ไทย คือตู้ลายทองรดน้ำของเก่าตามกระแสพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้ลงมือหาตู้ชนิดนั้นมาแต่แรกตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร แต่การเร่งรัดกว่าที่คาดไว้ ด้วยหอพระสมุดฯ ได้หนังสือเพิ่มเติมมารวดเร็ว จำต้องหาตู้ให้ได้ทันกัน ตู้ชนิดที่ต้องการเป็นของมีอยู่ตามวัด ต้องให้ราชบัณฑิตไปเที่ยวสืบสวนและชี้แจงขอต่อพระสงฆ์ผู้เป็นเจ้าของตู้ แต่เป็นข้อความยินดีที่พระเจ้าพระสงฆ์โดยมาก ทั้งที่ในกรุงเทพฯ และหัวเมือง พากันเห็นชอบในกระแสพระราชดำริที่จะรับรักษาตู้ของเก่าไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร มิให้เป็นอันตรายไปเสีย ด้วยตู้ของเก่าที่ติดใส่หนังสืออยู่นั้นมีน้อย ที่อยู่เปล่า ๆ ไม่มีหนังสือ หรือเพราะหนังสือเดิมเป็นอันตรายหายสูญไปเสียแล้วนั้นมีมาก ใช่แต่เท่านั้น ยังมักขัดสนที่ซึ่งจะรักษาตู้นั้นเอง ด้วยหอไตรของเก่าชำรุดทรุดโทรมต้องเอาไปฝากไว้ตามกุฏีก็มีบ้าง บางทีกุฏีทรุดโทรมไม่มีที่เอาไว้ ต้องเอาไปไว้ตามศาลาก็มีบ้าง การที่หอ

พระสมุด ฯ หาตู้ไทยมาใส่หนังสือรักษาตู้ไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร นับว่าเหมาะแก่ความจำเป็นของการรักษาตู้นั้น พระเจ้าพระสงฆ์จึงยอมยินดีถวายตู้กันโดยมาก ได้ตู้ทันหนังสือที่มีมา เวลานั้นมีตู้ไทยของเก่าอยู่ในหอพระสมุด ฯ รวมทั้งสิ้น ๑๙๐ ใบ

เมื่อรวบรวมตู้ไทยของเก่ามาตั้งในหอพระสมุด ฯ แล้ว มาปรากฏประโยชน์ขึ้นอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นจากการรวมตู้ไทยมาไว้ในหอพระสมุด ฯ ด้วยบรรดาตู้ทองลายรดน้ำ มักเป็นของเขียนลวดลายต่าง ๆ อย่างประณีต ตู้ที่ได้มา มีตู้สร้างตั้งแต่ครั้งกรุงเก่าตลอดมาจนสร้างในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อรวบรวมมาตั้งไว้ในหอพระสมุด ฯ แห่งเดียวกัน ก็ปรากฏความคิดและฝีมือช่างเขียนไทยแต่โบราณเป็นลำดับมาทุกอายุวิชาช่าง จึงเกิดเป็นประโยชน์ในการรักษาแบบอย่างลวดลาย และฝีมือช่างไทยไว้ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้ศึกษาวิชาช่างได้อีกอย่างหนึ่ง ข้อนี้มีพยาน ด้วยตั้งแต่รวมตู้ไทยมาจัดไว้ในหอพระสมุด ฯ มีทั้งช่างไทยและช่างชาวต่างประเทศพากันมาขอตรวจและจำลองลายตู้หนังสือในหอพระสมุด ฯ ไม่ขาด ถึงเอาตัวอย่างลายส่งไปพิมพ์ในยุโรปก็มี

อนึ่งตู้ไทยของโบราณมักบีดทองและเขียนลายแต่ ๓ ด้าน ด้านหลังเป็นแต่ลงรักหรือทาสี การที่จะใช้ใส่หนังสือในหอพระสมุด ฯ ได้คิดแก้ติดบานกระจกเบิดข้างด้านหลังให้แลเห็นสมุดในตู้นั้นได้ และไม่ต้องจับทางข้างบานตู้ให้ลายหมอง ดูก็เหมาะดี ต่อไปคงยังจะต้องหาตู้เพิ่มเติมอีกแต่เห็นว่ายังจะพอหาได้ ด้วยเมื่อคนทั้งหลายแลเห็นการที่รักษา และเห็นประโยชน์ที่ถวายตู้แก่หอพระสมุด ฯ คงจะพากันมีแก่ใจถวายต่อไปอีก

การจัดหนังสือในหอพระสมุดวชิรญาณ

การเก็บหนังสือในหอพระสมุด ฯ สำหรับพระนคร ตั้งแต่แรกมาจัดเป็นแผนกใหญ่ ๓ แผนก อนุโลมตามประกาศตั้งหอพระสมุด ฯ คือ แผนกหนังสือไทยแผนกหนึ่ง แผนกหนังสือต่างประเทศแผนกหนึ่ง แผนกหนังสือพระศาสนาแผนกหนึ่ง แต่เมื่อได้หนังสือมามากเข้าจำต้องแก้ไขวิธีกำหนดแผนกไปบ้าง ด้วยหนังสือแผนกพระศาสนา ถ้าจะกำหนดตามเรื่องกว้างนัก หนังสือไทยที่มีมาแต่โบราณเป็นเรื่องในฝ่ายพระศาสนาแทบทั้งนั้น แม้แต่โคลงฉันท์กาพย์กลอนต่าง ๆ ก็เป็นเรื่องชาดกโดยมาก ถ้าจะเอาเรื่องเป็นกำหนดหนังสือในหอพระสมุด ฯ แผนกพระศาสนาจะมากเกินส่วนหนังสืออื่นมาก จึงได้แก้ไขเอาทางภาษาเป็นกำหนด คือ บรรดาหนังสือภาษามคธจัดไว้ในแผนกพระศาสนา จำนวนหนังสือแผนกนี้ก็ยังมากกว่าครึ่งหอ หนังสือภาษาไทยแม้เป็นเทศนาก็จัดไว้ในแผนกหนังสือไทย ส่วนหนังสือต่างประเทศนั้น หนังสือทั้งปวงนอกจากภาษาไทยและภาษามคธ

กำหนดไว้ในแผนกต่างประเทศทั้งนั้น วิธีกำหนดอย่างนี้ก็แลเห็นอยู่ว่ายังไม่ดีทีเดียว แต่เป็นประโยชน์ในชั้นแรกตั้งหอพระสมุด ฯ ด้วยหนังสือทั้ง ๓ แผนกมากน้อยพอใกล้ ๆ กัน สะดวกแก่การจัดเก็บและทำบัญชี

หนังสือแผนกหนึ่ง ๆ ได้จัดแบ่งเป็นหมวดอีกชั้นหนึ่ง หนังสือแผนกพระศาสนา การจัดแบ่งหมวดมีเครื่องบังคับหลายอย่าง ซึ่งจำต้องพิเคราะห์นอกจากในทางเรื่องหนังสือหรือในลักษณะหนังสือ เป็นต้นว่าในพวกหนังสือพระไตรปิฎกฉบับหลวง เป็นหนังสือมีตำนานเฉลิมพระเกียรติยศประจำรัชกาลเกือบจะทุก ๆ ฉบับ จำต้องจัดรักษารวบรวมไว้ด้วยกันเป็นฉบับ ๆ เอาตำนานของหนังสือนั้นเป็นหลัก นอกจากหนังสือมีตำนาน จึงแยกเป็นส่วนตามชนิดเรื่องเป็น ๕ หมวด คือ เป็นพระวินัยหมวดหนึ่ง พระสูตรหมวดหนึ่ง พระปรมัตถ์หมวดหนึ่ง สัททาวิเสสหมวดหนึ่ง ตำนานหมวดหนึ่ง

หนังสือไทยจัดแบ่งเป็น ๓ หมวด คือ หมวดโบราณคดีหมวดหนึ่ง หมวดวรรณคดีหมวดหนึ่ง หมวดตำราหมวดหนึ่ง

หมวดโบราณคดียังแบ่งเป็นหมู่ดังนี้ คือ

๑. พงศาวดาร
๒. ตำนาน
๓. ประวัติ
๔. จดหมายเหตุ

หมวดวรรณคดีแบ่งเป็นหมู่ดังนี้ คือ

๑. กลอนเทศน์
๒. บทละคร
๓. กลอนอ่าน
๔. กลอนสวด
๕. กลอนร้อง
๖. ฉันท์
๗. โคลง ลิลิต

หมวดตำราแบ่งเป็นหมู่ดังนี้ คือ

๑. ภูมิศาสตร์
๒. ยุทธศาสตร์
๓. สัตวศาสตร์
๔. เวชศาสตร์
๕. อาถรรพณ์ศาสตร์
๖. ศิลปศาสตร์
๗. นาฏศาสตร์
๘. ธาตุศาสตร์
๙. ตำราพระราชพิธี
๑๐. ตำราเบ็ดเตล็ด
๑๑. โหราศาสตร์
๑๒. ดาราศาสตร์
๑๓. เลขวิธี
๑๔. ธรรมศาสตร์
๑๕. อักขรศาสตร์

แผนกหนังสือต่างประเทศยังไม่ได้จัดลงระเบียบ ด้วยในหอพระสมุดฯ ที่ไม่พอเก็บหนังสือ กรรมการกำลังขวนขวายรวบรวมหนังสือในพื้นเมืองกับหนังสือต่างประเทศแต่บางอย่าง หนังสือต่างประเทศที่มีอยู่แต่ก่อน โดยมากต้องพักรักษาไว้บนเต็ง เอาลงมาจัดเรียบเรียงยังไม่ได้เมื่อขนสมุดย้ายมาหอพระสมุดฯ ใหม่แล้ว พึ่งได้จัดหนังสือต่างประเทศเป็น ๒ หมวด คือ หนังสือภาษาตะวันตก (ภาษาฝรั่ง) หมวดหนึ่ง หนังสือภาษาตะวันออก (ภาษาจีน ญี่ปุ่น มลายู สิงหฬ และพม่า รามัญ เป็นต้น) หมวดหนึ่ง

หนังสือในหอพระสมุดฯ ในช่วงนี้ได้จัดเก็บแยกกันเป็นแผนกเป็นหมวดและหมู่ดังกล่าวมานี้ หยิบค้นและตรวจได้ง่ายกว่าแต่ก่อน แต่ต่อไปกรรมการคงจะต้องแก้ไขวิธีกำหนดแผนกหมวดและหมู่บ้าง

การทำบัญชีหนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ

บรรดาการที่ทำมาในหอพระสมุดสำหรับพระนคร การทำบัญชีหนังสือนับเป็นการลำบากยากยิ่งกว่าการอื่น ๆ ลำบากตั้งต้นแต่บัญชีหนังสือที่รวมจากหอสมุดเดิม ทั้งหอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณและหอพุทธสาสนสังคหะ ไม่มีแห่งใดซึ่งบัญชีถูกต้องแน่นอน บัญชีที่มีก็เป็นบัญชีเดินทุ่ง ดูบัญชีแล้วจะไปหยิบหนังสือก็ไม่ถูก จึงต้องตั้งต้นด้วยจัดหนังสือบรรดาที่รวมมา แยกไว้เป็นแผนกหมวดและเป็นหมู่ดังกล่าวมา ไม่ให้หนังสือปะปนกันก่อน แล้วจึงตรวจทำบัญชีไปทีละหมู่ ๆ แต่หนังสือที่ได้มาใหม่ ก็ได้มามากมายรวดเร็ว นับว่าเพราะความเจริญของหอพระสมุด ฯ นั้นก็จริง แต่ก็เป็นความยากยิ่งขึ้นด้วยทำบัญชีไม่ใคร่จะทัน เพราะวิธีทำบัญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ ที่จะทำให้ดีแม้เพียงจะให้รู้ว่ามีเรื่องอะไรบ้าง เมื่อต้องการเรื่องอะไรให้หยิบได้ง่ายและเมื่ออ่านแล้วให้เอาเข้าเก็บถูกที่ เท่านี้ก็ยากกว่าที่คาดหมาย ด้วยหนังสือมีมาก การทำบัญชีแต่เดิมเชื่อตามชื่อเรื่องที่จะบอกไว้หลังสมุดทำบัญชีหนังสือด้วยเอาชื่อเรื่องเป็นหลัก เมื่อทำมาได้มากแล้วจึงรู้สึกว่าทำอย่างนั้นใช้ไม่ได้ บัญชีที่ทำเสียไปหมดคราวหนึ่ง ด้วยชื่อเรื่องที่เขาจดไว้หลังสมุดไม่ใคร่ตรงกับตัวเรื่องข้างใน หนังสือเรื่องเดียวกันต่างฉบับจดชื่อต่างกันไว้ข้างหลังสมุดมีชุกชุม ยกตัวอย่าง เช่นหนังสือคำให้การชาวกรุงเก่าฉบับพิมพ์เรียกว่า คำให้การขุนหลวงหาวัด ฉบับห้องอาลักษณ์เรียกว่า พระราชพงศาวดารจากภาษารามัญ ฉบับกรมหลวงวงษา ฯ เรียกว่า พระราชพงศาวดาร แต่ที่จริงความข้างในเป็นหนังสือเรื่องเดียว ยังอีกอย่างหนึ่งหนังสือเรียกชื่ออย่างเดียวกัน แต่ที่จริงเป็นเรื่องต่างกัน ยกตัวอย่าง เช่น หนังสือไตรภูมิ ถ้าจดบัญชีตามชื่อก็มีแต่ ๒ เรื่อง เรียกว่า ไตรภูมิโลกสัณฐานเรื่องหนึ่ง ไตรโลกวินิจฉัยเรื่องหนึ่ง แต่ครั้นเมื่อตรวจสอบดูตามความหนังสือไตรภูมิทุกฉบับบรรดามีในหอพระสมุด ฯ จึงปรากฏว่ามีต่างกันถึง ๗ เรื่อง คือ ไตรภูมิพระร่วง แต่งครั้งสมเด็จพระร่วงลิไทยครองพระนครสุโขทัยเรื่องหนึ่ง ไตรโลกวินิจฉัย แต่งแก้ในรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อบีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ เรื่องหนึ่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัย แต่งย่อความในรัชกาลที่ ๑ เมื่อบีเถาะเบญจศก พ.ศ. ๒๓๒๖ เรื่องหนึ่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัย แต่งในรัชกาลที่ ๑ เมื่อบีจอจัตวาศก พ.ศ. ๒๓๔๕ เรื่องหนึ่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัยชำระในรัชกาลที่ ๓ เรื่องหนึ่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัยความเชลยศักดิ์ได้มาจากวัดท่าในคลองบางหลวงเรื่องหนึ่ง ไตรภูมิโลกวินิจฉัยความเก่าได้มาจากเมืองเพชรบุรีเรื่องหนึ่ง หนังสือเรื่องอื่นที่เรื่องเดียวเรียกชื่อต่าง ๆ กัน เช่น เรื่องคำให้การชาวกรุงเก่า และที่ชื่อเดียวแต่ต่างความกันเป็นหลายเรื่องอย่างไตรภูมินี้ยังมีอีกมาก

เมื่อความปรากฏดังนี้ จึงแลเห็นว่า การทำบัญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ จำต้องอ่านตรวจดูก่อนทุกเล่ม และผู้ทำบัญชีต้องเป็นพหูสูต พอสามารถที่จะสังเกตว่า ความเหมือนกันอย่างไร และความต่างกันอย่างไร จึงจะทำบัญชีได้ถูกต้อง ผู้ที่มีความสามารถเช่นนั้นในพนักงานหอพระสมุดฯ ก็มีน้อยคน ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้ การทำบัญชีหนังสือในหอพระสมุดสำหรับพระนครทำมาถึง ๑๑ ปี จึงยังไม่แล้ว และกำหนดไม่ได้ว่าเมื่อไรจะแล้ว แต่การที่เป็นเช่นนี้เมื่อมาได้ทราบวิธีของหอสมุดต่างประเทศก็หมดความอัศจรรย์ใจ ด้วยเป็นความยากของเขาอย่างเดียวกัน แม้แต่ว่าในหอสมุดของกระทรวงอินเดียอังกฤษ รัฐบาลให้หาผู้รู้อยู่ประจำทำบัญชีหนังสือเก่า ทำมาหลายสิบปียังไม่แล้ว เพราะการทำบัญชีหนังสือเขียน ผิดกับหนังสือพิมพ์มาก การทำบัญชีในหอพระสมุดสำหรับพระนครในตอนนี้ กำลังทำบัญชีหนังสือเขียนจึงเป็นการทำยากต้องพยายามหัดคนขึ้นในหอพระสมุดฯ สำหรับการทำบัญชี พึ่งจะเข้ารูปได้ เมื่อใน พ.ศ. ๒๔๕๙ นี้ ได้พิมพ์บัญชีเรื่องหนังสือแผนกพระศาสนาเฉลิมพระเกียรติยศพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์ นายกกรรมการหอพระสมุด ฯ เมื่อพระราชทานเพลิงพระศพเมื่อต้นปีพอรู้เรื่องแล้วส่วนหนึ่ง ส่วนหนังสือไทยหวังไว้ว่าคงจะได้พิมพ์บัญชีพิศดารให้ปรากฏต่อไป

แบบบัญชีหนังสือในหอพระสมุด ฯ ก็ต้องแก้ไขมาหลายอย่าง แต่เดิมใช้จดลงสมุดทีหลังใช้ไม่ได้ ด้วยสมุดเป็นของเย็บตายตัว เมื่อจดบัญชีเต็มหน้ากระดาษแล้ว ได้หนังสือซึ่งเรื่องเป็นหมวดหมู่เดียวกันมาใหม่ไม่มีที่จะเขียนต่อต้องตกเติม บางทีถึงเพลาะกระดาษ บางทีหนังสือซึ่งลงบัญชีแล้ว จะเปลี่ยนลำดับหรือเปลี่ยนหมวดหมู่ ก็ต้องขีดฆ่าเสียบัญชีจึงได้เปลี่ยนทำบัญชีด้วยวิธีเขียนลงแผ่นกระดาษแข็งเรื่องละแผ่นซึ่งสับเปลี่ยนแก้ไขบัญชีได้ง่ายและเป็นวิธีที่ใช้กันอยู่ตามหอสมุดต่างประเทศโดยมากในเวลานี้ การทำบัญชีจัดพนักงานทำเป็น ๒ พวก คือ มีพนักงานกลางพนักงานหนึ่ง บรรดาหนังสือที่ได้มาใหม่ส่งพนักงานกลางก่อนพนักงานกลางบัญชีเดินทุ่งเสียชั้นหนึ่ง แล้วตรวจดูว่า หนังสือเรื่องนั้นควรอยู่ในแผนกและหมวดหมู่ไหน ถ้าสงสัยนำขึ้นหารือกรรมการ แล้วส่งหนังสือนั้นไปยังพนักงานประจำแผนก พนักงานประจำแผนกอ่านตรวจดูแล้ว จึงลงบัญชีกระดาษแข็งจัดหนังสือเข้าที่ วิธีทำอย่างนี้เชื่อได้ว่าหนังสือที่ได้มาใหม่คงจะเข้าบัญชีได้เรียบร้อย ไม่ยุ่งเหยิงการที่จะสะสางมีแต่หนังสือที่ได้มาก่อน

การชำระหนังสือ

ความมุ่งหมายของหอพระสมุด ฯ ไม่ใช่แต่จะเพียรหาหนังสือให้มีครบทุกเรื่องเท่านั้น ความประสงค์ยังมีอีกอย่างหนึ่ง ที่จะให้หนังสือทุก ๆ เรื่องบรรดามีในหอพระสมุด ฯ เป็นฉบับที่ถูก

ต้องอย่างดีที่สุดที่จะเป็นได้ บรรดาหนังสือที่หอพระสมุด ฯ จะพิมพ์ให้ปรากฏแก่มหาชน ก็จะพิมพ์แต่ฉบับที่ถูกต้อง หรือที่ดีที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงมีการชำระหนังสือเพิ่มเติมขึ้นในหน้าที่ของพนักงานหอพระสมุด ฯ อีกอย่างหนึ่ง การชำระหนังสือถ้าว่าโดยลักษณะการที่ต้องทำเป็น ๒ อย่าง คือ ชำระเนื้อความอย่างหนึ่ง ชำระถ้อยคำอย่างหนึ่ง ทั้งสองอย่างผิดกันดังนี้ คือ

ชำระเนื้อความนั้น เป็นเรื่องโบราณคดีเป็นพื้น จะพิมพ์หนังสือเรื่องใด ตรวจสอบหนังสืออื่น ๆ ซึ่งกล่าวเรื่องราวท้าวถึงเรื่องที่จะพิมพ์เก็บความมาลงคำอธิบายไว้ในหนังสือที่พิมพ์นั้น ให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องดีขึ้นเช่นชำระหนังสือจดหมายเหตุวงอุดมสมบัติฉบับพิมพ์ครั้ง ๒ เป็นตัวอย่าง

การชำระถ้อยคำนั้น คือหนังสือเก่าซึ่งถ้อยคำวิปลาสคลาดเคลื่อนเพราะคัดเขียนกันมาหลายต่อ หรือเพราะมีผู้เอาไปแก้ไขตกเติมให้ผิดของเดิมไปเสีย ดังเช่นหนังสือบทละครเรื่องไชยเชฐ เรื่องคาวี เรื่องสังข์ทอง เรื่องมณีพิไชย เรื่องไกรทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ ๒ ซึ่งหอพระสมุด ฯ ได้ชำระและให้พิมพ์แล้ว ๕ เรื่องนั้นเป็นตัวอย่าง เพราะมีการชำระหนังสืออย่างนี้ จึงต้องหาฉบับไว้หลาย ๆ ฉบับสำหรับสอบกัน

การพิมพ์หนังสือของหอพระสมุดวชิรญาณ

หอพระสมุดสำหรับพระนครได้พิมพ์หนังสือหลายเรื่อง บรรดาเรื่องที่คัดเลือกมาพิมพ์ล้วนเป็นหนังสือดีมีคุณค่า วิธีพิมพ์หนังสือในหอพระสมุด ฯ มีเป็น ๓ อย่าง คือ พิมพ์เป็นของหอพระสมุด ฯ อย่างหนึ่ง พิมพ์ให้ผู้อื่นสร้างอย่างหนึ่ง อนุญาตให้พิมพ์ขายอย่างหนึ่ง การพิมพ์หนังสือโดยวิธีทั้ง ๓ อย่างนี้ อาศัยเหตุต่างกันซึ่งสมควรจะอธิบายไว้ ณ ที่นี้

แท้จริงประโยชน์ที่หอพระสมุดสำหรับพระนครจะทำให้แก่บ้านเมืองได้ ไม่ใช่แต่รวมหนังสือเก็บไว้เป็นสมบัติของบ้านเมืองอย่างเดียว ถ้าหากสามารถจะตรวจสอบหนังสืออันเป็นเหตุให้เกิดวิชาความรู้พิมพ์ให้แพร่หลายได้ ยังเป็นประโยชน์ยิ่งขึ้น เหมือนกับแจกจ่ายสมบัตินั้นไปให้ถึงมหาชนอีกชั้นหนึ่ง กรรมการจึงเห็นเป็นข้อสำคัญมาแต่แรกตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งหอพระสมุด ฯ ควรจะเอาเป็นธุระในเรื่องพิมพ์หนังสือด้วย

การที่หอพระสมุด ฯ พิมพ์หนังสือ ได้ถือข้อสำคัญเป็นกำหนดในเบื้องต้น ๓ ประการ คือ ประการที่ ๑ การเลือกแต่เรื่องหนังสือซึ่งเป็นแก่นสารในทางวิชาความรู้ ไม่พิมพ์หนังสือสักแต่จะมีผู้ชอบซื้อ เช่นเรื่องวงศ์ ๆ จักร ๆ ที่พิมพ์ขายกันอยู่ดื่นตลาด ประการที่ ๒ เลือกฉบับหนังสือซึ่งจะพิมพ์นั้น ตรวจชำระจนเห็นว่าถูกต้อง หรือถ้ามีวิปลาสก็น้อยอย่างที่สุด และอธิบายบอกไว้

มิให้ผู้อ่านหลง ประการที่ ๓ พนักงานหอพระสมุด ฯ ตรวจใบพิมพ์ ๓ ครั้ง ทุกฉบับ บรรดาหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ให้พิมพ์ได้ทำตามหลักฐาน ๓ ประการที่กล่าวมานี้ทุกเรื่อง ส่วนการที่พิมพ์หนังสือเรื่องใด ควรพิมพ์ด้วยวิธีอย่างใด อาศัยเหตุต่างกันดังจะกล่าวต่อไปนี้ คือ

หนังสือที่พิมพ์เป็นของหอพระสมุด ฯ นั้น เฉพาะเรื่องที่หอพระสมุด ฯ เห็นควรจะต้องพิมพ์ แต่ไม่มีผู้อื่นจะรับพิมพ์ หอพระสมุด ฯ จึงต้องพิมพ์จำหน่ายเอง หนังสือจำพวกนี้มักเป็นหนังสือต่างประเทศ เช่นจดหมายเหตุโบราณอันเกี่ยวด้วยพงศาวดารไทย ซึ่งคัดมาจากยุโรป เมื่อได้มาแล้วกรรมการเห็นว่า มีอยู่แต่ต้นฉบับ ถ้าขาดหายไปอย่างไร จะหาอีกยากนัก อีกประการหนึ่ง ผู้ที่ศึกษาโบราณคดีอยากอ่านหนังสือเหล่านั้นมีอยู่ด้วยกันมาก ด้วยเหตุสองประการนี้ จึงได้ให้พิมพ์เป็นของหอพระสมุด ฯ แต่การพิมพ์หนังสือเป็นของหอพระสมุด ฯ จำหน่ายเองเป็นการลำบากมาก เบื้องต้นต้องลงทุน ทุนของหอพระสมุด ฯ ก็มีน้อย ครั้นเมื่อพิมพ์แล้วก็จำหน่ายไม่หมดมีหนังสือพวกนี้ตกค้างอยู่ในหอพระสมุด ฯ มากมาย เป็นเหตุท้อถอยถึงจำต้องงดการพิมพ์จดหมายเหตุต่างประเทศไว้ในเวลานี้ แต่มีท่านผู้ที่ศึกษาโบราณคดีได้แนะนำแก่กรรมการว่า ควรจะพิมพ์หนังสือนั้นต่อไป ถ้าหากกำลังหอพระสมุด ฯ ไม่พอจะพิมพ์หนังสือเหล่านั้นได้ ต่อไปจะพิมพ์เรื่องใด ควรลองเรี่ยรายผู้ศึกษาโบราณคดีด้วยกัน ทุนที่พิมพ์หนังสือเล่มหนึ่งราว ๑,๐๐๐ บาท ถ้าเรี่ยรายกันคนละเล็กละน้อยพิมพ์บีละเล่มเห็นจะพอพิมพ์ได้ คำแนะนำอันนี้ดีอยู่ กรรมการจึงได้พยายามจัดต่อไป

การพิมพ์หนังสือให้ผู้อื่นสร้างนั้น เป็นของแจกในการกุศลเบื้องต้น เป็นวิธีที่มีขึ้นแต่ครั้งหอพุทธสาสนสังคหะดังกล่าวมาแล้ว เมื่อทำต่อมาในหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นประโยชน์ดีกว่าพิมพ์ด้วยวิธีอื่นทั้งสิ้น ด้วยมีผู้ศรัทธาสร้างหนังสือแจกในการกุศลกันมากและมากขึ้นทุกทีถึงเป็นการหนักแรงกรรมการและพนักงานหอพระสมุด ฯ ที่ต้องแต่งและตรวจหนังสือที่พิมพ์ในจำพวกนี้ ก็เห็นว่าเป็นสาธารณประโยชน์ ด้วยเป็นเหตุให้มีหนังสือเรื่องดี ๆ พิมพ์แพร่หลายได้มาก กรรมการจึงถือว่าเป็นหน้าที่ที่จะรับพิมพ์หนังสือให้ผู้ศรัทธาสร้างในการกุศลทุกรายไป ไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์ ถ้ามีผู้มาแจ้งความประสงค์แล้วก็รับเป็นธุระให้ทุกราย หนังสือที่สร้างเป็นของแจกในการกุศลต่างกันโดยลักษณาการเป็น ๒ อย่าง คือเนื่องด้วยการมงคลอย่างหนึ่ง เนื่องด้วยการศพอย่างหนึ่ง ทุกวันนี้ยังสร้างหนังสือแจกในงานศพมากกว่าแจกในงานมงคล เรื่องหนังสือที่พิมพ์แจกในงานศพมีข้อจำกัดจะพิมพ์เรื่องประโลมโลก เช่นบทร้องลำนำ หรือบทละคร หรือเพลงยาวสักวาขัดอยู่ หนังสือดี ๆ ในพวกประโลมโลกก็มีมากยังมีโอกาสที่จะได้พิมพ์น้อยนัก ถ้าหากความนิยมการพิมพ์หนังสือแจกแพร่หลายออกไปถึงการมงคลให้มากขึ้น มหาชนจะได้เห็นหนังสือดี ๆ อีกมาก

หนังสือซึ่งอนุญาตให้พิมพ์จำหน่ายนั้น มักเป็นเรื่องที่ไม่มีโอกาสสร้างในการกุศล แต่เป็นหนังสือซึ่งคาดว่าจะขายดี ด้วยมีผู้ต้องการมาก หอพระสมุด ฯ ไม่มีทุนพอที่จะพิมพ์เอง จึงอนุญาตให้เจ้าของโรงพิมพ์พิมพ์ขาย ด้วยสัญญากันเป็นเนื้อความ ๓ ข้อ คือ

ข้อ ๑ ขายเพียงราคาที่กรรมการหอพระสมุด ฯ เห็นชอบด้วย

ข้อ ๒ อนุญาตพิมพ์ครั้งเดียว ถ้าจะพิมพ์ต่อไปต้องมาขออนุญาตใหม่

ข้อ ๓ เจ้าของโรงพิมพ์ให้หนังสือนั้นเป็นค่าภาคหอพระสมุด ฯ ร้อยละยี่สิบในจำนวนหนังสือที่พิมพ์

หนังสือซึ่งได้อนุญาตให้พิมพ์ขายมาแล้วเป็นบทละครรำพระราชนิพนธ์บ้าง เป็นเรื่องธรรมปริยายบ้าง เป็นบทกลอนบ้าง เจ้าพนักงานหอพระสมุด ฯ เป็นธุระตรวจสอบฉบับจนเห็นว่าดีที่สุดที่จะทำได้แล้วจึงให้พิมพ์ หนังสือเหล่านี้ที่เรียกว่าฉบับหอพระสมุดวชิรญาณจึงขายดีกว่าฉบับอื่น ๆ ที่จำหน่ายกันในท้องตลาด

บรรดาหนังสือซึ่งหอพระสมุด ฯ ให้พิมพ์คงได้เป็นสมบัติของหอพระสมุด ฯ มากบ้างน้อยบ้างทุกเรื่อง หนังสือที่มีผู้สร้างในการกุศล แม้หอพระสมุด ฯ ไม่ได้กำหนดว่า จำจะต้องให้เป็นค่าภาคหอพระสมุด ฯ มากน้อยเท่าใด โดยปรกติผู้สร้างมักยกให้เป็นค่าภาคหอพระสมุด ฯ ไม่น้อยกว่าร้อยละยี่สิบในจำนวนที่พิมพ์ ส่วนหนังสือที่อนุญาตให้พิมพ์ขายนั้น ก็ให้ค่าภาคหอพระสมุด ฯ ร้อยละยี่สิบตามสัญญากัน หนังสือเหล่านี้กับทั้งหนังสือที่หอพระสมุด ฯ พิมพ์เอง นับว่าเป็นสมบัติอันเกิดประโยชน์แก่หอพระสมุด ฯ ส่วนการจำหน่ายหนังสือเหล่านั้น เบื้องต้นได้จัดส่งไปเป็นของแลกเปลี่ยนกับนานาประเทศ เหลือนั้นขายที่หอพระสมุด ฯ โดยราคาพอสมควร บางทีก็มีร้านขายหนังสือมาขอรับไปขายบ้าง หอพระสมุด ฯ คงจำหน่ายหนังสือได้เงินเป็นประโยชน์พิเศษอยู่เสมอไม่ขาด

การจัดแผนกจดหมายเหตุของหอพระสมุดวชิรญาณ

ในปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้จัดการเพิ่มเติมขึ้นใหม่อีกอย่างหนึ่งคือแผนกจดหมายเหตุ ด้วยกรรมการมาปรารภกันว่า การเก็บรักษาหนังสือจดหมายเหตุสำหรับราชการบ้านเมือง คงจะเป็นการสำคัญส่วนหนึ่งของหอพระสมุดสำหรับพระนครต่อไปในภายหน้า จึงได้จัดตั้งแผนกหนังสือจดหมายเหตุขึ้นอีกแผนกหนึ่ง วิธีที่จัดนั้น เริ่มต้นด้วยแบ่งจดหมายเหตุเป็นอดีตพวกหนึ่ง เป็นปัจจุบันพวกหนึ่ง กำหนดวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๙ เป็นต้นไป

จดหมายเหตุฝ่ายอดีต มีหนังสือเดิมของหอพระสมุด ฯ อยู่แล้วพวกหนึ่ง หนังสือสำเนาท้องตราและใบบอกราชการหัวเมืองตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ขึ้นไป มีอยู่ในกระทรวงมหาดไทยมาก กระทรวงมหาดไทยไม่มีที่พอจะเก็บหนังสือ จึงส่งจดหมายเหตุนั้นมาให้รักษาไว้ที่หอพระสมุดสำหรับพระนครอีกพวกหนึ่ง ได้จัดแยกออกเก็บเป็นรัชกาล หนังสือที่ได้มาใหม่ถ้าพบเป็นจดหมายเหตุในรัชกาลไหนก็เอาไปเก็บไว้ในตู้สำหรับจดหมายเหตุรัชกาลนั้น แล้วตรวจเอาเข้าเรื่องอีกชั้นหนึ่ง ตามเรื่องราชการ ยกตัวอย่าง ดังจดหมายเหตุเรื่องกองทัพไทยไปตีเมืองเชียงตุงเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ได้จดหมายเหตุมาแต่ที่โน่นบ้างที่นี่บ้าง เดี๋ยวนี้รวมกันเข้าในเรื่องนั้นมีจดหมายเหตุกว่าสิบเล่มสมุด วิธีรวมหนังสือจดหมายเหตุไว้เช่นนี้ เชื่อว่าจะเป็นประโยชน์ในการสอบสวนแต่งหนังสือพงศาวดารได้มากทีเดียว กรรมการได้ลองหารือเจ้ากระทรวงต่าง ๆ เพื่อจะขอรับหนังสือราชการเก่าในกระทรวงนั้น ๆ ตั้งแต่รัชกาลที่ ๔ ขึ้นไปมารวบรวมรักษาไว้ในแผนกจดหมายเหตุในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ต่างกระทรวงก็เห็นชอบด้วย และรับจะอุดหนุน แต่ในเวลานี้การตรวจจัดหนังสือจดหมายเหตุที่ได้มาแล้วยังเต็มมือพนักงาน จึงยังต้องรอการที่จะขยายต่อออกไป

ส่วนจดหมายเหตุปัจจุบันนั้น กรรมการได้จดหมายแจ้งความไปยังกระทรวงต่าง ๆ บอกให้ทราบความคิดที่จะจัด และขอให้กระทรวงนั้น ๆ ช่วยสงเคราะห์ ส่งบรรดาคำสั่งหรือข้อบังคับและรายงานอย่างใดๆ ซึ่งพิมพ์โฆษณาในกระทรวงนั้น มาเก็บรักษาไว้ในหอพระสมุดสำหรับพระนครอย่างละ ๓ ฉบับ คือเก็บไว้ในตู้เปิดสำหรับดูและสอบสวนได้เสมอ ๑ ฉบับ เก็บไว้ในตู้ปิดสำหรับรักษาไว้ไม่ให้หาย ๒ ฉบับ กระทรวงต่าง ๆ ตอบเห็นชอบในความดำริของกรรมการและได้เป็นธุระส่งหนังสือต่าง ๆ มาให้ทุกกระทรวง ส่วนหนังสือพิมพ์ข่าวที่ออกรายวันในกรุงเทพ ฯ นี้ หอพระสมุด ฯ ก็ได้เลือกซื้อมาเก็บรักษาไว้ทุกฉบับเช่นเดียวกัน หนังสือแผนกนี้เข้าใจว่าคงจะเป็นแผนกสำคัญต่อไปในหอพระสมุด ฯ แผนกหนึ่ง

ราชการเกี่ยวแก่หอพระสมุดวชิรญาณ

มีราชการบางอย่างซึ่งหอพระสมุดสำหรับพระนครมีหน้าที่เกี่ยวข้องตามพระราชบัญญัติและพระราชนิยม ควรจะนำมากล่าวให้ปรากฏในที่นี้ด้วย คือ

๑. เมื่อ ณ วันที่ ๒๙ สิงหาคม ร.ศ. ๑๑๑ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ประกาศห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใดคัดจำลองหนังสือซึ่งแต่งลงในหนังสือวชิรญาณไปพิมพ์ที่อื่นโดยพลการ กรรมสัมปาทิกหอพระสมุดวชิรญาณเดิมเป็นพนักงานรักษาพระราชบัญญัตินี้มา

แต่แรกไม่ปรากฏว่ามีผู้หนึ่งผู้ใดได้ล่วงละเมิด ถึงแม้ในทุกวันนี้ ถ้าผู้ใดประสงค์จะคัดเรื่องหนังสือวชิรญาณพิมพ์ ก็มาขออนุญาตต่อกรรมการก่อนเสมอ

๒. เมื่อ ณ วันที่ ๒๕ กันยายน ปีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๐๘ พ.ศ. ๒๔๓๒ ในรัชกาลที่ ๕ โปรดให้สร้างเหรียญวชิรญาณ เป็นเหรียญทองสำริด มีพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์อยู่หน้าหนึ่ง อีกหน้าหนึ่งมีรูปพวงมาลัย ในนั้นเป็นที่สำหรับจารึกนามผู้ได้รับเหรียญ สำหรับพระราชทานเป็นรางวัลในนามของหอพระสมุดวชิรญาณ แก่ผู้ซึ่งมีความอุตสาหะแต่งหนังสือหรือแปลหนังสือซึ่งมีประโยชน์แก่ทางความรู้และควรเป็นแบบแผนสืบไปภายหน้าได้ เป็นพยานยกย่องความดีความรู้และความอุตสาหะของผู้แต่งนั้น ว่าได้ทำความชอบไว้ในวิชาหนังสือสมควรเป็นที่สรรเสริญของบัณฑิตทั้งหลาย และตราพระราชบัญญัติสำหรับเหรียญนั้นไว้ในหอพระสมุดฯ มีเนื่องความว่า สมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณคนใดเห็นว่าหนังสือเรื่องใดควรจะได้รับเหรียญวชิรญาณ ให้จดหมายแจ้งความต่อกรรมสัมปาทิกให้กรรมสัมปาทิกประชุมกันในเดือนเมษายนปีละครั้ง เพื่อตรวจพิเคราะห์ตัดสินรางวัลเหรียญวชิรญาณเมื่อกรรมสัมปาทิกเห็นว่าหนังสือเรื่องใดควรจะได้รับเหรียญวชิรญาณบ้าง ให้นำความขึ้นกราบบังคมทูลขอเรียนพระราชปฏิบัติ ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระราชทานผู้ใดบ้าง เมื่อกรรมการประชุมสมาชิกที่หอพระสมุดวชิรญาณ ในวันกลางเดือน ๖ ซึ่งตรงกับวันบรมราชาภิเศกพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เชิญผู้ที่จะได้รับเหรียญวชิรญาณมารับในที่ประชุมสมาชิก ต่อมาไม่ได้ จึงให้ส่งไป เหรียญวชิรญาณนั้นให้มีประกาศนียบัตรกำกับด้วย แต่คนหนึ่งจะรับเหรียญได้แต่เหรียญเดียว เมื่อได้รับแล้วต่อไปวันหน้าถ้าผู้นั้นแต่งหนังสือดีสมควรจะได้รับเหรียญอีก จะได้รับแผ่นประกาศนียบัตรเป็นสำคัญทุกคราวไป อนึ่งถ้ากรรมสัมปาทิกเห็นว่าผู้ที่ได้รับเหรียญวชิรญาณสมควรจะได้รับความอุดหนุนด้วยทุนทรัพย์เป็นกำลังบ้าง ก็ให้ทุนทรัพย์ได้อีกโสดหนึ่ง มีกำหนดคราวละ ๘๐ บาทเป็นอย่างมาก ๒๐ บาท เป็นอย่างน้อย มีเนื้อความในพระราชบัญญัติสำหรับเหรียญดังนี้ และได้สร้างเหรียญวชิรญาณขึ้นไว้แล้ว แต่ยังไม่ได้รางวัลผู้หนึ่งผู้ใดตามพระราชบัญญัติจนเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ก่อนงานพิธีย้ายหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า ควรทูลเกล้า ฯ ถวายเหรียญวชิรญาณ แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นการยกย่องหนังสือพระนลคำหลวง ซึ่งทรงพระราชนิพนธ์พิมพ์โฆษณาในปีนี้เป็นฤกษ์ก่อน แล้วจะได้จัดการเรื่องรางวัลเหรียญวชิรญาณต่อไปตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๓. เมื่อ ณ วันที่ ๑๒ สิงหาคม บีฉลู รัตนโกสินทรศก ๑๒๐ พ.ศ. ๒๔๔๔ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงพระกรุณาโปรดให้ตราพระราชบัญญัติกรรมสิทธิผู้แต่งหนังสือ เนื้อความในพระราชบัญญัตินั้น มาตรา ๑๕ ว่าบรรดาหนังสือที่มีกรรมสิทธิตามพระราชบัญญัติผู้มีกรรมสิทธิจะต้องถวายไว้สำหรับหอหลวง ๑ ฉบับ หอพระสมุดวชิรญาณ ๑ ฉบับ หอพุทธสาสนสังคหะ ๑ ฉบับ ดังนี้ บัดนี้หอสมุดทั้ง ๒ นั้นรวมอยู่ในหอพระสมุดสำหรับพระนคร ว่าตามพระราชบัญญัติควรได้รับหนังสือที่มีกรรมสิทธิ ๒ ฉบับ

๔. เมื่อ ณ วันที่ ๒ ธันวาคม บีมะแม รัตนโกสินทรศก ๑๒๖ พ.ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับ ณ โบราณราชนิเวศน์ กรุงศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ทรงพระราชดำริว่า ทุกวันนี้มีผู้พอใจศึกษาโบราณคดีมากขึ้นด้วยกันแล้ว เรื่องราวพงศาวดารไทยที่ยังจะต้องตรวจสอบให้รู้ความจริงแจ่มแจ้งกว่าแต่ก่อนยังมีอีกมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ตั้งโบราณคดีสโมสร สำหรับตรวจตราสอบค้นเรื่องโบราณซึ่งเกี่ยวในพงศาวดารไทย พระองค์ทรงสถิตในตำแหน่งสภานายก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอุปนายก พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) สมุหเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่าเป็นเลขานุการ ทรงเลือกสรรพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการ ซึ่งเป็นผู้ศึกษาโบราณคดีเป็นสมาชิกในโบราณคดีสโมสรมากด้วยกัน และพระราชทานพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้ว สำหรับประทับเป็นเครื่องหมายของสโมสรมาตั้งแต่ครั้งนั้น ตั้งแต่ตั้งโบราณคดีสโมสรแล้ว ก็โปรดให้หอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นที่ทำการต่าง ๆ ของสโมสร มีการพิมพ์หนังสือโบราณคดีสโมสรเป็นต้นมาจนบัดนี้

๕. เมื่อ ณ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม บีขาล พ.ศ. ๒๔๕๗ ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตราพระราชบัญญัติวรรณคดีสโมสร เพื่อจะอุดหนุนวิชาแต่งหนังสือไทยให้เป็นคู่กับโบราณคดีสโมสรในพระราชบัญญัตินั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งสภานายกของสโมสร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นอุปนายก และกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นกรรมการของวรรณคดีสโมสรโดยตำแหน่ง และทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชลัญจกรรูปพระคเณศร์ สำหรับใช้เป็นเครื่องหมายของวรรณคดีสโมสร เมื่อ ณ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน บีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ นี้ กรรมการวรรณคดีสโมสร ได้ประชุมกันครั้งแรก ณ หอพระสมุดวชิรญาณ เมื่อวันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๙ ปรึกษาเห็นพร้อมกันว่า หนังสือซึ่งสมควรจะได้รับประกาศนียบัตรวรรณคดีสโมสร

ในเวลานั้น มีเรื่องพระนลคำหลวงซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เป็นหนังสือแต่งใหม่และเพิ่งพิมพ์แล้วเป็นหนังสือเรื่องดีและแต่งดีในทางกวีนิพนธ์ ต้องตามพระราชบัญญัติ อันสมควรจะได้รับประกาศนียบัตร เหมาะด้วยเป็นพระราชนิพนธ์ และได้ทูลเกล้าฯ ถวายประกาศนียบัตรเป็นฤกษ์ก่อนให้หนังสือซึ่งผู้อื่นแต่ง จึงตกลงกันว่าจะทูลเกล้าฯ ถวายประกาศนียบัตรวรรณคดีสโมสรสำหรับพระราชนิพนธ์พระนลคำหลวง เมื่อเสด็จเปิดหอพระสมุดฯ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๙

การย้ายหอพระสมุดวชิรญาณ

ในเรื่องสถานที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร กรรมการได้คิดเห็นกันมาแต่แรกจัดตั้งหอพระสมุดฯ ว่า ตึกใหญ่ที่หน้าประตูพิมานไชยศรีนั้นไม่เหมาะ และคงไม่พอแก่การหอพระสมุดฯ แต่กรรมการไม่กล้าคิดหาหอพระสมุดใหม่ ด้วยแลเห็นอยู่ว่าถ้าจะสร้างหอพระสมุดใหม่ จะต้องใช้เงินนับด้วยแสนจึงจะสร้างตึกให้สมควรเป็นหอพระสมุดฯ ได้ ไม่แลเห็นว่าจะได้เงินมาอย่างไร จึงเป็นอันทอดธุระในเรื่องหาหอใหม่มาตลอดรัชกาลที่ ๕ ถึงในรัชกาลที่ ๖ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกแล้ว ทรงพระราชปรารภถึงการงานซึ่งยังค้างมาแต่รัชกาลก่อน มีพระราชประสงค์จะทรงสถาปนาการทั้งปวงให้เสร็จสมดังพระราชประสงค์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถฯ ทรงพระราชดำริว่า ตึกใหญ่ริมถนนหน้าพระธาตุ ซึ่งเรียกกันว่า "ตึกถาวรวัตถุ" นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้สร้างขึ้น แต่การค้างมาช้านาน ถ้าสร้างขึ้นให้สำเร็จจะเป็นสง่าแก่พระนคร เป็นที่เฉลิมพระเกียรติยศและสมควรเป็นที่ทำราชการสำคัญได้แห่งหนึ่ง ทรงระลึกถึงหอพระสมุดสำหรับพระนคร ซึ่งได้ทรงพระราชอุตสาหะจัดการมาแต่แรกตั้ง ที่ยังขาดสถานที่อันสมควรอยู่นั้น ทรงพระราชดำริว่า หอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นสิ่งสำคัญสมควรแก่สถานที่เช่นนี้ด้วยประการทั้งปวง จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ก่อสร้างตึกถาวรวัตถุนั้นต่อมาจนแล้ว และโปรดให้ตกแต่งเพิ่มเติมตามสมควร พระราชทานให้เป็นที่ตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนครต่อไป การทั้งปวงสำเร็จทันพระฤกษ์พระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษานักขัตฤมงคลครบ ๓ รอบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้กำหนดฤกษ์เปิดหอสมุดใหม่ในวันที่ ๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๕๙ เนื่องในงานพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษามหามงคลสมัย ที่กล่าวมาแล้ว พอจะสรุปได้ว่า หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ได้เจริญรุ่งเรืองถึงที่สุด กรรมการหอพระสมุดฯ ได้รวบรวมหนังสืออันมีค่าเป็นอย่างยิ่งของชาติไทย รวมทั้งสมบัติทางวัฒนธรรมอื่น ๆ ดังกล่าวแล้วไว้ได้มากที่สุด ได้

วางรากฐานการจัดห้องสมุดตามมาตรฐานสากลหลายประการ เช่น เริ่มการจัดหมู่หนังสือ เริ่มทำบัตรรายการค้นหนังสือ เริ่มทำบรรณานุกรม ได้ทำสิ่งที่เพิ่มพูนมรดกทางวรรณกรรมของไทยไว้อย่างมหาศาล คือการจัดพิมพ์หนังสือมีค่าต่าง ๆ มากมายกว่าหอสมุดแห่งชาติใด ๆ ในโลก ได้วางระบบการบริหารห้องสมุดอย่างถูกต้อง คือ มีคณะกรรมการหอพระสมุด ฯ เป็นผู้กำหนดนโยบายและบริหารงาน ได้จัดหาเจ้าพนักงานที่มีคุณวุฒิ โดยเล็งเห็นแล้วว่างานของหอสมุดเช่นนี้ จำเป็นต้องมีผู้มีความรู้สูงจึงจะทำงานได้ดี ในด้านคุณวุฒิทางบรรณารักษศาสตร์ กรรมการ ฯ ได้เล็งเห็นเช่นกันว่า เจ้าพนักงานหอพระสมุด ฯ จำเป็นต้องมีความรู้ทางนี้ ในสมัยนั้นจึงได้ส่งเจ้าหน้าที่ของหอพระสมุด ฯ ไปศึกษาวิชานี้ ณ ต่างประเทศถึง ๒ ท่านด้วยกัน คือ นายเทพ จุฑานนท์ ซึ่งต่อมาเป็นขุนเทพบรรณาทร และหม่อมเจ้าศุกรวรรณดิศ ดิศกุล ไปศึกษา ณ ประเทศฝรั่งเศส

กรรมการหอพระสมุด ฯ ได้ปฏิบัติงานด้วยดีมาทุกสมัย ความรับผิดชอบและราชการจึงมีมากขึ้นทุกที จนถึงพ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ยกฐานะขึ้นเป็น ราชบัณฑิตยสภา ให้มีหน้าที่จัดการหอพระสมุด ฯ พิพิธภัณฑสถาน และงานอื่น ๆ ของราชบัณฑิตยสภา งานของหอพระสมุด ฯ จึงรวมเข้าอยู่ในหน้าที่แขนงหนึ่งของราชบัณฑิตยสภาแต่นั้นมา.

หอสมุดแห่งชาติในปัจจุบัน

(พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๕๒๘)

หอสมุดแห่งชาติ
ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๗๐–๒๕๐๔

ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ จนถึง พ.ศ. ๒๕๐๔ หอสมุดแห่งชาติได้เปลี่ยนชื่อและแบ่งส่วนราชการใหม่ แต่การดำเนินงานคงเป็นไปเช่นเดิม

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๖ มีพระราชกฤษฎีกาจัดแบ่งส่วนราชการของกรมศิลปากร ซึ่งกลับตั้งขึ้นใหม่ในปีนั้น เมื่อวันที่ ๓ พฤษภาคม พระราชกฤษฎีกานี้ออกเมื่อวันที่ ๒๒ พฤษภาคม กำหนดว่า หอพระสมุดสำหรับพระนคร มีฐานะเป็นกอง เรียกว่า กองหอสมุด ครั้นถึงวันที่ ๒๙ มกราคม ปีเดียวกัน มีพระราชกฤษฎีกาอีกฉบับหนึ่ง ว่าด้วยการจัดแบ่งส่วนราชการในกรมศิลปากร ปรากฏว่าได้ตั้งแผนกขึ้นในกองหอสมุด ๒ แผนก คือ แผนกบรรณารักษ์กับแผนกบันทึกเหตุการณ์

ในระยะนี้เอง ปรากฏว่าได้เปลี่ยนชื่อ หอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็น หอสมุดแห่งชาติเพราะความหมายของคำว่า "พระนคร" ในสมัยนั้นแคบเข้า คงหมายถึงจังหวัดพระนครเท่านั้น หาได้หมายถึงแผ่นดินหรือประเทศดังแต่ก่อนไม่

ใน พ.ศ. ๒๔๗๖ นี้ หม่อมเจ้าหญิงอัปษรสมาน กิติยากร ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ประทานหนังสือส่วนพระองค์ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นให้แก่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร หนังสือเหล่านี้เป็นภาษาสันสกฤตอักษรเทวนาครีและภาษาบาลีอักษรสิงหฬกับอักษรพม่า รวมทั้งที่เป็นภาษาสิงหฬและภาษาพม่า จำนวน ๑,๑๙๐ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๘๑ มีประกาศพระราชกฤษฎีกาจัดแบ่งส่วนราชการในกรมศิลปากรใหม่ เมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม กองหอสมุดหายไป คงมีแต่กองวรรณคดี ซึ่งแบ่งออกเป็นแผนกต่าง ๆ คือ แผนกกลาง แผนกหอวชิราวุธ แผนกหอวชิรญาณ และแผนกสาขาหอสมุด

ระยะนี้ ได้มีการเปิดสาขาหอสมุดแห่งชาติขึ้นตามจังหวัดต่าง ๆ ปรากฏว่าใน พ.ศ. ๒๔๘๕ ได้มีสาขาหอสมุดแห่งชาติ ๔๕ แห่ง

พ.ศ. ๒๔๘๕ มีประกาศพระราชกฤษฎีกาจัดแบ่งส่วนกรมศิลปากรใหม่ เมื่อวันที่ ๒๔ สิงหาคม มีการเปลี่ยนแปลงในกองวรรณคดี คือแผนกกลาง เปลี่ยนเป็นแผนกค้นคว้า แผนกสาขา

หอสมุด เปลี่ยนเป็นแผนกบันทึกเหตุการณ์ (อย่างที่กำหนดไว้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๑ และยุบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑)

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ หอสมุดแห่งชาติได้รับมรดกหนังสือและต้นฉบับหนังสือส่วนพระองค์ รวมทั้งเครื่องใช้ส่วนพระองค์หลายอย่าง ของสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ โดยหม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล องค์ทายาท ได้กรุณามอบให้เป็นสมบัติของชาติ รัฐบาลจึงได้สร้างตึกหอสมุดขึ้นอีกหลังหนึ่ง ในบริเวณหอสมุดแห่งชาติเป็นที่เก็บสมุด หนังสือเอกสารสำคัญและสิ่งของอันมีค่าและหายากที่ทรงรวบรวมไว้ ให้ชื่อตึกหอสมุดใหม่ว่า **"หอสมุดดำรงราชานุภาพ"** เพื่อเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น

วันที่ ๑๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๙๕ รัฐบาลได้ประกาศใช้พระราชบัญญัติปรับปรุงกระทรวง ทบวงกรม โดยตั้งกระทรวงวัฒนธรรมขึ้น โอนกรมศิลปากรจากสำนักนายกรัฐมนตรี ไปสังกัดอยู่ในกระทรวงวัฒนธรรมในพระราชบัญญัตินี้ ปรากฏว่า กองวรรณคดีได้เปลี่ยนชื่อเป็นกองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ มีแผนกต่าง ๆ คือ แผนกค้นคว้า แผนกแปล แผนกเรียบเรียง แผนกหอวชิราวุธ แผนกหอวชิรญาณ แผนกหอดำรงราชานุภาพ และหอสมุดสาขา

วันที่ ๙ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๔ ได้มีพระราชบัญญัติปรับปรุงส่วนราชการในกรมศิลปากรใหม่ ได้ตั้ง กองหอสมุดแห่งชาติขึ้น ในกองนี้มี ๓ แผนก คือ แผนกหอสมุด แผนกหนังสือตัวพิมพ์ และแผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก

แผนกหนังสือตัวพิมพ์ มีหน้าที่ให้บริการห้องสมุดแก่ประชาชนในส่วนที่เกี่ยวกับหนังสือและเอกสารตีพิมพ์ ทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ

หอสมุดแห่งชาติ
ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๔–๒๕๐๙

ตึกถาวรวัตถุ ซึ่งใช้เป็นอาคารหอพระสมุดฯ มาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๙ นั้น ตอนแรกก็นับว่ากว้างขวาง แต่ต่อมา เมื่อได้รวบรวมหนังสือมากขึ้น สถานที่ก็คับแคบไป เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้แบ่งหนังสือตัวเขียนศิลาจารึกและตู้ลายทองไปไว้ ณ พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ครั้งหนึ่งแล้ว แต่หนังสือก็มีเพิ่มขึ้นเสมอ และจำนวนผู้อ่านหนังสือในหอสมุดถึง ๘๐๐ กว่าคน แต่หอสมุดมีที่นั่งเพียง ๒๘๐ ที่เท่านั้น

กรมศิลปากรซึ่งเป็นหน่วยงานที่รับผิดชอบงานของหอสมุดแห่งชาติ มีความกังวลในเรื่องนี้ตลอดมา และพยายามหาทางแก้ไขปรับปรุงเท่าที่จะทำได้ และเห็นกันอยู่แล้วว่า สถานที่เป็นส่วนสำคัญ ซึ่งจำเป็นต้องรีบขยายโดยด่วน เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๑ ม.ล.ปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ ได้ปรารภและปรึกษากับอธิบดีกรมศิลปากรถึงสถาบันที่กรมศิลปากรจำต้องปรับปรุงโดยด่วน คือ หอสมุดแห่งชาติ และ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ* แล้วกระทรวงศึกษาธิการจึงมอบที่ดินราชพัสดุ ณ บริเวณท่าวาสุกรี เนื้อที่ประมาณ ๑๗ ไร่ สำหรับก่อสร้างอาคารใหม่ของหอสมุดและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เพราะหอสมุดแห่งชาติเดิมที่ถนนหน้าพระธาตุ ขยายไม่ออกและยากที่จะปรับปรุงให้ถูกต้องตามหลักวิชา ส่วนหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ซึ่งเป็นสถานรักษาเอกสารสำคัญของชาติก็ยังไม่มี ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๔ กระทรวงศึกษาธิการก็ได้รับอนุมัติจากจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีสมัยนั้น ให้ดำเนินการได้ตามแผนงานที่กระทรวงศึกษาธิการได้วางไว้ (ตามหนังสือสำนักบริหารของนายกรัฐมนตรี ที่ ศธ. ๓๘๘๑/๒๕๐๔ ลงวันที่ ๒๙ สิงหาคม ๒๕๐๔) และในระยะนั้นกระทรวงศึกษาธิการก็ได้รับงบประมาณประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๔ ถึง ๒๕๐๕ เป็นเงิน ๕ ล้านบาท เป็นค่าชดเชยการรื้อถอนอาคารของผู้ปลูกบ้านอาศัยอยู่ในบริเวณนั้นเพื่อให้ผู้อาศัยได้รื้อถอนเคหสถานออกไป และเพื่อให้การก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติหลังใหม่ถูกต้องตามแบบและความต้องการของห้องสมุดปัจจุบัน ทั้งมีประโยชน์ในการใช้สอย ให้บริการและสวยงามเป็นสง่าแก่บ้านเมือง สมกับเป็นหอสมุดแห่งชาติ ม.ล. ปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการจึงพิจารณาจัดงบประมาณพิเศษให้กรมศิลปากรส่งสถาปนิกไปดูงานเกี่ยวกับอาคาร หอสมุด ณ สหรัฐอเมริกาและยุโรป เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๕๐๒ ซึ่งกรมศิลปากรได้คัดเลือกส่งนายแสวง สดประเสริฐ สถาปนิกเอกของกรมศิลปากร ในขณะนั้น ให้เดินทางไปดูงานเมื่อปลายปี พ.ศ. ๒๕๐๓ และกลับมาดำเนินการออกแบบอาคารหอสมุดแห่งชาติและหอจดหมายเหตุแห่งชาติ เสนอกรมศิลปากร แต่ยังคงดำเนินการก่อสร้างมิได้ เพราะที่ดิน ณ บริเวณท่าวาสุกรีดังกล่าวยังมีผู้อาศัยอยู่ ยังรื้อถอนออกไปไม่หมด ครั้น พ.ศ. ๒๕๐๕ ก็ปรากฏมีประชาชนมาอ่านหนังสือในหอสมุดแห่งชาติเดิมมากขึ้นจนไม่มีที่พอนั่ง หนังสือพิมพ์หลายฉบับได้เสนอบทความว่าสถานที่หอสมุด ฯ เดิมริมถนนหน้าพระธาตุเป็นสถานที่คับแคบและมีฝุ่นละอองมาก ซึ่งบทความดังกล่าวเท่ากับสนับสนุนความดำริเดิมของกรมศิลปากร ให้เร่งรัดงานก่อสร้างเร็วขึ้น

แต่ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรีในสมัยนั้น มิได้สั่งการมายังกระทรวงศึกษาธิการและกรมศิลปากรโดยตรง หากแต่กลับไปมีบัญชาให้ราชบัณฑิตยสถานกับสภาวิจัยแห่งชาติเป็นผู้พิจารณาเสนอ

ความเห็นแนะแนวทางหรือวางโครงการปรับปรุงแก้ไข (หนังสือสำนักบริหารของนายกรัฐมนตรีที่ ร.บ. ๔๔๓/๒๕๐๕ ลงวันที่ ๒๔ มกราคม ๒๕๐๕ เรื่องการปรับปรุงหอสมุดแห่งชาติ ถึงนายกราชบัณฑิตยสถาน) ทั้งที่ในระยะนั้นเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ ก็กำลังพิจารณาแก้ไขความเป็นระเบียบเรียบร้อยและปรับปรุงสิ่งที่พอจะแก้ไขได้โดยด่วนอยู่แล้ว พระยาอนุมานราชธน รักษาการตำแหน่งนายกราชบัณฑิตยสถาน เห็นว่ากิจการหอสมุดแห่งชาติอยู่ในบังคับบัญชากรมศิลปากร จึงได้เชิญอธิบดีกรมศิลปากรไปร่วมปรึกษาด้วย ได้มีการประชุมกันเมื่อวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ ที่ประชุมได้ตกลงกันตามความเห็นของอธิบดีกรมศิลปากร ว่า

๑. ควรดำเนินการปรับปรุงหอสมุดแห่งชาติตามที่กรมศิลปากรกำลังดำเนินงานอยู่ คือ รีบจัดสร้างอาคารหอสมุด ฯ ใหม่ขึ้นอีกที่ท่าวาสุกรี เมื่อสร้างอาคารใหม่ได้แล้ว ข้อขัดข้องต่าง ๆ ในเรื่องสถานที่ก็จะหมดไป

๒. สำหรับปัญหาเฉพาะหน้า จะได้แยกบริการการอ่านหนังสือพิมพ์ วารสาร กับหนังสือทั่วไป ออกเป็นสัดส่วน ผู้ที่ต้องการเข้ามาใช้หอสมุด ฯ เพื่อการค้นคว้าจะได้ไม่เกี่ยวข้องกับผู้อ่านหนังสือพิมพ์

หอสมุดแห่งชาติได้แก้ตามข้อ ๒ โดยจัดทำโต๊ะอ่านหนังสือและเก้าอี้เพิ่มขึ้น เปลี่ยนบานหน้าต่างจากบานไม้เป็นกระจกบานเกล็ดเพื่อบีดกันฝุ่น ติดพัดลมเพดานห้องอ่านหนังสือเพิ่มขึ้น

เมื่อปรากฏความจริงดังนี้ คณะรัฐมนตรีจึงได้มอบหมายให้สำนักงบประมาณจัดสรรเงินค่าก่อสร้างให้เป็นพิเศษ และได้พิจารณาให้การปรับปรุงหอสมุดแห่งชาติอยู่ในโครงการพัฒนาเศรษฐกิจ พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๙ ต่อมาก็ได้ดำเนินการก่อสร้างหอสมุดแห่งชาติ ณ สถานที่แห่งใหม่ที่บริเวณท่าวาสุกรีโดย ฯ พณ ฯ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีได้มาเป็นประธานในพิธีและวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖ การก่อสร้างอาคารเฉพาะส่วนที่เป็นหอสมุดแห่งชาติได้ดำเนินงานก่อสร้างต่อมาจนเสร็จลง เมื่อเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ รวมค่าก่อสร้างทั้งสิ้นเป็นเงิน ๒๓,๙๐๐,๐๐๐ บาท ส่วนการออกแบบครุภัณฑ์ภายในอาคารได้เริ่มมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๐๗ และจัดสร้างได้ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ พออาคารเสร็จเรียบร้อย ก็เริ่มงานติดตั้งครุภัณฑ์จนกระทั่งสิ้นเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๕๐๘ การติดตั้งครุภัณฑ์สำหรับอาคารส่วนที่เป็นสำนักงานของเจ้าหน้าที่ กับส่วนที่เป็นห้องอ่านหนังสือและที่เก็บหนังสือจึงได้แล้วเสร็จ ยังคงอยู่แต่ส่วนหอประชุมซึ่งจะจัดตกแต่งด้วยเงินงบประมาณปี ๒๕๐๙

การขนย้ายหนังสือได้เริ่มทันทีที่การติดตั้งครุภัณฑ์เสร็จเรียบร้อย คือ เริ่มแต่ต้นเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้ขนย้ายหนังสือและนิตยสารซึ่งไม่ค่อยมีผู้ใช้ไปก่อนเพื่อให้กระทบกระเทือนผู้ใช้ห้องสมุด ฯ ให้น้อยที่สุด ต่อเมื่อย่างเข้าเดือนเมษายน ใกล้กำหนดการเปิดอาคารหอสมุด ฯ แล้ว จึงได้ขนย้ายหนังสือในห้องอ่านหนังสือ คงไว้แต่นิตยสารและหนังสือพิมพ์รายวันสำหรับเดือนนั้น พอดีกับเดือนเมษายนเป็นเวลาปิดภาคเรียน ผู้ใช้หอสมุด ฯ ซึ่งโดยมากเป็นนักเรียนนักศึกษาก็มีน้อยอยู่โดยปกติแล้ว

การขนย้ายหนังสือและทรัพย์สินอื่น ๆ ของหอสมุด ฯ นั้นมิใช่เรื่องง่าย ด้วยหนังสือและทรัพย์สินอื่น ๆ ของหอสมุด ฯ มีมากมาย ทั้งการขนย้ายครั้งนี้ต้องขนจากหอสมุด ฯ ถึง ๒ แห่งด้วยกัน คือ จากแผนกหนังสือตัวเขียน ณ พระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร และจากแผนกหนังสือตัวพิมพ์ในหอพระสมุดวชิราวุธ ทั้งต้องขนย้ายตู้ลายทอง หีบหนังสือโบราณ ศิลาจารึก และโบราณวัตถุอื่น ๆ ซึ่งเก็บไว้ในพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน มาเก็บไว้ ณ หอวชิราวุธเดิม ทั้งหมดเพื่อใช้พระที่นั่งศิวโมกขพิมานในกิจการของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ (แต่การขนย้ายตู้ลายทองศิลาจารึก ขณะนั้นยังไม่สามารถขนออกไปได้ ต้องรอให้ระบายตู้หนังสือเก่าของหอวชิราวุธออกไปให้หมดก่อน) จึงต้องขนย้ายกันภายในเวลาเพียง ๔ เดือน ให้ทันกำหนดเปิดหอสมุดแห่งชาติใหม่ในวันที่ ๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๙

การขนย้ายหนังสือของหอสมุด ฯ นั้น มีความลำบากอยู่มากมายเพราะเหตุบางประการกล่าวคือ

๑. สภาพของหนังสือส่วนใหญ่โดยเฉพาะหนังสือตัวพิมพ์ทรุดโทรมมาก กระดาษเหลืองกรอบ บางเล่มก็กระดาษบางมาก ถ้าขนขึ้นลง ยกโดยไม่ทะนุถนอมก็จะถึงแก่หลุดเป็นชิ้น ๆ หนังสือที่ไม่สู้จะมีค่าก็ไม่กระไรนัก แต่ที่มีค่าและหายากก็มีไม่น้อย แม้จะถ่ายสำเนาทำไมโครฟิล์มไว้บ้างแล้วก็ยังไม่หมด และก็ยังมีความจำเป็นต้องรักษาต้นฉบับไว้ การหยิบยกหนังสือเหล่านั้นจำต้องมีผู้ดูแลคอยตักเตือนผู้หยิบยกอยู่เสมอว่าอย่าใช้แต่กำลัง ควรระวังความเสียหายเป็นสำคัญ

๒. หนังสือเก่าที่มีค่ามีอยู่เป็นจำนวนมาก ต้องคอยระวังมิให้หลุดหล่นสูญหาย

๓. หนังสือจำนวนมากเก็บอยู่ในห้องใต้หลังคา และอยู่ในโรงเก็บหนังสือเป็นเวลานานจนฝุ่นจับหนา จะขนย้ายไปในสภาพนั้นก็ไม่ได้ต้องทำความสะอาดเสียก่อน

๔. ด้วยเหตุที่ไม่มีตู้พอจะเก็บหนังสือตามหมวดหมู่ได้ หนังสือในหมวดหมู่ต่างๆ จำนวนมากถูกเก็บแยกย้ายไปตามตู้ต่าง ๆ ตามแต่จะมีที่ว่างให้เก็บได้ เจ้าหน้าที่ซึ่งคิดกันไว้แต่เดิมว่าจะย้าย

หนังสือเป็นประเภท ๆ เพื่อสะดวกแก่การจัดเข้าห้องหนังสือต่าง ๆ ณ อาคารใหม่ พอลงมือบรรจุหนังสือลงกล่องเพื่อขนย้ายก็ปรากฏว่าทำไม่ได้อย่างที่คิด เพราะปรากฏว่ามีหนังสือต่างประเภทกันแทรกปะปนอยู่ด้วย เช่นหนังสือขององค์การสหประชาชาติซึ่งมีเป็นจำนวนมาก นอกจากอยู่ในตู้ซึ่งเขียนป้ายบอกว่าหนังสือสหประชาชาติแล้ว ก็ยังมีปะปนอยู่ในตู้หนังสืออื่น ๆ เกือบจะทุกตู้ไป จึงจำต้องแยกออก หรือมิฉะนั้นก็แยกเมื่อจะไปจัดขึ้นชั้นหนังสือในอาคารใหม่ การนี้จะอาศัยคนงานภารโรงไม่ได้ ต้องเป็นหน้าที่ของบรรณารักษ์ซึ่งขณะนั้นมีอยู่เพียง ๕–๖ คน และใน ๕–๖ คนนี้ก็มีเพียง ๓ คน ซึ่งมาจัดหนังสือและคุมการขนย้ายได้ตลอดเวลาคนอื่น ๆ ก็มีงานทางด้านอื่นซึ่งเร่งรัดเช่นกัน เป็นต้นว่าจัดหมู่หนังสือ ทำบัตรรายการจัดหาเครื่องใช้และอุปกรณ์อื่น ๆ ที่จำเป็นอีกจำนวนมาก ทั้งในขณะที่ขนย้าย ห้องอ่านหนังสือทุกห้องที่ในหอวชิราวุธ ยังคงเปิดบริการแก่ประชาชนอยู่ จึงยังต้องให้บรรณารักษ์จำนวนหนึ่งช่วยเหลือผู้อ่าน ซึ่งมิได้ลดจำนวนลงจนกระทั่งย่างเข้าเดือนเมษายน

การขนย้ายคราวนี้ ใช้กล่องกระดาษสำหรับขนหนังสือประมาณ ๔,๐๐๐ กล่อง แต่ละกล่องใช้ขนหนังสือราว ๘ ครั้ง หนังสือพิมพ์เย็บเล่มและหนังสือขนาดใหญ่มิได้ใส่กล่องขนไปเป็นเล่ม การขนจากตู้หนังสือไปยังรถบรรทุก ใช้คนงานยืนเป็นสะพาน รับช่วงหนังสือเป็นทอด ๆ

การบริหารและการแบ่งส่วนราชการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๕–๒๕๒๘

จากอดีตถึงปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าหอสมุดแห่งชาติ มีลักษณะการบริหารและพัฒนาการผิดแปลกกับหน่วยงานอื่น ๆ กล่าวคือ มีทั้งการลดสถานภาพและการพัฒนาสถานภาพ สูง ๆ ต่ำ ๆ บางครั้งมีฐานะเทียบเท่ากรม บางครั้งลดฐานะลงเป็นแผนก แล้วก็เริ่มพัฒนาขึ้นเป็นกองในขณะที่หอสมุดแห่งชาติของประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกมีฐานะเป็นกรมหรือสำนักงาน ฉะนั้น หอสมุดแห่งชาติจึงได้ใช้ความพยายามอย่างยิ่งที่จะยกสถานภาพของหอสมุดแห่งชาติขึ้นเป็นกรม และในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ จากผลการประชุมจัดทำแผนและโครงการสำหรับแผนทำนุบำรุงส่งเสริมศิลป วัฒนธรรม ระยะที่ ๖ (พ.ศ. ๒๕๓๐–๒๕๓๔) หอสมุดแห่งชาติได้นำเสนอโครงการยกสถานภาพหอสมุดแห่งชาติให้สูงขึ้นมีฐานะเทียบเท่ากรม โดยเป็นสำนักงานหอสมุดแห่งชาติ โดยมีคณะกรรมการบริหารหอสมุดแห่งชาติ

ตึกถาวรวัตถุ หรือ หอวชิราวุธ ริมถนนหน้าพระธาตุสนามหลวง

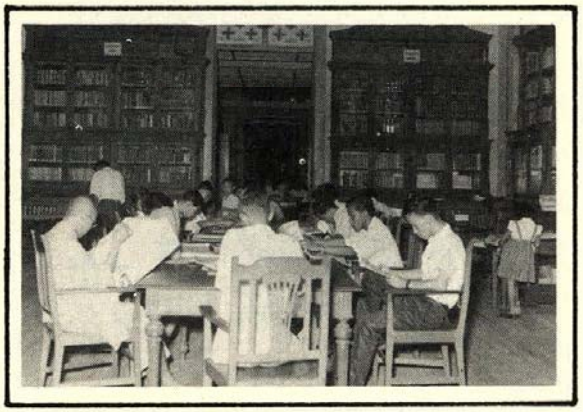

ห้องอ่านหนังสือในหอวชิราวุธ

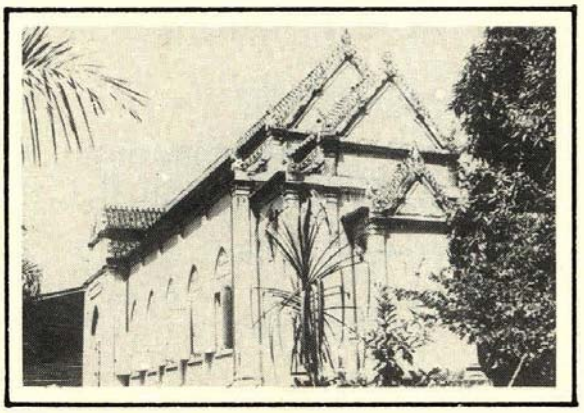

หอสมุดดำรงราชานุภาพ

หอสมุดแห่งชาติ อาคารใหญ่ ท่าวาสุกรี

ม.ล. ปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการสมัยนั้น บวงสรวงสังเวย ณ บริเวณที่จะก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีสมัยนั้น ประธานในพิธีวางศิลาฤกษ์ อาคารหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กำลังเดินเข้าสู่ปะรำพิธี ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖

ม.ล. ปิ่น มาลากุล รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการสมัยนั้น กล่าวรายงานต่อประธานในพิธี ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖

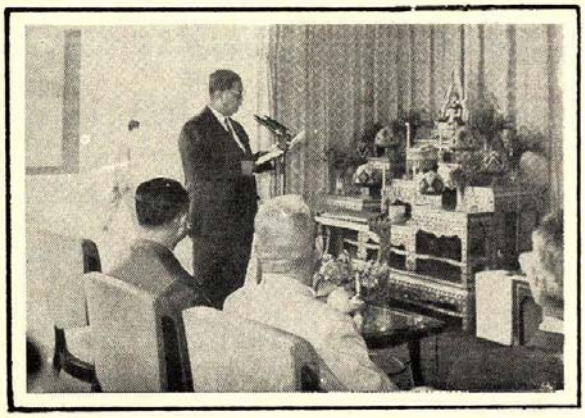

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ประธานในพิธีกล่าวตอบ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖

ซึ่งประกอบไปด้วยข้าราชการของหอสมุดแห่งชาติ และข้าราชการหรือผู้เชี่ยวชาญจากหน่วยงานอื่น ๆ

การปรับปรุงและเปลี่ยนแปลงระบบการบริหารและแบ่งส่วนราชการของหอสมุดแห่งชาติในระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๙ ถึง พ.ศ. ๒๕๒๘ มีดังนี้

การบริหารและแบ่งส่วนราชการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๙–๒๕๑๘

ระยะนี้หอสมุดแห่งชาติมีฐานะเป็นกอง ได้แบ่งส่วนราชการออกเป็น ๓ แผนก คือ

๑. แผนกหนังสือตัวพิมพ์ มีหน่วยงานดังต่อไปนี้คือ

๑) หน่วยงานจัดหาหนังสือและซ่อมหนังสือ

๒) หน่วยจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการ

๓) หน่วยบริการหนังสือ

๔) หน่วยบริการตอบคำถามและช่วยการค้นคว้า

๕) หน่วยบริการวารสารและหนังสือพิมพ์

๖) หน่วยโสตทัศนวัสดุและโสตทัศนศึกษา

๗) หน่วยบรรณานุกรมแห่งชาติ

๒. แผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก มีหน้าที่ดังต่อไปนี้

๑) ตรวจแปลศิลาจารึก มีหน้าที่ทำรับบิ้งหลักศิลาจารึก อ่านและแปลอักษรที่จารึกบนหลักศิลา ไม้ แผ่นทอง แผ่นเงิน และแผ่นโลหะอื่น ๆ

๒) ตรวจชำระแปลคัดหนังสือพุทธศาสนา จากหนังสือไทยโบราณ คัมภีร์ใบลาน

๓) ตรวจและทำบัญชีหนังสือตำนานพงศาวดารและอื่น ๆ จากหนังสือไทยโบราณ คัมภีร์ใบลาน ใบจุ้ม จารึกต่าง ๆ

๔) ตรวจทำบัญชีหนังสือและอักษรศาสตร์ วรรณคดี จากหนังสือไทยโบราณ คัมภีร์ใบลาน เป็นต้น

๕) ช่วยเหลือการค้นคว้าหนังสือตัวเขียน เช่น การให้บริการหนังสือตัวเขียน การช่วยในการค้นคว้าวิจัยเรื่องต่าง ๆ จากหนังสือโบราณ แนะนำการอ่านเขียนตัวอักษรและภาษาโบราณเป็นต้น

๓. **แผนกหอสมุด** มีหน้าที่เกี่ยวกับ

๑) งานสารบรรณ

๒) งานเกี่ยวกับอาคารสถานที่

๓) บุคลากร

๔) สำเนาเอกสารและจัดพิมพ์

๕) การเงินและพัสดุ

๖) สาขาหอสมุด ดำเนินงานหอสมุดแห่งชาติสาขาทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค กล่าวคือหอสมุดดำรงราชานุภาพ หอสมุดแห่งชาติสาขาเชียงใหม่ และสาขาอินทร์บุรี

การบริหารและแบ่งส่วนราชการ ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๑๘–๒๕๒๓

เนื่องจากงานของหอสมุดแห่งชาติมีการพัฒนางานทั้งทางด้านวิชาการ การบริการและการบริหารงานหอสมุดแห่งชาติสาขา ทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค และงานโครงการระหว่างประเทศเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับตลอดมา เช่น การนำเอาระบบคอมพิวเตอร์เข้ามาใช้ในงานหอสมุดแห่งชาติ การเข้าร่วมเป็นสมาชิกศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออก-เฉียงใต้ (National Libraries and Documentation Centre of Southeast Asia Consortium (NLDC–SEA) โครงการศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (International Serials Data System Regional Center for Southeast Asia (ISDS–SEA) และงานหอสมุดแห่งชาติสาขาทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาคก็ขยายขอบเขตงานกว้างขวางออกไป หอสมุดแห่งชาติจึงมีความจำเป็นต้องพัฒนาการบริหารและแบ่งส่วนราชการใหม่ในปี ๒๕๑๘ เพื่อให้เหมาะสมกับงานที่กำลังขยายและพัฒนาออกไป โดยแบ่งส่วนราชการออกเป็น ๑๐ งาน และ ๒ โครงการดังต่อไปนี้ คือ

๑. **งานบริหารทั่วไป** ประกอบด้วย

๑) สายงานธุรการ

๒) สายงานการเงิน

๓) สายงานพัสดุและอาคารสถานที่

๔) สายงานพิมพ์และผลิตเอกสาร

๕) สายงานประชาสัมพันธ์

๖) สายงานแผนงานและสถิติ

๒. งานจัดหาหนังสือ ประกอบด้วย

๑) สายงานจัดหาหนังสือ

๒) สายงานจัดหาวารสารและโสตทัศนวัสดุ

๓) สายงานคัดเลือกเอกสารสิ่งพิมพ์และโสตทัศนวัสดุ

๔) สายงานแลกเปลี่ยนเอกสารสิ่งพิมพ์

๕) ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (NLDC–SEA Consortium)

๓. งานจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการ ประกอบด้วย

๑) สายงานจัดหมู่และทำบัตรรายการหนังสือทั่วไป

๒) สายงานจัดหมู่และทำบัตรรายการหนังสือลักษณะพิเศษ เช่น วิทยานิพนธ์ สิ่งพิมพ์รัฐบาล เป็นต้น

๓) สายงานจัดหมู่และทำบัตรรายการหนังสือสหประชาชาติ

๔) สายงานจัดหมู่และทำบัตรรายการโสตทัศนวัสดุ

๕) สายงานบัตรรายการและปฏิบัติการเกี่ยวกับเล่มหนังสือ

๔. งานบริการหนังสือ ประกอบด้วย

๑) สายงานบริการหนังสือทั่วไป

๒) สายงานบริการหนังสืออ้างอิง

๓) สายงานค้นคว้าวิจัยและบริการไมโครฟิล์ม

๔) สายงานบริการหนังสือสหประชาชาติ

๕) สายงานบริการข่าวสารและตอบคำถาม

๕. งานบริการหนังสือพิมพ์และวารสาร ประกอบด้วย

๑) สายงานบริการหนังสือพิมพ์ วารสาร และไมโครฟิล์ม

๒) สายงานบริการค้นคว้าและวิจัย

๓) สายงานบรรณานุกรมและทะเบียน

๔) สายงานทำดรรชนี กฤตภาค และจุลสาร

๕) ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งประเทศไทย

๖. **งานบริการหนังสือภาษาโบราณ** ประกอบด้วย

๑) สายงานสำรวจเอกสารโบราณ

๒) สายงานทะเบียนและบัตรรายการ

๓) สายงานวิชาการภาษาโบราณ

๔) สายงานวิจัยเอกสารโบราณ

๕) สายงานบริการหนังสือและไมโครฟอร์มภาษาโบราณ

๗. **งานกิจกรรมและโสตทัศนวัสดุ** ประกอบด้วย

๑) สายงานกิจกรรมส่งเสริมการอ่าน

๒) สายงานนิทรรศการ

๓) สายงานห้องสมุดดนตรี

๔) สายงานโสตทัศนศึกษา

๘. **งานไมโครฟิล์ม** ประกอบด้วย

๑) สายงานถ่ายภาพ อัดขยายภาพ และสำเนาเอกสาร

๒) สายงานไมโครฟอร์มและสำเนาไมโครฟอร์ม

๓) สายงานทะเบียนมาสเตอร์ฟิล์ม

๙. **งานซ่อมและบูรณะหนังสือ** ประกอบด้วย

๑) สายงานสงวนรักษาหนังสือและเอกสารโบราณ

๒) สายงานบูรณะและและเข้าเล่มหนังสือ

๑๐. **งานหอสมุดแห่งชาติสาขา** ประกอบด้วย

๑) หอสมุดดำรงราชานุภาพ กรุงเทพมหานคร

๒) ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ กรุงเทพมหานคร

๓) หอวชิราวุธานุสรณ์ กรุงเทพมหานคร

๔) หอสมุดแห่งชาติสาขาลำพูน จังหวัดลำพูน

๕) หอสมุดแห่งชาติสาขาอินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี

๖) หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี จังหวัดชลบุรี

๗) หอสมุดแห่งชาติสาขานครศรีธรรมราช จังหวัดนครศรีธรรมราช

๘) หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดดอนรัก จังหวัดสงขลา

๑๑. ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (ISDS–SEA) ประกอบด้วย

๑) สายงานวิเทศสัมพันธ์

๒) สายงานวิชาการ

๓) สายงานคลังข้อมูลวารสาร

๑๒. โครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ ประกอบด้วย

๑) สายงานพัฒนาระบบและวางแผน

๒) สายงานวิเคราะห์ระบบและโปรแกรม

๓) สายงานการจัดเตรียมและบันทึกข้อมูล

๔) สายงานบรรณาธิกรณ์ข้อมูล

๕) สายงานฐานข้อมูลบรรณานุกรม

การแบ่งส่วนราชการกองหอสมุดแห่งชาติ

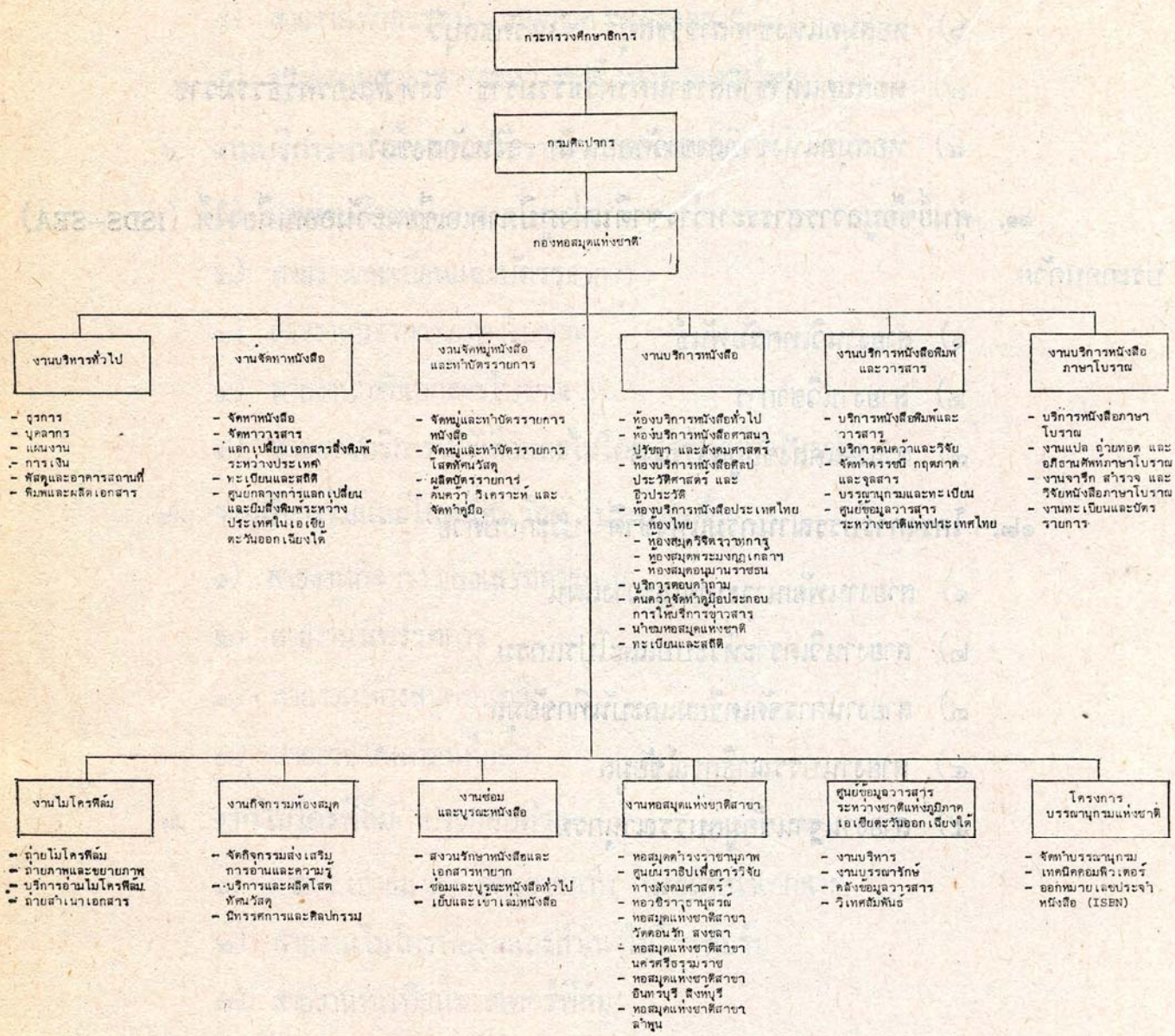

ระบบงานของหอสมุดแห่งชาติ
ในปัจจุบัน พ.ศ. ๒๕๒๘

การจัดหาหนังสือและโสตทัศนวัสดุอุปกรณ์

เพื่อให้การบริการของหอสมุดแห่งชาติทางด้านการศึกษาค้นคว้า บริการการอ่านทั่วไป ตลอดจนบริการด้านข่าวสารแก่ประชาชน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาบุคคลและพัฒนาประเทศ และเพื่อให้ประชาชนสามารถสนองความต้องการด้านวิทยาการแก่ประชาชนได้อย่างกว้างขวาง หอสมุดแห่งชาติจึงได้พยายามสืบเสาะแสวงหาเอกสารสิ่งพิมพ์ทุกประเภทที่จัดพิมพ์ขึ้นในประเทศไทย ไว้ให้บริการแก่ประชาชน เพื่อให้การดำเนินการตามวัตถุประสงค์ดังกล่าว หอสมุดแห่งชาติจึงมีแนวทางการได้รับหนังสืออยู่ ๕ วิธี

๑. ได้จากเงินงบประมาณ หอสมุดแห่งชาติได้รับงบประมาณในการจัดซื้อหนังสือหรือบอกรับหนังสือ วารสาร และโสตทัศนวัสดุตามนโยบายการจัดหาแต่ละปี งานจัดหาหนังสือจะกำหนดนโยบายว่าจะซื้อหนังสืออะไรมากน้อยเท่าไร

๒. ได้รับตามพระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ ซึ่งระบุไว้ในมาตรา ๒๐ และ ๓๔ ให้ผู้พิมพ์หรือผู้โฆษณาทั่วราชอาณาจักร ส่งสิ่งพิมพ์ให้กับหอสมุดแห่งชาติจำนวน ๒ ฉบับ ภายในกำหนด ๗ วัน เจ้าหน้าที่จะสำรวจและติดตามสิ่งพิมพ์ที่โรงพิมพ์ไม่ได้ส่งมาให้โดยมีจดหมายไปทวงถาม ทั้งนี้เพื่อหอสมุดจะได้รวบรวมสิ่งพิมพ์ที่พิมพ์ขึ้นทั่วราชอาณาจักรให้สมบูรณ์และครบถ้วนมากที่สุด สิ่งพิมพ์ที่ได้รับ ๒ ฉบับ จะนำออกบริการประชาชน ๑ ฉบับเมื่อพิจารณาแล้วว่ามีคุณค่าดีพอ ส่วนอีกฉบับหนึ่งจะเก็บรักษาไว้เพื่อเป็นพยานเอกสารเมื่อมีหมายศาลขอมา หอสมุดมีหน้าที่จัดหาเรียกว่าหนังสือคลังพิสูจน์

๓. ได้จากการบริจาคจากสถาบันห้องสมุด หรือบุคคลใดที่แสดงความจำนงจะบริจาคหนังสือให้หอสมุดแห่งชาติ เจ้าหน้าที่จะไปติดต่อขอรับสิ่งพิมพ์นำมาอบฆ่าเชื้อ แล้วจึงนำมาพิจารณาประเมินคุณค่าของหนังสือว่าเหมาะสมที่จะนำออกบริการหรือไม่ ในกรณีที่หอสมุดมีมากแล้วจะนำแจกจ่ายไปตามสาขาหอสมุดแห่งชาติหรือให้ตามห้องสมุดทั่วประเทศ

๔. ได้จากการแลกเปลี่ยนกับสถาบันและห้องสมุดในต่างประเทศ รวมทั้งองค์การสหประชาชาติ และการที่หอสมุดแห่งชาติเป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ดำเนินการจัดหาสิ่งพิมพ์หรือบทความให้หอสมุดแห่งชาติ และตามคำ

ขอร้องของห้องสมุด และสถาบันในต่างประเทศและในประเทศโดยการจัดหาและ หรือจัดถ่ายสำเนาถ่ายเอกสาร ไมโครฟิล์ม ไมโครฟิช โดยคิดค่าบริการ ค่าถ่ายและค่าส่ง

๕. ได้จากหน่วยราชการต่าง ๆ ในสังกัดกระทรวง ทบวง กรม ในจำนวน ๑๐-๕๐ เล่ม (หนังสือสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ที่ สร. ๐๒๐๓/ว. ๒๑๗ ลงวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๒๕ เรื่องขอให้หน่วยราชการส่งเอกสารสิ่งพิมพ์ให้หอสมุดแห่งชาติ และบันทึกข้อความหอสมุดแห่งชาติ ที่ สช./๑๓๐๓ ลงวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๕ เรื่องขออนุมัติหนังสืออภินันทนาการหอสมุดแห่งชาติ) เพื่อหอสมุดจะได้รวบรวมสิ่งพิมพ์ของราชการให้ครบถ้วนสมบูรณ์ สิ่งพิมพ์ประเภทอ้างอิง หรือสิ่งพิมพ์หายากซึ่งหอสมุดยังไม่มีก็จะติดต่อขอยืมจากหน่วยราชการเพื่อถ่ายทำสำเนาหรือไมโครฟิล์มเก็บไว้

นโยบายการจัดซื้อเอกสารสิ่งพิมพ์ของหอสมุดแห่งชาติ

หลักเกณฑ์การพิจารณา

๑. พิจารณาตามนโยบายของรัฐบาลในการพัฒนาประเทศ ได้แก่การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจ การเกษตร การอุตสาหกรรม การศึกษาและวัฒนธรรม เป็นต้น การจัดหาเอกสารสิ่งพิมพ์ให้คำนึงถึงนโยบายของรัฐบาลในปีนั้น ๆ

๒. พิจารณาตามเกณฑ์ขององค์การสหประชาชาติในแต่ละปี เช่น ปีเด็กสากล ปีคนชรา ปีการสื่อสาร ฯลฯ แล้วจัดหาเอกสารสิ่งพิมพ์ให้ตามเกณฑ์กำหนด

๓. คัดเลือกจากแบบสอบถามความคิดเห็นของประชาชน และข้อเสนอจากบรรณารักษ์และฝ่ายบริการ

๔. ตรวจจากรายชื่อบรรณานุกรม สิ่งพิมพ์ของสำนักพิมพ์ และห้องสมุดหรือบทวิจารณ์ที่ตีพิมพ์ในสิ่งพิมพ์ประเภทวารสาร เป็นต้น

๕. พิจารณาจากการนำเสนอโดยตรงของสำนักพิมพ์และผู้จัดพิมพ์ แล้วนำเสนอต่อที่ประชุมของคณะบรรณารักษ์พิจารณาคัดเลือก

๖. เจ้าหน้าที่งานจัดหาหนังสือออกสำรวจตลาดหนังสือหรือในโอกาสที่มีการจัดแสดงเกี่ยวกับหนังสือหรือสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ เช่น งานสัปดาห์หนังสือแห่งชาติ งานนิทรรศการ เป็นต้น

การขอแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔

ในฐานะที่หอสมุดแห่งชาติมีหน้าที่สำคัญในการเก็บรวบรวมและอนุรักษ์สื่อความรู้และความคิดของมนุษย์ในฐานะมรดกทางสติปัญญาของคนในชาติไว้เพื่ออนุชนรุ่นหลัง จึงจำเป็นต้องใช้ความพยายามที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งพิมพ์ทุกชนิดที่ผลิตภายในประเทศ ทั้งนี้ได้มีข้อกำหนดไว้ในพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ ซึ่งมีอยู่ ๓ มาตรา ที่เกี่ยวข้องกับหอสมุดแห่งชาติ คือ

มาตรา ๒๐ ให้ผู้โฆษณาส่งสิ่งพิมพ์ที่พิมพ์ขึ้นในราชอาณาจักร ๒ ฉบับ ให้หอสมุดแห่งชาติภายในกำหนด ๗ วัน นับแต่วันพิมพ์เสร็จโดยไม่คิดราคาและค่าส่ง

มาตรา ๓๒ ให้ผู้โฆษณาส่งหนังสือพิมพ์โดยไม่คิดราคาและค่าส่งไปยังที่ทำการเจ้าพนักงานการพิมพ์ ๓ ฉบับ และหอสมุดแห่งชาติ ๒ ฉบับ ในวันที่ออกโฆษณา

มาตรา ๕๙ ผู้โฆษณาคนใดละเลยไม่ส่งสิ่งพิมพ์ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ตามมาตรา ๒๐ หรือไม่ส่งหนังสือพิมพ์ให้แก่เจ้าพนักงานการพิมพ์ หรือหอสมุดแห่งชาติ ตามมาตรา ๓๒ มีความผิดต้องระวางโทษปรับไม่เกิน ๑๒ บาท

จะเห็นได้ว่า พระราชบัญญัติการพิมพ์ฉบับนี้ยังมีข้อบกพร่องเพราะเหตุสองประการ ประการแรก จำนวนสิ่งพิมพ์ที่หอสมุดแห่งชาติได้รับน้อยเกินไป หอสมุดแห่งชาติควรจะได้รับสิ่งพิมพ์เพิ่มขึ้นเป็น ๕ ฉบับ และประการที่สอง บทลงโทษต่ำเกินไป เป็นเหตุให้ผู้โฆษณาหลีกเลี่ยงไม่ส่งสิ่งพิมพ์ให้สมุดแห่งชาติ บทลงโทษควรจะสูงกว่านี้ อย่างน้อย ๒,๐๐๐ บาท ดังนั้นหอสมุดแห่งชาติจึงได้ดำเนินการเสนอขอแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ โดยร่วมมือกับกรมตำรวจ กระทรวงมหาดไทย เริ่มมาตั้งแต่ปี ๒๕๒๑ ซึ่งกระทรวงศึกษาธิการได้มอบหมายให้ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติเป็นผู้แทนร่วมประชุมกับกรมตำรวจ ในการพิจารณาแก้ไขยกร่างพระราชบัญญัติการพิมพ์ฉบับใหม่ โดยเริ่มมาตั้งแต่เดือนสิงหาคม ๒๕๒๓ จนถึง ๒๒ มกราคม ๒๕๒๔ อย่างไรก็ดีร่างที่กรมตำรวจยกร่างขึ้นยังมีบางมาตราที่ไม่เป็นไปตามวัตถุประสงค์ของหอสมุดแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการจึงได้ยกร่างใหม่ และนำเสนอ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรีผ่านทางสำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี เมื่อวันที่ ๗ เมษายน ๒๕๒๔ แต่เรื่องนี้ยังต้องรอการพิจารณาของกระทรวงมหาดไทยอีกครั้งหนึ่ง

ซึ่งทางกระทรวงศึกษาธิการก็ได้ติดต่อประสานงานกับกระทรวงมหาดไทยเพื่อติดตามเรื่องตลอดมา และเมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๕ ก็ได้ทำหนังสือถึงกระทรวงมหาดไทยขอทราบความคืบหน้าเกี่ยวกับการแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ดังกล่าว ซึ่งกระทรวงมหาดไทย ได้มีหนังสือลงวันที่ ๑ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๖ ชี้แจงให้ทราบว่าร่างพระราชบัญญัติการพิมพ์ดังกล่าว ยังอยู่ในระหว่างการพิจารณาดำเนินการของกระทรวงมหาดไทย และเมื่อพิจารณาเสร็จแล้วจะได้นำเข้าสู่การพิจารณาของคณะรัฐมนตรี เมื่อได้ผลเป็นที่ยุติประการใดจะได้แจ้งให้กระทรวงศึกษาธิการได้ทราบต่อไป แม้กระนั้นก็ตาม ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติก็มิได้นิ่งนอนใจ ได้พยายามติดตามขอความกรุณาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ของกระทรวงมหาดไทย เพื่อให้ช่วยเร่งรัดและติดตามเรื่องนี้อยู่เสมอ ในครั้งสุดท้ายได้เรียนปรึกษากับ นายจำรูญ บียัมปุตระ รองปลัดกระทรวงมหาดไทย เมื่อวันที่ ๒๓ พฤษภาคม ๒๕๒๖ ซึ่งท่านรองปลัดกระทรวงมหาดไทยก็ได้ช่วยเร่งรัดและดำเนินการเรื่องนี้ และขอให้กระทรวงศึกษาธิการทำหนังสือเรียนเตือนไปอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งทางกระทรวงมหาดไทยก็ได้ชี้แจงว่ากำลังเร่งรัดและกำลังจะเสนอคณะรัฐมนตรีพิจารณาโดยเร็วที่สุด

การเร่งรัดจัดหาสิ่งพิมพ์ภายในประเทศ

นอกจากหอสมุดแห่งชาติ โดยงานจัดหาหนังสือจะได้ใช้ความพยายามอย่างสุดความสามารถในการขอแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ในส่วนที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติแล้วก็ได้ดำเนินการทุกวิถีทางที่จะให้ได้มาซึ่งสิ่งพิมพ์ที่ผลิตภายในประเทศอย่างครบถ้วน วิธีแรกได้ทำหนังสือเตือนและขอความร่วมมือไปยังโรงพิมพ์เพื่อขอให้ส่งสิ่งพิมพ์ให้แก่หอสมุดแห่งชาติตามพระราชบัญญัติการพิมพ์ พุทธศักราช ๒๔๘๔ โดยย้ำให้เห็นถึงความสำคัญและประโยชน์ที่ทางโรงพิมพ์และคนในชาติจะได้รับจากสิ่งพิมพ์นั้น และเนื่องจากพระราชบัญญัติการพิมพ์ดังกล่าว ไม่ได้ครอบคลุมมีผลบังคับให้หน่วยราชการต้องส่งสิ่งพิมพ์ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ ดังนั้น หอสมุดแห่งชาติจึงได้ดำเนินการเสนอเรื่องผ่านกระทรวงศึกษาธิการไปยังเลขาธิการนายกรัฐมนตรีขอให้คณะรัฐมนตรีพิจารณาสั่งการให้หน่วยราชการต่าง ๆ จัดส่งสิ่งพิมพ์ที่หน่วยราชการนั้น ๆ ผลิตขึ้นให้แก่หอสมุดแห่งชาติอย่างน้อย ๑๐ เล่ม ซึ่งคณะรัฐมนตรีก็ได้มีมติอนุมัติให้เป็นไปตามนั้น ดังหนังสือสำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี ที่ สร. ๐๒๐๓/ว. ๒๑๗ ลงวันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๒๕

ระบบงานเทคนิคของหอสมุดแห่งชาติ

การริเริ่มนำระบบการจัดหมู่หนังสือแบบทศนิยมมาใช้

การจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติมีมานานแล้วตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๘ ครั้งที่ยังเรียกชื่อว่า หอพระสมุดสำหรับพระนคร ได้มีการคิดค้นวิธีการจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการ โดยดัดแปลงจากต่างประเทศมาให้เหมาะกับการจัดหนังสือของหอพระสมุดฯ ในชั้นต้นได้จัดทำเป็นบัญชีรายชื่อหนังสือขึ้นก่อนโดยเรียกชื่อว่า "บาญชีหนังสือ" ต่อมาเมื่อมีหนังสือเพิ่มเติมมากขึ้น จึงคิดวิธีทำบัตรรายการขึ้น

การจัดหมู่หนังสือของหอพระสมุดสำหรับพระนครได้จัดแบ่งออกเป็น แผนก หมวด และหมู่ ซึ่งจะขอกล่าวไว้โดยสังเขปดังนี้

หนังสือของหอพระสมุด ฯ แบ่งเป็นแผนกใหญ่ ๓ แผนก ได้แก่

๑. แผนกหนังสือต่างประเทศ

๒. แผนกหนังสือสมุดพิมพ์ (หนังสือตัวพิมพ์)

๓. แผนกหนังสือตัวเขียน

ในปี พ.ศ. ๒๔๙๔ การจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการสมัยใหม่ได้แพร่เข้ามาในประเทศไทย โดยมูลนิธิฟุลไบร์ท์แห่งสหรัฐอเมริกา ได้ส่งอาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านวิชาบรรณารักษศาสตร์ชาวอเมริกัน รวม ๕ คน ซึ่งในจำนวนนี้มี ดร. ฟรานเซส แลนเดอร์สเปน รวมอยู่ด้วย อาจารย์ชาวอเมริกันเหล่านี้ได้ผลัดเปลี่ยนกันมาทำการสอนวิชาบรรณารักษศาสตร์ ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมเวลาที่สอนติดต่อกัน ๕ ปี วิชาที่สอนรวม ๖ วิชา และมีวิชาการจัดหมู่หนังสือและทำบัตรรายการรวมอยู่ด้วย มีผู้เรียนจบหลักสูตรและได้รับประกาศนียบัตรวิชาบรรณารักษศาสตร์รวม ๗๗ คน เจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติก็ได้รับอนุญาตให้ไปเรียนและได้รับประกาศนียบัตรด้วยเช่นกัน

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๔๙๗ บรรณารักษ์ของหอสมุดแห่งชาติซึ่งจบวิชาบรรณารักษศาสตร์จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้พิจารณาเห็นว่าการจัดหมู่หนังสือระบบทศนิยมของดิวอี้เป็นระบบที่ใช้กันแพร่หลายในห้องสมุดทั่วไปหลายประเภท ไม่จำกัดเฉพาะสาขาวิชาใด เช่น หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดกลางของวิทยาลัย ห้องสมุดโรงเรียน และห้องสมุดประชาชน ลักษณะสำคัญของระบบการจัดหมู่หนังสือแบบนี้ คือการใช้ตัวเลขเป็นสัญลักษณ์ ทำให้ใช้ได้ทุกแห่งเป็นสากล กับการแบ่ง

สรรพวิชาการออกทีละตอนทีละส่วนตามเหตุผลที่เกี่ยวข้องกัน การแบ่งครั้งแรกเป็น ๑๐ หมวดใหญ่ ได้แก่ หมวด ๐๐๐ ความรู้ทั่วไป หมวด ๑๐๐ ปรัชญา หมวด ๒๐๐ ศาสนา หมวด ๓๐๐ สังคมศาสตร์ หมวด ๔๐๐ ภาษาศาสตร์ หมวด ๕๐๐ วิทยาศาสตร์ หมวด ๖๐๐ เทคโนโลยี (วิทยาศาสตร์ประยุกต์) หมวด ๗๐๐ ศิลป หมวด ๘๐๐ วรรณคดี หมวด ๙๐๐ ประวัติศาสตร์ การแบ่งครั้งที่สองแบ่งละเอียดจากหมวดใหญ่ดังกล่าวแล้วเป็น ๑๐๐ วิชา และทั้ง ๑๐๐ วิชาจะแยกออกไปอีกวิชาละ ๑๐ ส่วนในการแบ่งครั้งที่สามรวมเป็น ๑๐๐ ส่วน และทั้งหมดนี้แบ่งย่อย ๆ ละเอียดออกไปเรื่อย ๆ โดยใช้จุดทศนิยมเข้าช่วย ทำให้มีเลขหมู่หนังสือเป็นสัญลักษณ์แทนวิชาการต่าง ๆ มากมาย บรรณารักษ์ของหอสมุดแห่งชาติจึงได้เริ่มนำระบบการจัดหมู่แบบทศนิยมมาใช้ในการจัดหมู่หนังสือของหอสมุดแห่งชาติ โดยจัดทำเฉพาะหนังสือภาษาไทยขึ้นก่อน แต่ในครั้งแรกนั้นเจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติมีน้อยและยังไม่ชำนาญในการจัดหมู่หนังสือระบบใหม่นี้ จึงเพียงแต่ใช้เลขหมู่กว้าง ๆ

ในปีพ.ศ. ๒๕๐๘ เมื่อหอสมุดแห่งชาติเตรียมย้ายมาอยู่ที่อาคารหลังใหม่ ท่าวาสุกรี ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการจัดหมู่หนังสืออีกครั้งหนึ่ง คือจัดหมู่หนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศโดยใช้แผนการจัดหมู่หนังสือระบบทศนิยมโดยละเอียดขึ้นและใช้แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๖ เป็นคู่มือในการจัดหมวดหมู่ เลขประจำตัวผู้แต่งภาษาต่างประเทศใช้คู่มือ Cutter–Sanborn Author Number ส่วนเลขประจำตัวผู้แต่งภาษาไทยใช้ตารางเลขซึ่งหอสมุดแห่งชาติกำหนดขึ้นซึ่งปรับปรุงจากตารางเลขหนังสือภาษาไทยของศาสตราจารย์ สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์

อุปสรรคและการแก้ปัญหาในระยะเริ่มแรก

เมื่อได้ย้ายสถานที่มาอยู่ที่อาคารหอสมุดแห่งชาติท่าวาสุกรี ใน พ.ศ. ๒๕๐๙ แล้ว บรรณารักษ์ก็ได้ดำเนินการจัดหมู่หนังสือทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศให้เข้าตามระบบสากลนิยม หนังสือภาษาต่างประเทศนั้นรวมความถึงภาษาต่างประเทศฝ่ายตะวันตกในทวีปยุโรป อเมริกา และทวีปอื่น ๆ ส่วนภาษาต่างประเทศฝ่ายตะวันออกรวมภาษาบาลี สันสกฤต ภาษาพม่า มลายู ญี่ปุ่น จีน ฯลฯ การกำหนดเลขหมู่ของหนังสือแต่ละเล่มนั้นต้องใช้ความละเอียดถี่ถ้วนพิจารณาเนื้อเรื่องของหนังสือตามหลักวิชา โดยเฉพาะอย่างยิ่งหนังสือภาษาต่างประเทศดังได้กล่าวมาแล้วว่ามิได้มีภาษาอังกฤษภาษาเดียวรวมภาษาอื่น ๆ อีกมาก บางภาษาบรรณารักษ์ผู้จัดหมวดหมู่ก็พอมีความรู้อยู่บ้าง เช่น ภาษาฝรั่งเศส เยอรมัน อิตาเลียน และสันสกฤต ก็ได้พยายามจัดทำออกมาอย่างดีที่สุด ซึ่งต้องใช้เวลานานเพื่อทำความเข้าใจหนังสือนั้นให้มากที่สุดและถูกต้องที่สุด การที่จะทำเช่นนั้นได้ก็ต้อง

อาศัยการค้นคว้าจากบรรดาคู่มือต่าง ๆ ที่มีอยู่สอบถามจากผู้รู้เท่าที่จะสามารถทำได้ เพื่อกำหนดขอบข่ายของหนังสือนั้น ๆ ได้ก็กำหนดเลขหมู่ได้ถ้าไม่สามารถทำได้ก็ต้องเก็บไว้จนกว่าจะได้หลักฐานที่ดีกว่า

การจัดหมู่หนังสือของหอสมุดแห่งชาติในระยะเริ่มแรกปรากฏว่ามีปัญหาทางด้านตารางการจัดหมู่ระบบทศนิยมดิวอี้ไม่พอใช้ ซึ่งบรรณารักษ์ต้องแก้ไขโดยคิดค้นและเพิ่มเติมเลขหมู่บางหมวดขึ้นตามความจำเป็น ได้แก่

การจัดหมู่หนังสือพุทธศาสนา ปรากฏว่ามีปัญหาขัดข้องหลายประการ เพราะตัวเลขสัญลักษณ์ในตารางการจัดหมู่ระบบทศนิยมแบบดิวอี้ไม่พอใช้ และไม่ได้ตามวัตถุประสงค์ของหอสมุดแห่งชาติที่จะนำเอาหนังสือทางพุทธศาสนามารวมไว้ทั้งหมด รวมทั้งศิลปและปฏิมากรรมทางพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์แก่นักศึกษาทางพุทธศาสนา การแก้ปัญหาจึงได้ศึกษาวิธีการจัดหมู่หนังสือพุทธศาสนาในประเทศต่าง ๆ ทางเอเชีย เช่น พม่า และญี่ปุ่น และศึกษาวิธีที่นักศึกษาทางศาสนาและปรัชญาได้ทำไว้ แล้วเอามาประมวลเข้ากับเลขหมู่ทศนิยมของดิวอี้ (ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๖) แปลออกมาเป็นภาษาไทย ทำคำอธิบายเพิ่มเติมและยกตัวอย่างหนังสือในบางหมู่ นอกจากนี้ยังได้รวบรวมความรู้เกี่ยวแก่พุทธศาสนา อันจำเป็นแก่การจัดหมู่หนังสือไว้ในภาคผนวกคืออักขรานุกรมพระสูตรจากหนังสือนำเที่ยวพระไตรปิฎก Buddhist school & sects จาก A library Classification scheme for the history of thought และตารางแสดงการแตกแยกนิกายต่าง ๆ ในพุทธศาสนา จากหนังสือคำบรรยายประวัติพุทธศาสนา และเพื่อความสะดวกได้จัดทำดรรชนีสำหรับหนังสือในหมวดนี้ด้วย การทำตารางเลขเพิ่มเติมทางพุทธศาสนานี้บรรณารักษ์ได้รับคำแนะนำจากวิทยากรของราชบัณฑิตยสถานและบรรณารักษ์ของห้องสมุดสภาการศึกษามหามกุฎราชวิทยาลัย

การจัดหมู่หนังสือศาสนาพระเวท พราหมณ์ และฮินดู บรรณารักษ์ฝ่ายภาษาต่างประเทศตะวันออกได้เพิ่มเติมตารางเลขขึ้นใช้ในหอสมุดแห่งชาติ เนื่องจากในตารางเลขหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ไม่ละเอียดพอ บรรณารักษ์ได้ถือหลักเกณฑ์การจัดหมู่ตามระบบทศนิยมของดิวอี้ฉบับครั้งที่ ๑๗ เป็นสำคัญ ประกอบกับการศึกษาจากคู่มือภาษาต่างประเทศ เช่น The Indian bibliography และ Colon Classification แผนการจัดหมู่หนังสือระบบทศนิยมหมวดพุทธศาสนาแก้ไขเพิ่มเติมสำหรับใช้ในหอสมุดแห่งชาติ ฯลฯ เนื่องจากศาสนาพระเวท พราหมณ์ และฮินดู เป็นศาสนาที่สืบเนื่องกันจนเกือบจะแยกไม่ออก ฉะนั้นจึงทำตารางเลขแยกเป็น ๒ ตอน ศาสนาพระเวทและพราหมณ์ตอนหนึ่ง และศาสนาฮินดูอีกตอนหนึ่ง

การใช้ตารางเลขผู้แต่งหนังสือภาษาไทย ตารางเลขเดิมต้องผสมตัวเลขระหว่างตัวอักษรและสระทำให้การใช้ไม่สะดวก เกิดปัญหาในการปฏิบัติงาน บรรณารักษ์จึงได้แก้ปัญหาโดยสร้างตารางเลขสำเร็จรูปขึ้น ในชั้นแรกนี้ตารางเลขผู้แต่งยังไม่สมบูรณ์ต้องคอยรวบรวมเพิ่มเติมอยู่เป็นระยะ ๆ ตารางเลขนี้แยกออกเป็น ตารางเลขผู้แต่งของบุคคลธรรมดา และตารางเลขผู้แต่งสำหรับพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์

การพัฒนาระบบงานจัดหมู่ในสมัยต่อมา

หลังจากที่บรรณารักษ์ซึ่งทำหน้าที่จัดหมู่หนังสือของหอสมุดแห่งชาติได้กำหนดแนวทางการจัดหมู่หนังสือด้านพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์–ฮินดู ขึ้นแล้ว ในระยะต่อมาได้พัฒนาแผนการจัดหมู่ในหมวดวิชาต่าง ๆ อีก ดังต่อไปนี้

การเพิ่มเติมเลขหมู่ในหมวดวิชาสังคมศาสตร์ เฉพาะการจัดหมู่หนังสือหมวดกฎหมายและหมวดการปกครองประเทศ ก็ประสบกับปัญหาเรื่องตารางเลขไม่พอใช้เช่นกัน บรรณารักษ์ของหอสมุดแห่งชาติได้จัดทำเลขหมู่หมวดกฎหมายแพ่งและพาณิชย์และกฎหมายอาญาของไทย โดยเทียบเคียงเลขหมู่จาก Private Law และ Criminal Law ของแผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมดิวอี้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ สำหรับหมวดวิชาการปกครอง บรรณารักษ์ก็ได้ทำตารางเทียบเลขหมู่ของส่วนราชการไทยกับเลขหมู่ส่วนราชการของสหรัฐอเมริกาทำให้การจัดหมู่หนังสือในหมวดวิชานี้สะดวกและรวดเร็วขึ้น เลขหมู่การบริหารส่วนภูมิภาคและเลขหมู่การท่องเที่ยวของไทยก็ได้กำหนดขึ้นโดยละเอียด โดยยึดถือการแบ่งภาคต่าง ๆ ตามแบบภาคการปกครองของกระทรวงมหาดไทย

การเพิ่มเติมเลขหมู่ในหมวดวิชาวรรณคดีไทย ดังที่ได้ทราบกันแล้วว่าหนังสือวรรณคดีไทยนั้นแบ่งแยกตามประเภทหรือลักษณะของคำประพันธ์ได้ ๒ ประเภทใหญ่ ๆ คือ ร้อยแก้ว และร้อยกรอง ลักษณะคำประพันธ์แบบร้อยกรองนี้ยังแบ่งออกตามฉันทลักษณ์เป็นกาพย์ กลอน โคลง ฉันท์ ลิลิตร ร่าย เป็นต้น วรรณกรรมและวรรณคดีไทยมีเป็นจำนวนมาก การแบ่งหมวดวรรณคดีไทยในแผนการจัดหมู่ทศนิยมของดิวอี้ที่จัดไว้นั้นยังไม่เพียงพอ ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยได้เปิดการประชุมในหัวข้อเรื่อง “การจัดหมู่วรรณคดีไทย” และมีเอกสารแจกเสนอแนะในการจัดหมู่วรรณคดีไทย แต่ข้อเสนอแนะนี้ก็ยังไม่เพียงพอสำหรับการจัดหมู่หนังสือวรรณคดีในหอสมุดแห่งชาติ ดังนั้นบรรณารักษ์จึงได้นำข้อเสนอแนะนี้มาปรับปรุงจัดทำตารางเลขหมู่หนังสือวรรณคดีไทยของหอสมุดแห่งชาติขึ้นเพื่อให้เพียงพอแก่หนังสือ และเอกสารสิ่งพิมพ์อื่น ๆ

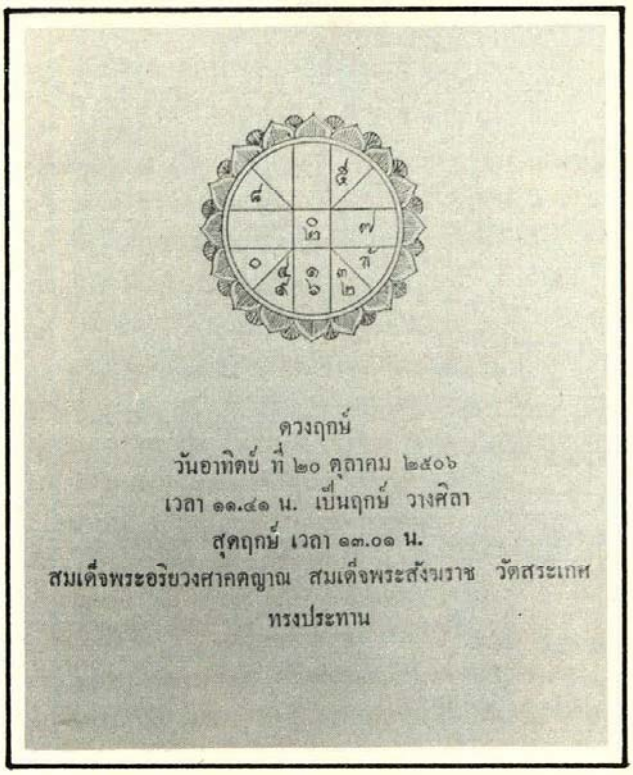

ดวงฤกษ์
วันอาทิตย์ ที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖
เวลา ๑๑.๔๑ น. เป็นฤกษ์ วางศิลา
สุดฤกษ์ เวลา ๑๓.๐๑ น.
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช วัดสระเกศ
ทรงประทาน

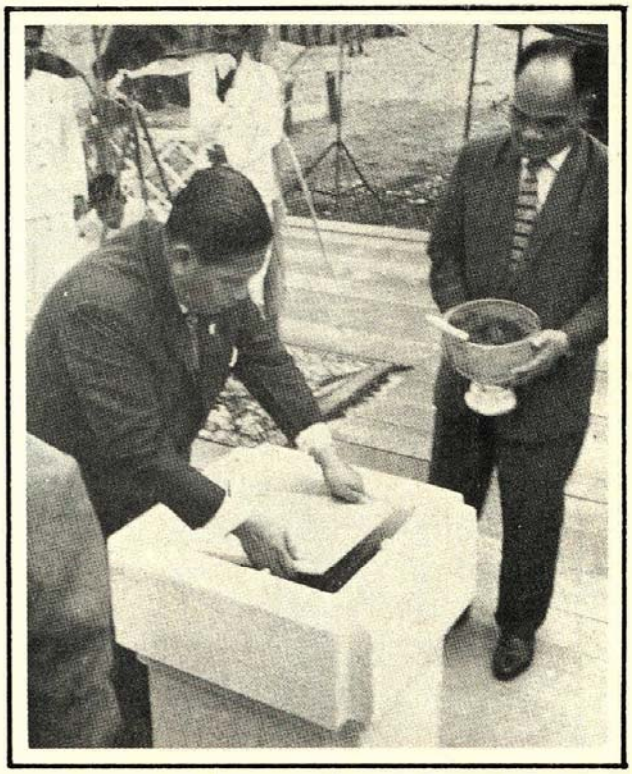

จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ประธานในพิธีกำลัง
วางศิลาฤกษ์ ก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติ

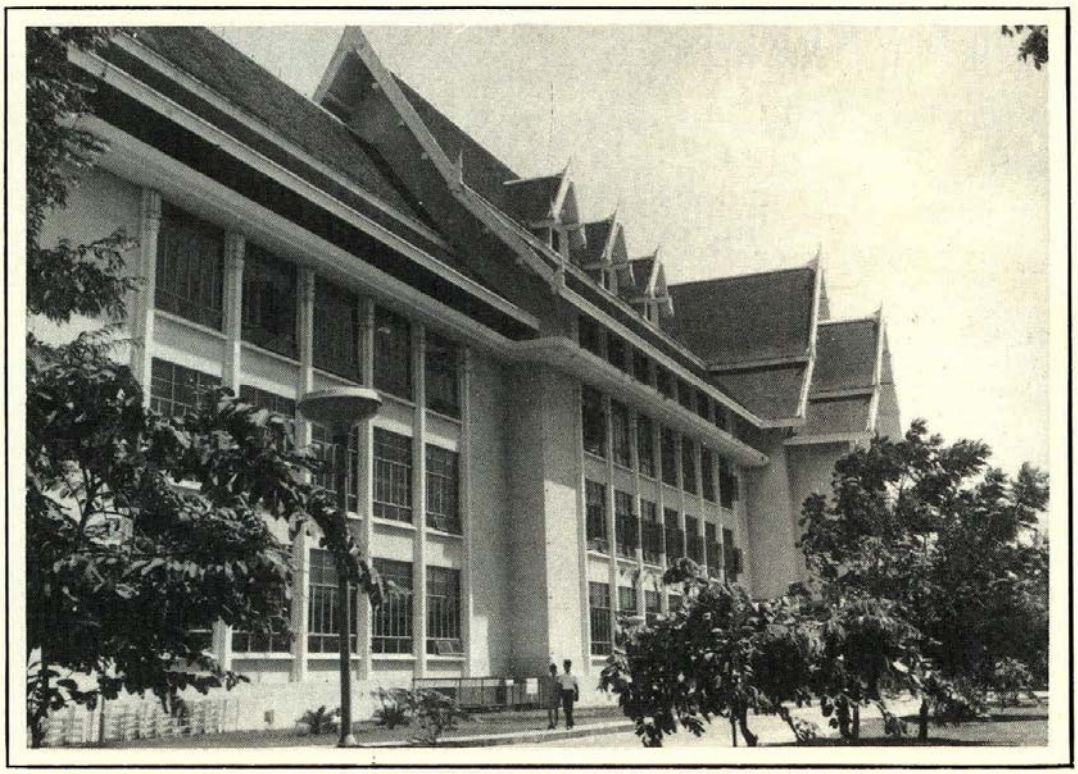

หอสมุดแห่งชาติ อาคารใหญ่ ท่าวาสุกรี

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นประธานในพิธีวางศิลาฤกษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ท่าวาสุกรี

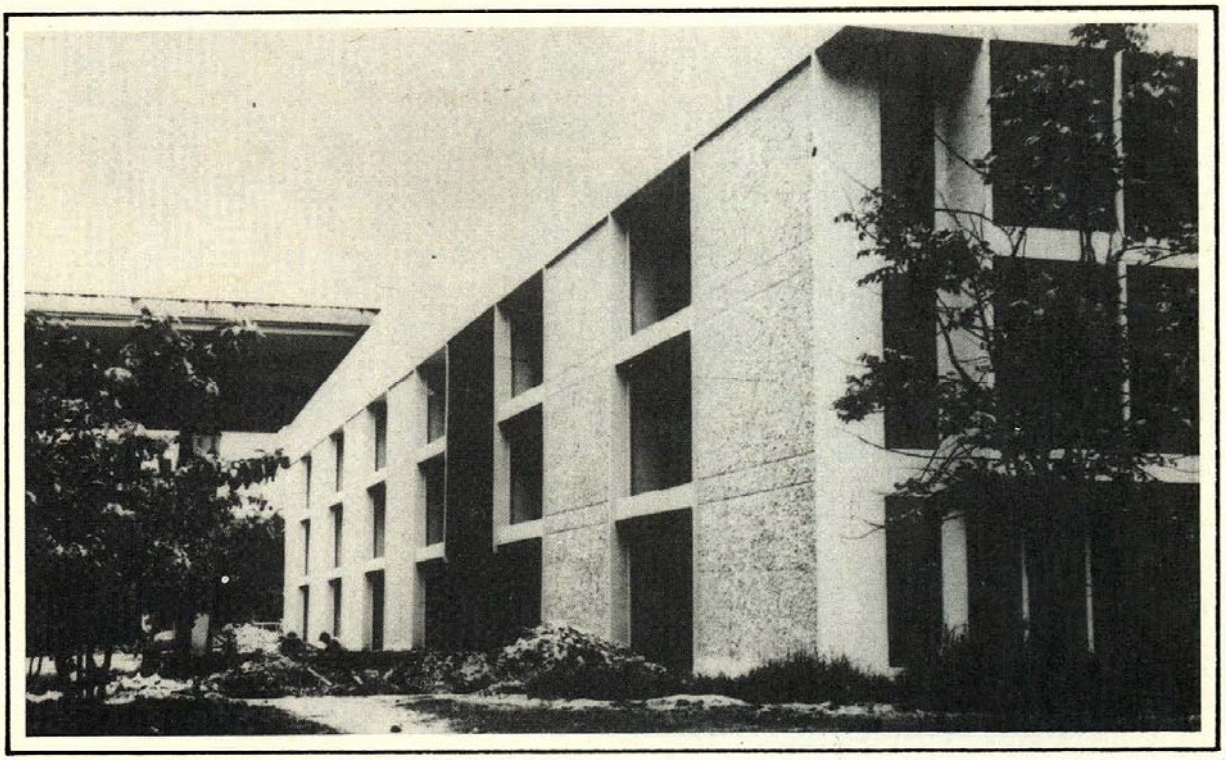

อาคารหอพระสมุดวชิรญาณ ท่าวาสุกรี

ในหัวข้อวิชานี้ เลขหมู่ของหนังสือหมวดภาษาศาสตร์ได้นำมาขยายขึ้นตามความจำเป็นของหอสมุดแห่งชาติด้วย

การเพิ่มเติมเลขหมู่หนังสือหมวดวิชาประวัติศาสตร์ เนื่องจากการแบ่งวิชารายละเอียดในแผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ มุ่งเฉพาะแต่เรื่องอเมริกาและยุโรป ส่วนในภูมิภาคอื่น ๆ ได้กำหนดเลขหมู่ไว้น้อยมาก และในคราวประชุมสามัญประจำปี พ.ศ. ๒๕๐๗ ของสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยนั้น มีมติให้ใช้เลขหมู่หมวดประวัติศาสตร์ไทยใหม่ ซึ่งคณะอนุกรรมการจัดหมู่หนังสือภาษาไทยกระทรวงศึกษาธิการได้จัดทำขึ้น และต่อมาศาสตราจารย์ สุทธิลักษณ์ อำพันวงศ์ได้แก้ไขและเพิ่มเติม แต่ตารางเลขเหล่านั้นก็ยังไม่เพียงพอ เพราะเลขหมู่ที่กำหนดไว้นั้นมิได้ครอบคลุมขอบเขตของหนังสือประวัติศาสตร์ไทยบางสมัย ฉะนั้นหอสมุดแห่งชาติจึงเพิ่มเติมตารางเลขหมู่บางเลขขึ้นใช้ใหม่ เพื่อให้ได้เลขหมู่ที่สมบูรณ์ยิ่งขึ้นและได้เว้นเลขหมู่บางสมัยไว้เพื่อการเพิ่มเติมในอนาคตสืบไป

การพัฒนาตารางเลขประจำตัวผู้แต่งหนังสือ เลขประจำตัวผู้แต่งเป็นสิ่งสำคัญประกอบการให้เลขหมู่หนังสือ สำหรับการจัดหมู่หนังสือภาษาต่างประเทศหอสมุดแห่งชาติใช้ Cutter–Sanborn Three–Figure Author Table เรียกอย่างสั้น ๆ ว่า Cutter Table ตารางนี้เรียงลำดับอักษรอย่างง่ายๆ ตามอักษรตัวแรกของชื่อสกุลผู้แต่ง จัดทำขึ้นโดย Charles Amni Cutter และ Kate Sanborn กำหนดตัวเลขเฉพาะ ๓ ตัว ควบคู่กับชื่อสกุล บางอักษร เช่น e i o u x y z มีตัวเลขเพียง ๒ ตัวเท่านั้น ตารางเลขของ Cutter นี้หอสมุดแห่งชาติได้ใช้มาจนถึงปัจจุบัน

ในการจัดหมู่หนังสือภาษาไทย ในสมัยแรกเริ่มหอสมุดแห่งชาติกำหนดเลขผู้แต่งจากการผสมตัวเลขเข้าด้วยกันในระหว่างเลขที่กำหนดไว้สำหรับพยัญชนะ และสระแต่ละกลุ่ม หรือได้จากการเทียบจากตารางที่กำหนดไว้สำหรับพยัญชนะตัวแรกคือ พยัญชนะ ก ตารางเดียว ถ้าเลขที่ได้มายังไม่ละเอียดพอให้นำเลขที่กำหนดไว้แทนพยัญชนะหรือสระในคำนั้นมาต่อเติมให้เป็นเลขใหม่ที่ต้องการได้ ซึ่งการกำหนดเลขผู้แต่งแบบนี้ยุ่งยากไม่สะดวกในการใช้ หอสมุดจึงได้พัฒนาตารางเลขผู้แต่งหนังสือภาษาไทยโดยทำเป็นตารางสำเร็จรูปโดยใช้หลักการคล้ายคลึงกับ Cutter Table เป็นตารางซึ่งเรียงตามอักษรชื่อผู้แต่ง มีเลข ๓ ตัวควบคู่กับชื่อผู้แต่ง ในตอนแรกได้แยกตารางเป็น ๒ ชนิด คือตารางเลขผู้แต่งสำหรับบุคคลธรรมดากับตารางเลขผู้แต่งที่เป็นสมณศักดิ์ ตารางเลขผู้แต่งนี้ต่อมาได้ปรับปรุงให้สมบูรณ์ขึ้นและรวมเลขผู้แต่งสำหรับบุคคลธรรมดาและผู้แต่งเป็นสมณศักดิ์เข้าด้วยกันใช้ชื่อว่า “ตารางเลขผู้แต่งหนังสือของหอสมุดแห่งชาติ” ตารางและผู้แต่งนี้เป็นคู่มือที่สามารถให้เลข

ประจำตัวผู้แต่งหนังสือได้อย่างรวดเร็ว นอกจากจะใช้ในหอสมุดแห่งชาติแล้วยังมีห้องสมุดอื่น ๆ ขออนุญาตนำไปใช้กันแพร่หลายในปัจจุบันนี้

การเขียนสัญลักษณ์บนสันหนังสือแต่เดิมใช้กระดาษปิดบนหนังสือและเขียนด้วยปากกาดำ ในปัจจุบันได้วิวัฒนาการมาเป็นเขียนด้วยดินสอไฟฟ้าผ่านเทปสีต่าง ๆ ลงบนปกหนังสือตามแบบสากลนิยม

หอสมุดแห่งชาติได้เริ่มใช้แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ตั้งแต่ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๖ และได้เปลี่ยนแปลงไปใช้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๗, ๑๘ และ ๑๙ ตามลำดับ ซึ่งใคร่จะขอกล่าวถึงโดยสังเขปต่อไปนี้

แผนการจัดหมู่หนังสือระบบทศนิยม ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๖ ถือเป็นฉบับมาตรฐานเหมาะสำหรับห้องสมุดที่มีหนังสือมากกว่า ๒ แสนเล่มขึ้นไป เพราะมีเลขหมู่ถึง ๑๗,๙๒๘ เลขหมู่ และบรรณารักษ์ยังสามารถเพิ่มเลขหมู่ขึ้นมาจากคำอธิบายอีกมาก มีตารางและดรรชนี แต่มีข้อบกพร่องคือคำอธิบายวิธีใช้ไม่ชัดเจนเท่าที่ควร

แผนการจัดหมู่หนังสือระบบทศนิยม ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๗ เป็นการขยายเพิ่มเติม ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๖ มีจำนวนเลขหมู่ลดลงกว่าเดิมเล็กน้อยคือมี ๑๗,๑๓๒ เลขหมู่ ดรรชนีฉบับนี้จะให้หัวข้อเรื่องอื่น ๆ ที่สัมพันธ์กับหัวข้อเรื่องที่ปรากฏในตาราง เพื่อให้บรรณารักษ์ได้รับความสะดวกในการใช้ดรรชนียิ่งขึ้น ข้อบกพร่องก็คือให้ดรรชนีน้อยลง และเลขหมู่ที่กำกับไว้ในดรรชนีไม่ถูกต้องทีเดียว บรรณารักษ์ต้องตรวจสอบกับแผนการจัดหมู่ทุกครั้ง เลขหมู่บางเลขที่ควรสัมพันธ์กันไม่อยู่ด้วยกัน ให้รายละเอียดทางคริสต์ศาสนามากว่าศาสนาอื่น เลขหมู่ภาษา วรรณคดี และประวัติศาสตร์ของทางประเทศตะวันออกไม่พอใช้

แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ ได้รับความนิยมแพร่หลายไปทั่วโลกและได้มีการปรับปรุงให้ทันสมัย มีจำนวนเลขหมู่ ๑๘,๙๘๐ รายการ ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ที่จัดพิมพ์แยกเล่มกันรวม ๓ เล่ม ได้แก่ ตาราง ซึ่งใช้เติมเข้ากับเลขหมู่หลักมี ๗ ตาราง ตารางเลขหมู่หลัก และดรรชนีสัมพันธ์

แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๙ มี ๓ เล่มเช่นเดียวกับฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ มีจำนวนเลขหมู่ถึง ๒๑,๕๐๔ เลขหมู่ หัวเรื่องต่าง ๆ มากขึ้น คำอธิบายเพิ่มละเอียดขึ้น ในหมวดสังคมศาสตร์และประวัติศาสตร์ ให้เลขหมู่เพิ่มขึ้นจากฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘

ในปัจจุบันนี้หอสมุดแห่งชาติใช้แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมของดิวอี้ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๑๘ และ ๑๙ ร่วมกันในการจัดหมู่หนังสือทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ

การจัดหมู่ไมโครฟิล์ม หอสมุดแห่งชาติได้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เนื่องจากได้รับคำขอร้องให้ส่งบัตรรายการเข้าร่วมในโครงการ Masterlist of southeast Asian Microforms ซึ่งต้องการรวบรวมไมโครฟิล์มของหนังสือและวารสารในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ การจัดหมู่ไมโครฟิล์มได้ใช้แผนการจัดหมู่ระบบทศนิยมเช่นกัน

การจัดหมู่โสตทัศนวัสดุประเภทแผ่นเสียง สไลด์ ฟิล์มสตริป ฯลฯ ได้เริ่มดำเนินการในปี พ.ศ. ๒๕๒๔ ในขณะที่หอสมุดแห่งชาติเปิดบริการ "ห้องสมุดดนตรี ทูนกระหม่อมบริพัตร" และในปี ๒๕๒๖ หอสมุดแห่งชาติได้เปิดบริการห้องโสตทัศนวัสดุ "สุนทราภรณ์" การจัดหมวดหมู่ของโสตทัศนวัสดุในครั้งแรกใช้สัญลักษณ์สำหรับวัสดุแต่ละประเภทซึ่งทางหอสมุดแห่งชาติได้กำหนดไว้แน่นอนแทนเลขหมู่ และใช้อักษรย่อของผู้แต่งและเลขประจำตัวผู้แต่งกำกับไว้ ต่อมาเพื่อความเหมาะสมได้เปลี่ยนเป็นการจัดหมู่โดยใช้สัญลักษณ์ของวัสดุและเลขทะเบียนของวัสดุนั้นกำกับไว้แทน ส่วนหนังสือซึ่งใช้ประกอบในห้องสมุดดนตรี และห้องโสตทัศนวัสดุก็ยังคงจัดตามหมวดหมู่ระบบดิวอี้เช่นเดียวกับหนังสืออื่น ๆ ของหอสมุดแห่งชาติ

ระบบการจัดทำบัตรรายการ

ก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๙ การจัดทำบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติยังไม่คล่องตัวเท่าที่ควร ต่อมาเมื่อย้ายอาคารหลังใหม่ ท่าวาสุกรี ในเดือนพฤษภาคม ๒๕๐๙ เริ่มได้รับงบประมาณจัดซื้อคู่มือและเครื่องใช้ต่าง ๆ ที่ทันสมัย การดำเนินการจัดทำบัตรรายการเริ่มเป็นแบบมาตรฐานสากล

๑. บัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ

ประกอบด้วยบัตรรายการหนังสือภาษาไทยและหนังสือภาษาต่างประเทศ หนังสือภาษาต่างประเทศรวมทั้งภาษาต่างประเทศฝ่ายตะวันตกในทวีปยุโรป อเมริกา และทวีปอื่น ๆ ส่วนภาษาต่างประเทศฝ่ายตะวันออก รวมภาษาบาลี–สันสกฤต ลาว เขมร พม่า มอญ จีน ญี่ปุ่น มลายู ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีบัตรรายการหนังสือหายากหรือหนังสือเก่าที่ทรงคุณค่า (Rare book) ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ บัตรรายการเอกสารสิ่งพิมพ์จีน โดยจะกล่าวแยกประเภทของบัตรรายการ

๑.๑ บัตรรายการหนังสือภาษาไทย

การทำบัตรรายการหนังสือภาษาไทยในระยะเริ่มแรกนั้นใช้หนังสือคู่มือ หลักเกณฑ์การทำบัตรรายการหนังสือภาษาไทยฉบับสมบูรณ์และตัวอย่างบัตร ของอาจารย์สุทธิลักษณ์ อำพันธ์วงศ์ ปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมจากหนังสือคู่มือภาษาต่างประเทศ คือ Anglo–American Cataloging Rules (A.A.C.R.I.) แต่ยังไม่สามารถครอบคลุมการลงรายการชื่อผู้แต่งชาวไทยได้ทั้งหมด ซึ่งเป็นปัญหาไม่เฉพาะระดับชาติเท่านั้น ถือว่าเป็นปัญหาระดับสากลด้วย

ในปี ค.ศ. ๑๙๖๙ (พ.ศ. ๒๕๑๒) ได้มีการตั้งคณะกรรมการของ I.F.L.A. (International Federation Library Associations) เรียกว่า IFLA International Meeting of Cataloging Experts เพื่อพิจารณาเรื่องการลงชื่อผู้แต่งนี้โดยเฉพาะ ณ กรุงโคเปนฮาเกน ผู้แทนลังกาได้เสนอว่า ประเทศเอเชียนั้นมีชื่อบุคคลใช้กันหลายแบบ สมควรจะตกลงใช้เป็นแบบอย่างเดียวกัน คณะอนุกรรมการ I.F.L.A. ได้ตกลงให้มีการสำรวจและจัดให้ Mr. Dorothy Anderson ในตำแหน่ง Organizing Secretary เดินทางมาที่ประเทศไทย ในวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๑๓ เพื่อพิจารณาการลงชื่อผู้แต่งชาวไทยให้เป็นมาตรฐานสากล ก่อนที่ Mr. Dorothy จะเดินทางมานั้น ได้เรียนเชิญบรรณารักษ์ผู้ทรงคุณวุฒิจากห้องสมุดและสถาบันต่าง ๆ เข้าร่วมประชุมถึง ๔ ครั้ง คือ ครั้งที่ ๑ เมื่อวันที่ ๑๒ ธันวาคม ๒๕๑๒ ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๖ ธันวาคม ๒๕๑๒ ครั้งที่ ๓ เมื่อวันที่ ๗ มกราคม ๒๕๑๓ และครั้งที่ ๔ เมื่อวันที่ ๑๕ มกราคม ๒๕๑๓ พิจารณาหลักเกณฑ์การลงชื่อผู้แต่ง (ชาวไทย) และคณะบรรณารักษ์ได้ร่วมประชุมกับ Mr. Dorothy ในวันที่ ๒๘ มกราคม ๒๕๑๓ พิจารณาวางหลักเกณฑ์ในการลงชื่อผู้แต่งเฉพาะชื่อบุคคล (ชาวไทย) เพื่อเป็นมาตรฐานสากล หลักเกณฑ์นี้ครอบคลุมถึงชื่อผู้แต่งบุคคลธรรมดา บรรดาศักดิ์ พระมหากษัตริย์ พระราชินี พระบรมวงศานุวงศ์ พระภิษุสงฆ์ ฯลฯ และยึดถือเป็นหลักเกณฑ์ในการลงชื่อผู้แต่งในบัตรรายการหนังสือภาษาไทย

นอกจากนี้หอสมุดแห่งชาติได้รวบรวมและจัดทำคู่มือเพิ่มเติมเป็นหลักฐานในการทำบัตรรายการหนังสือภาษาไทย คือ

– นามประพันธ์นักเขียนไทยที่ใช้ในบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ (Thai Authors and Their Pen–names) เป็นคู่มือสำหรับลงรายการชื่อผู้แต่งที่ใช้นามปากกาหรือนามแฝง ในการลงรายการหลักต้องใช้นามจริง หอสมุดแห่งชาติได้ค้นคว้ารวบรวมจากแหล่งต่าง ๆ รวบรวมพิมพ์เป็นเล่มถึง ๔ ครั้ง คือพิมพ์ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓, ๒๕๑๖, ๒๕๑๙ และ ๒๕๒๓ ตามลำดับ หนังสือคู่มือนี้มีประโยชน์ต่อห้องสมุดอื่น ๆ อีกด้วย

– คู่มือหลักเกณฑ์การลงรายการเกี่ยวกับนิติบุคคลประเภทต่าง ๆ
– คู่มือหลักฐานเกี่ยวกับการถอดอักษรคำอ่านชื่อผู้แต่งที่เป็นชาวต่างประเทศ หอสมุดแห่งชาติรวบรวมในรูปบัตรหลักฐานเพื่อการค้นคว้าในการลงรายการ โดยอาศัยหลักการถอดตัวอักษรคำอ่านจากหนังสือ Romanization guide for Thai Script ของราชบัณฑิตยสถาน

นอกจากนี้ยังยึดหลักชื่อหน่วยงานราชการ รัฐวิสาหกิจ จากนามสงเคราะห์ส่วนราชการไทย ทำเนียบสมณศักดิ์ ราชสกุลวงศ์ ฯลฯ

๑๒. บัตรรายการหนังสือภาษาต่างประเทศ

การจัดทำบัตรรายการหนังสือภาษาต่างประเทศ คู่มือหลักที่ใช้ในการทำบัตรรายการ คือ Library of Congress Printed Card Catalog ซึ่งต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็น Library of Congress Catalogs : National Union Catalog ในระยะเริ่มแรกการลงรายการผู้แต่งนั้นใช้คู่มือ A.L.A. Cataloging Rules for Author and Title Entries, National Usages for the Entry of Names of Persons และ Names of Persons : National Usage for Entry in Catalogues ส่วนการลงรายการละเอียดในบัตรรายการใช้คู่มือ A.L.A. Rules for Descriptiye Cataloging ต่อมาคู่มือเหล่านี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้ทันสมัยและถูกต้องสมบูรณ์ยิ่งขึ้นโดยใช้ชื่อว่า Anglo–American Catalogu ing Rules, North American Text (A.A.C.R.I) และ Anglo–American Catloguing Rules, 2d ed. (A.A.C.R.II.) ที่กล่าวมานี้เป็นคู่มือหลักเกณฑ์ที่เป็นมาตรฐานสากลที่นิยมใช้กันอยู่ นอกจากนี้ยังใช้คู่มือเกี่ยวกับชีวประวัติบุคคลเพื่อค้นหาเกี่ยวกับปีเกิด ปีตาย ได้แก่ Dictionary of International Who's Who, Webster's Biographical Dictionary, The Author's and Writer's Who's Who และ American Authors and Books ฯลฯ และคู่มือที่หอสมุดแห่งชาติคิดขึ้นใช้โดยเฉพาะในลักษณะปลีกย่อยด้วย

๑.๓ บัตรรายการภาษาต่างประเทศฝ่ายตะวันออก

เป็นบัตรรายการของหนังสือภาษาสันสกฤต มอญ พม่า ลาว เขมร สิงหล ทมิฬ เมาคลี ธิเบต มลายู และชวา ผู้ดำเนินการจัดทำบัตรรายการคือ น.ส. ก่องแก้ว วีระประจักษ์ หัวหน้างานภาษาโบราณปัจจุบัน เริ่มวางโครงการตั้งแต่ปี ๒๕๐๙ ปฏิบัติการทำบัตรรายการระหว่างปี ๒๕๑๐–๒๕๑๒ จึงแล้วเสร็จ โดยเฉพาะหนังสือภาษาสันสกฤตนั้น ได้เขียนคู่มือหลักเกณฑ์การจัดทำบัตรรายการขึ้นใช้โดยเฉพาะ ซึ่งขณะนั้น น.ส. ก่องแก้ว วีระประจักษ์ เป็นบรรณารักษ์อยู่ใน

งานจัดหมู่ ฯ บัตรรายการของหนังสือเหล่านี้คัดด้วยลายมือ เพราะไม่มีเครื่องพิมพ์ดีดสำหรับตัวอักษรของภาษาดังกล่าวโดยเฉพาะ บัตรรายการจัดเรียงไว้ที่ห้องสมุดพระมงกุฎเกล้า ฯ หนังสือที่ดำเนินการไปแล้วทั้งสิ้น ๓,๓๔๖ เล่ม การจัดทำบัตรรายการยังคงดำเนินการสืบต่อเนื่อง

๑.๔ บัตรรายการหนังสือหายากหรือหนังสือเก่าที่ทรงคุณค่า

บัตรรายการของหนังสือเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นหนังสือส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ไทย พระบรมวงศานุวงศ์ ที่ปรากฏอยู่ในหอสมุดแห่งชาติมีหนังสือของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หนังสือเหล่านี้จะมีตราประจำรัชกาลปรากฏอยู่ และยังมีของพระองค์เจ้าดิลก ฯ พระยาศรีสหเทพ (เส็ง) หนังสือเหล่านี้เป็นภาษาต่างประเทศเกือบทั้งสิ้น การจัดทำบัตรรายการนั้นมีลักษณะพิเศษ โดยต้องระบุพระนาม และนามของเจ้าของหนังสือไว้ที่มุมล่างซ้ายของบัตรแจ้งหมู่หนังสือ (Shelflist card) บัตรรายการหนังสือเหล่านี้ได้ดำเนินเป็นโครงการแล้วเสร็จในปี ๒๕๑๔ ส่วนบัตรรายการหนังสือภาษาไทยนั้นเป็นหนังสือของพระปฏิเวทย์ ดำเนินการทำบัตรรายการแล้วเสร็จในปี ๒๕๒๓ ลักษณะพิเศษของบัตรรายการได้เปลี่ยนแปลงระบุชื่อเจ้าของบนมุมขวาของบัตร

บัตรรายการหนังสือของผู้ทรงคุณวุฒิที่ถือกันว่าเป็นหนังสือที่ทรงคุณค่า ได้แก่ หนังสือของพระยาอนุมานราชธน หลวงวิจิตรวาทการ ซึ่งมีห้องจัดบริการหนังสือเหล่านี้โดยเฉพาะด้วย

๑.๕ บัตรรายการโสตทัศนวัสดุ

การจัดทำบัตรรายการโสตทัศนวัสดุที่หอสมุดแห่งชาติดำเนินการไปแล้วคือ บัตรรายการไมโครฟิล์ม เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี ๒๕๑๙ เพื่อจัดส่งร่วมโครงการ Master Lists of Microforms ซึ่ง Ms. Winati บรรณารักษ์ของศูนย์เอกสารแห่งชาติ ประเทศอินโดนีเซีย เป็นผู้รวบรวม สมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยเป็นศูนย์กลางรวบรวม สำหรับของหอสมุดแห่งชาตินั้น ได้ดำเนินการส่งไปโดยตรง ต่อมาโครงการ ฯ นี้ได้โอนความรับผิดชอบให้แก่หอสมุดแห่งชาติประเทศสิงคโปร์ ทางหอสมุดแห่งชาติได้ทำบัตรรายการส่งไปให้หอสมุดแห่งชาติสิงคโปร์ในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ และ ๒๕๒๔ หลักเกณฑ์ที่ใช้ในการทำบัตรรายการคือ Anglo-American Cataloguing Rules, North American Text (A.A.C.R I) ในปี ๒๕๒๗ นี้ หอสมุดแห่งชาติมีโครงการจัดพิมพ์บัตรรายการไมโครฟิล์มเพื่อให้บริการ ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขบัตรรายการบ้างเพื่อให้เข้ากับหลักเกณฑ์ใหม่ ขณะนี้อยู่ระหว่างดำเนินการสืบต่อเนื่อง

ในต้นปี ๒๕๒๔ หอสมุดแห่งชาติเริ่มจัดทำบัตรรายการแผ่นเสียง เทปชนิดตลับและม้วนทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ เพื่อเตรียมรับการเปิดบริการห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อม-บริพัตร ซึ่งเปิดเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๒๔ หลังจากเปิดห้องสมุดดนตรี ฯ แล้ว บัตรรายการเหล่านี้ยังดำเนินการสืบต่อมา หลักเกณฑ์ที่ใช้ในการลงรายการนั้น ใช้คู่มือ Anglo–American Cataloguiug Rules, 2d ed. (A.A.C.R II) นอกจากนี้ตั้งแต่ต้นปี ๒๕๒๗ เป็นต้นมา หอสมุดแห่งชาติดำเนินจัดทำบัตรรายการแผนที่ ภาพ สไลด์ วีดีโอ และฟิล์มสตริป

๑.๖ บัตรรายการเอกสารสิ่งพิมพ์จีน

เอกสารเหล่านี้มีทั้งที่เป็นภาษาไทย ภาษาอังกฤษ ภาษาฝรั่งเศส เป็นเอกสารที่เกี่ยวกับสาธารณรัฐประชาชนจีน สถานทูต ฯ ได้มอบให้หอสมุดแห่งชาติ หอสมุดแห่งชาติได้จัดวางหลัก-เกณฑ์เกี่ยวกับเอกสารดังกล่าว โดยเริ่มจากงานจัดหา ฯ งานจัดหมู่ ฯ และงานบริการ ฯ เริ่มดำเนินการเมื่อเดือนมกราคม ๒๕๒๗ นี้ งานจัดหมู่ ฯ เริ่มดำเนินการทำบัตรรายการเมื่อเดือนมีนาคม สำหรับหนังสือภาษาไทย ภาษาอังกฤษ และฝรั่งเศส ดำเนินการทำบัตรรายการเหมือนหนังสือทั่ว ๆ ไป แต่หนังสือที่เป็นภาษาจีนนั้น ผู้เชี่ยวชาญภาษาจีนของหอสมุดแห่งชาติ คือนายสุธี เตชะวิริยะทวีสิน เป็นผู้ถ่ายถอดคำอ่าน ชื่อผู้แต่ง ชื่อเรื่อง ชื่อเมือง โรงพิมพ์ สำนักพิมพ์ เป็นภาษาไทย บอกจำนวนหน้า เนื้อหาของหนังสืออย่างกว้าง ๆ บรรณารักษ์งานจัดหมู่ ฯ ได้ดำเนินการทำบัตรรายการในรูปของบัตรรายการภาษาไทย หนังสือและบัตรรายการจะจัดเรียงไว้ที่ชั้น ๔ ซึ่งจัดไว้เป็นเอกเทศ

๒. การกำหนดหัวเรื่อง (Subject Headings)

๒.๑ หนังสือภาษาไทย

ใช้บัญชีหัวเรื่องของหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งได้แปลและเรียบเรียง รวบรวมไว้ในหน่วยงานจัดหมู่และทำบัตรรายการ ขนาด "๓×๕" โดยใช้อักษรเป็นตัวสีแดง หัวเรื่องใดที่แปลมาจากหัวเรื่องภาษาต่างประเทศ จะกำกับหัวเรื่องภาษาต่างประเทศไว้ข้างใต้ มีเลขหมู่กำกับอยู่มุมของด้านล่าง หนังสือหัวเรื่องสำหรับหนังสือภาษาไทยของสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทย หัวเรื่องการแพทย์ภาษาไทยนอกจากนี้ยังใช้คู่มือศัพท์เทคนิคเฉพาะวิชา คือ ศัพท์คณิตศาสตร์ รัฐศาสตร์ การศึกษา คอมพิวเตอร์สื่อมวลชน ฯลฯ

๒.๒ หนังสือภาษาต่างประเทศ

ในระยะเริ่มแรกใช้คู่มือ General catalogue of printed book Sears' List of Subject Headings, Subject Headings in Education ต่อมาได้ใช้ Library of Congress Subject Headings และหัวเรื่องเฉพาะวิชา คือ Medical Subject Headings และศัพท์เทคนิคเฉพาะวิชา

๓. การลงรายการบัตรของหอสมุดแห่งชาติ

ใช้บัตรร่างสีขาว ขนาด ๔" × ๖" โดยลงรายละเอียด คือ เลขเรียกหนังสือ (Call number) ผู้แต่ง (author) ชื่อเรื่อง (title) ครั้งที่พิมพ์ (edition) สถานที่พิมพ์ (city) สำนักพิมพ์ (publisher) ปีที่พิมพ์ (date) บรรณลักษณ์ (collation) หมายเหตุ (note) สารบาญ (contents) แนวสืบค้น (tracing) อยู่ด้านหลังของบัตรแจ้งหมู่หนังสือ (Shelflist card) สำหรับชื่อเรื่องในแนวสืบค้น ภาษาไทยใช้อักษรย่อ ช. ภาษาอังกฤษใช้ Title และรายละเอียดเพิ่มเติมอื่น ๆ อีก คือ หมายเลขห้องบนมุมของบัตร ราคา ขนาดของหนังสือ ซึ่งเป็นลักษณะของหอสมุดแห่งชาติโดยเฉพาะ

รูปแบบบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ นับตั้งแต่ปี ๒๕๐๙–๒๕๑๕ ใช้รูปแบบสากลเหมือนห้องสมุดอื่น ๆ ต่อมาในปี ๒๕๑๖ ได้เปลี่ยนรูปแบบมาเป็นย่อหน้าคำค้าง (hanging indention) โดยดัดแปลงตามแบบ British National Bibliography ทั้งนี้เพื่อจะใช้ในการจัดทำบรรณานุกรมต่อไป

๔. ประเภทบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติ

ประกอบด้วย บัตรแจ้งหมู่ (shelflist card) บัตรคู่มือชื่อผู้แต่งสำหรับบรรณารักษ์ (authority file) ทั้ง ๒ บัตรนี้จะเรียงอยู่ในตู้บัตรรายการในห้องปฏิบัติงานจัดหมู่และทำบัตรรายการ บัตรยืนพื้น (author card) บัตรชื่อเรื่อง (title card) บัตรเรื่อง (subject card) บัตรเพิ่มต่าง ๆ เช่น บัตรผู้แต่งร่วม (Joint author card) บัตรผู้แปลและผู้แปลร่วม (translator and jt. tr. card) บัตรผู้รวบรวม (compiler card) บัตรโยงชนิดต่าง ๆ บัตรจำแนกชนิดต่าง ๆ (analytical cards) เป็นบัตรจำแนกชื่อผู้แต่ง ชื่อเรื่องและหัวเรื่อง

๕. สีสัญลักษณ์ของบัตรรายการ

ประกอบด้วยบัตรสีขาว เป็นบัตรรายการของหนังสือทั่วไป สีฟ้า เป็นบัตรรายการสิ่งพิมพ์รัฐบาล (Government publication) สีเหลือง เป็นบัตรรายการสิ่งพิมพ์ของหอสมุดแห่งชาติจัดพิมพ์ขึ้น

๖. การพิมพ์และผลิตบัตรรายการ

เจ้าหน้าที่พิมพ์ดีดพิมพ์ไปตามบัตรร่างขนาด ๔" × ๖" โดยพิมพ์ลงบนบัตรขนาด ๓" × ๕" ตามมาตรฐานสากล แต่เดิมการพิมพ์และผลิตบัตรรายการจะพิมพ์ให้เฉพาะห้องบริการต่าง ๆ ของหอสมุดแห่งชาติ คือ ห้อง ๑๑๑ ห้อง ๑๑๒ ห้อง ๒๑๑ ห้อง ๒๑๒ ห้อง ๓๑๒ และ ห้อง ๔๑๑ หรือห้องพระมงกุฎเกล้า ฯ (ห้องหนังสือหายาก) ต่อมาเมื่อหอสมุดแห่งชาติขยายสาขาออกไปตั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค หอสมุดแห่งชาติเป็นศูนย์กลางผลิตบัตรรายการให้แก่สาขาต่าง ๆ ด้วย ซึ่งประกอบด้วยสาขาต่าง ๆ คือ ห้องสมุดศูนย์นราธิป ฯ ตั้งอยู่ ณ ตึกถาวรวัตถุ ติดกับวัดมหาธาตุ ฯ หอสมุดแห่งชาติสาขาในส่วนภูมิภาคได้แก่ สาขาอินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี สาขานครศรีธรรมราช สาขาเชียงใหม่ สาขาลำพูน สาขาขอนแก่น สาขาสงขลา สาขาชลบุรี และสาขาประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ สำหรับบัตรรายการของหอสมุดแห่งชาติสาขาเหล่านี้ สำนักงานส่วนกลางท่าวาสุกรี เป็นผู้รับผิดชอบดำเนินการจัดชุดส่งต่อไปยังสาขาต่าง ๆ ทั้งนี้รวมทั้งหนังสือที่ผ่านการจัดหมู่และทำบัตรรายการ เขียนสันเรียบร้อยแล้ว จะส่งไปจากหอสมุดแห่งชาติส่วนกลางเช่นเดียวกัน

นอกจากจะผลิตในรูปบัตรรายการแล้ว หอสมุดแห่งชาติยังจัดพิมพ์หนังสือบัตรรายการภาษาไทยเป็นเล่มออกเผยแพร่จัดจำหน่าย ที่จัดพิมพ์ไปแล้ว คือ หมวด ๐๐๐ ความรู้ทั่วไป หมวด ๑๐๐ ปรัชญา หมวด ๒๐๐ ศาสนา หมวด ๔๐๐ ภาษาศาสตร์ และหมวด ๕๐๐ วิทยาศาสตร์ ซึ่งเป็นที่สนใจและนิยมของห้องสมุดโดยทั่วไป เพราะใช้เป็นคู่มือในการจัดหมวดหมู่หนังสือได้เป็นอย่างดี เพราะแต่ละบัตรรายการ จะมีแนวสืบค้น และเลขหมู่กำกับด้วย

๗. การเรียงบัตรรายการภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ

ใช้หลักเกณฑ์การเรียงบัตรของ A.L.A. Rules for Filing Catalog รวมทั้งหลักเกณฑ์การเรียงบัตรภาษาไทย ซึ่งหอสมุดแห่งชาติเรียบเรียงขึ้นใช้เป็นคู่มือ โดยเหตุที่หอสมุดแห่งชาติจัดเรียงบัตรรายการแบบจำแนกประเภท (Divided catalog) มิใช่แบบพจนานุกรม จึงมีลักษณะแตกต่างบางประการ กล่าวคือ เรียงบัตรผู้แต่งรวมทั้งบัตรเพิ่มผู้แต่ง และบัตรนามแฝงไว้ด้วยกัน เรียงบัตรชื่อเรื่อง รวมบัตรจำแนกชื่อเรื่อง ชื่อชุดต่าง ๆ ไว้ด้วยกัน เรียงบัตรเรื่อง และบัตรจำแนกเรื่องรวมบัตรโยงหัวเรื่องไว้ด้วยกัน

บัตรรายการที่ผ่านการตรวจจำแนกเรียบร้อยแล้ว จะเรียงในตู้บัตรที่ห้องโถงกลางและประจำห้องโดยเฉพาะบ้าง ตั้งแต่ปี ๒๕๐๙–๒๕๒๕ ตู้บัตรรายการอยู่ที่ห้องโถง ชั้น ๒ จะมีบัตร

รายการของห้อง ๑๑๑ ๑๑๒ ๒๑๑ ๒๑๒ ๓๑๒ และมีประจำห้องต่าง ๆ โดยเฉพาะคือ ห้อง ๑๑๑ ๓๑๒ ๔๑๑ (หนังสือหายาก) และบัตรรายการของห้องอนุมานราชธน ต่อมาในปี ๒๕๒๕ ได้ย้ายตู้บัตรลงไปห้องโถง ชั้น ๑ จึงถอนบัตรประจำห้อง ๑๑๑ ออก ส่วนบัตรประจำห้องอื่นยังคงเดิมอยู่ นอกจากนี้บัตรรายการโสตทัศนวัสดุ จัดเรียงไว้ในห้องสมุดดนตรี ฯ และห้องโสตทัศนวัสดุ "สุนทราภรณ์" ตามประเภทของบัตรรายการวัสดุของห้องนั้น ๆ

โครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ

บรรณานุกรมแห่งชาติหมายถึง รายชื่อสิ่งพิมพ์ที่ได้ตีพิมพ์ขึ้นในประเทศหนึ่ง ๆ การลงรายการคล้ายกับบัตรรายการ คือมีรายละเอียดของชื่อผู้แต่ง ชื่อหนังสือ พิมพลักษณ์ บรรณลักษณ์ และหมายเหตุตามลำดับ การเริ่มรวบรวมรายชื่อหนังสือที่ตีพิมพ์ในประเทศไทยครั้งแรกที่ค้นคว้ามาได้คือ การรวบรวมรายชื่อหนังสือที่ตีพิมพ์ในประเทศ พ.ศ. ๒๕๐๑ ซึ่งสมาคมห้องสมุดแห่งประเทศไทยและหอสมุดแห่งชาติได้ร่วมจัดทำขึ้น โดยได้ตั้งคณะอนุกรรมการขึ้นคณะหนึ่งมี นายตรี อมาตยกุล เป็นประธาน กรรมการประกอบด้วย นางสาวบุญเจือ องคประดิษฐ์ นางสาวเปรอสิริ เภกะนันท์ นายสุข วงศาสนธ์ และนางสาวเอมอร พุกกะพันธุ์

รายชื่อหนังสือที่คณะอนุกรรมการชุดนี้ได้รวบรวมขึ้น ตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๒ เป็นฉบับพิมพ์ดีดอัดสำเนามีจำนวนจำกัด ไม่แพร่หลายนัก ชื่อว่า "บรรณานุกรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๑ National Bibliography 1959" เนื่องจากยังไม่มีผู้ใดจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติมาก่อน คณะอนุกรรมการจึงได้อาศัยกฎเกณฑ์ตามรายการที่หอสมุดแห่งชาติทำอยู่มาใช้ รายการในบรรณานุกรมแห่งชาติเล่มนี้ จะเรียงตามลำดับตัวอักษรของชื่อเรื่องและชื่อผู้แต่ง ซึ่งใช้นามสกุลขึ้นก่อน ถ้าเป็นหน่วยงานหรือชื่อบรรดาศักดิ์ จะใช้ชื่อของหน่วยงานหรือชื่อบรรดาศักดิ์ขึ้นก่อน ตอนท้ายจะมีรายการบรรณานุกรมตามวิชา ตั้งแต่ประวัติศาสตร์ ถึง เบ็ดเตล็ด จำนวนหนังสือทั้งหมด ๑๙๗๘ ชื่อเรื่อง บางรายการมีรายละเอียดมาก บางรายการมีรายละเอียดน้อย หลังจากการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติฉบับนี้แล้ว ยังไม่มีการจัดทำต่อมาอีก

ในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ รัฐบาลได้อนุมัติเงินจำนวน ๒๓ ล้านบาท สำหรับการก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติหลังใหม่ ที่ท่าวาสุกรี ถนนสามเสน นอกจากนี้หอสมุดแห่งชาติยังได้รับความช่วย-

เหลือจากองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ให้ทุนแก่บรรณารักษ์ ๒ ทุน สำหรับไปฝึกงานด้านบรรณานุกรมแห่งชาติที่ประเทศอินเดีย ๑ ทุน และที่ประเทศอังกฤษอีก ๑ ทุน ในปีเดียวกันนี้ หอสมุดแห่งชาติได้ริเริ่มโครงการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติขึ้นมาใหม่ โดยได้ตั้งคณะดำเนินงานขึ้นคณะหนึ่งประกอบด้วย นางแม้นมาส ชวลิต นางชูศรี สวัสดิสงคราม นางเอมอร เจริญรัถ นายชูศักดิ์ ทิพย์เกษร นางสาวอรวรรณ ตั้งวิบูลย์ปัญญา นางรำภี กุลสมบูรณ์ นางสาวประนอม ศราทธัต นางสาวเนื้อทิพย์ เชิดหิรัญ นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ นางสาวสิริมาส จันเล็ก และนางสาวสุภาพันธุ์ สุนทรมณี

คณะดำเนินงานได้จัดให้มีการประชุม เตรียมการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติขึ้นครั้งแรก เมื่อวันที่ ๒๘ พฤษภาคม ๒๕๐๘ ณ หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งจากการประชุมครั้งนี้ได้มีการวางกฎเกณฑ์การจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติ วางขอบเขตของการรวบรวมรายชื่อเอกสาร โดยจัดทำในระดับสากล รวมหนังสือที่ตีพิมพ์ในประเทศทั้งหมด หนังสือเกี่ยวกับประเทศไทยที่พิมพ์ในต่างประเทศ ไม่จำกัดว่าเป็นภาษาใด รวมทั้งหนังสือที่คนไทยซึ่งอยู่ในต่างประเทศเขียนขึ้นและตีพิมพ์ในต่างประเทศก็รวมด้วย หนังสือที่พิมพ์ในประเทศทุกชนิด ไม่ว่าจะพิมพ์เพื่อแจกหรือจำหน่าย และรวมสิ่งพิมพ์รัฐบาลด้วย ลักษณะของสิ่งพิมพ์ที่รวมในบรรณานุกรมแห่งชาติ มีหนังสืออนุสาร รายงานการประชุมที่มีเนื้อหาสาระ สิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ของรัฐบาล สมาคมสถาบัน วารสารฉบับแรกที่ออกใหม่หรือฉบับเดิมที่เปลี่ยนชื่อ แผ่นเสียง เทปบันทึกเสียงภาพยนตร์ หนังสือตัวเขียน (แยกเป็นภาคผนวก) หนังสือชำระใหม่ ไม่รวมหนังสือพิมพ์ซ้ำ การเรียงรายการ จะเรียงตามเลขหมู่ทศนิยมของดิวอี้ มีดรรชนีชื่อผู้แต่ง ชื่อหนังสือ และหัวเรื่องท้ายเล่ม รายละเอียดของรายการจะใช้หลักเกณฑ์เดียวกับบัตรรายการแต่ตัดเลขผู้แต่งออก มีเฉพาะเลขหมู่หนังสือ กำหนดออกเป็นรายเดือน และจัดทำย้อนหลัง ปี พ.ศ. ๒๕๐๘ จะรวมข้อมูลปี พ.ศ. ๒๕๐๖–๒๕๐๘ และพิมพ์ออกในปี พ.ศ. ๒๕๐๘ รายการหนึ่งๆ จะมีทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ ทั้งหมดที่กล่าวมานี้เป็นหลักเกณฑ์ที่ได้วางไว้ในการประชุมครั้งแรกนี้ ต่อมาได้มีการประชุมอีกเป็นระยะ ๆ เพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากการมอบหมายงาน ให้แก่กรรมการแต่ละคนไปรวบรวมข้อมูลคณะดำเนินงาน ได้ช่วยกันรวบรวมข้อมูลตามหัวข้อที่ได้แบ่งให้ เป็นข้อมูลหนังสือปี พ.ศ. ๒๕๐๑–๒๕๐๘ ลงในแบบฟอร์มที่วางไว้

ปี พ.ศ. ๒๕๐๙ งานรวบรวมบรรณานุกรมแห่งชาติต้องชะงัก เพราะได้มีการขนย้ายหนังสือและครุภัณฑ์ต่าง ๆ จากหอสมุดแห่งชาติเก่า ถนนหน้าพระธาตุ มายังหอสมุดแห่งชาติอาคารใหม่ ท่าวาสุกรี ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๐๙–๒๕๑๐ เป็นช่วงที่นอกจากมีการขนย้ายแล้ว มีการ

จัดสถานที่สำรวจตรวจสอบหนังสือ จัดแยกหนังสือเข้าชั้นตามระบบที่วางไว้ การจัดสถานที่ปฏิบัติงาน รวมทั้งการวางแผนปฏิบัติงาน เพื่อให้การบริการหนังสือแก่ประชาชน เข้ารูปเข้ารอยตามระบบมาตรฐานสากลทั่ว ๆ ไป การรวบรวมบรรณานุกรม ซึ่งรับผิดชอบการรวบรวมบรรณานุกรมแห่งชาติ และบรรณานุกรมทั่ว ๆ ไป จึงได้มีการรื้อฟื้นการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติขึ้นใหม่ แต่ไม่ทันสำเร็จก็ต้องหยุดชะงัก เพราะบรรณารักษ์ผู้รับผิดชอบเดินทางไปศึกษาต่างประเทศ หน่วยบริการการอ่านในขณะนั้น จึงได้รับมาจัดทำในปี พ.ศ. ๒๕๑๔ และได้จัดพิมพ์บรรณานุกรมแห่งชาติออกมาเป็นรูปเล่ม เผยแพร่ห้องสมุดและสถาบันทั่วไป ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ๒ ชุด

หนังสือบรรณานุกรมแห่งชาติที่แผนกบริการการอ่านได้จัดพิมพ์ขึ้น ๒ ชุดนั้น คือ ชุดที่หนึ่ง "**บรรณานุกรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๐๐**" บรรณานุกรมแห่งชาติเล่มนี้ครอบคลุมสิ่งพิมพ์ทุกชนิดที่อยู่ในรูปเล่มของหนังสือ ซึ่งพิมพ์ขึ้นในประเทศในช่วงระยะ ๖ ปี ระหว่าง พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๑๐ ประมาณร้อยละ ๘๐ ของสิ่งพิมพ์ทั้งหมด จัดพิมพ์ขึ้นในเขตกรุงเทพมหานคร และส่วนใหญ่มีต้นฉบับอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ เนื้อหาในเล่มแบ่งออกเป็น ๓ ภาคใหญ่ ๆ คือ ภาคภาษาไทย ภาคภาษาตะวันตก และภาคภาษาจีน ในแต่ละภาคแบ่งแยกตามลักษณะการจัดหมวดหมู่แบบทศนิยมของดิวอี้ รายการหนังสือภายใต้หมวดหมู่จะเรียงตามลำดับตัวอักษรชื่อผู้แต่ง หรือชื่อเรื่องในกรณีไม่มีชื่อผู้แต่ง รายละเอียดของหนังสือแต่ละเล่ม มีชื่อผู้แต่ง ชื่อหนังสือ พิมพลักษณ์ และจำนวนหน้า หน้ารายการแต่ละรายการจะมีเลขกำกับตั้งแต่เลข ๑ จนถึงเลขของหนังสือเล่มสุดท้ายที่รวบรวม ทั้งหมดมีอยู่ ๘,๕๘๒ เล่ม (ชื่อเรื่อง) ตอนท้ายของเล่มจะเป็นภาคดรรชนีชื่อผู้แต่งชื่อหนังสือ ชื่อผู้ตาย แยกเป็นภาษาไทยและภาษาตะวันตก บรรณานุกรมเล่มนี้พิมพ์เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๐

ชุดที่ ๒ คือ "**บรรณานุกรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๖**" แบ่งออกเป็น ๓ เล่ม เล่มที่ ๑ "บรรณานุกรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๑๐-๒๕๑๖ เล่มที่ ๑ หมวด ๐๐๐ - หมวด ๕๐๐" เล่มที่ ๒ "บรรณานุกรมแห่งชาติ พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๖ เล่มที่ ๒ หมวด ๖๐๐- หมวด ๙๐๐", เล่มที่ ๓ "บรรณานุกรมแห่งชาติ เล่มที่ ๓ ภาคดรรชนี" ในเล่มที่ ๑-๒ เนื้อหาจะแบ่งออกเป็นภาคใหญ่ ๆ ๒ ภาค ตามลักษณะของภาษาคือ ภาษาไทย และภาษาอังกฤษ แต่ละภาคแบ่งแยกตามลักษณะการจัดหมวดหมู่แบบทศนิยมของดิวอี้ ภายใต้หมวดจะเรียงตามตัวอักษรของผู้แต่งหรือชื่อเรื่อง ส่วนเล่มที่ ๓ เป็นภาคดรรชนี ชื่อผู้แต่ง ชื่อหนังสือ และชื่อผู้ตาย หนังสือชุดนี้ได้จัดพิมพ์ เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๒๔ เป็นคู่มือค้นคว้าหารายชื่อเอกสารซึ่งพิมพ์ในประเทศไทย และส่วนใหญ่อยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ได้

เป็นอย่างดี นับเป็นหลักฐานสำคัญของการพิมพ์หนังสือของประเทศ ในช่วงระยะเวลาระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๑๑–๒๕๑๖

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติในขณะนั้น ได้มองหาวิธีการที่จะจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติให้รวดเร็ว และทันสมัย สอดคล้องกับความก้าวหน้าของวิวัฒนาการด้านเทคโนโลยีกับห้องสมุด ได้ติดต่อขอความช่วยเหลือไปยังองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ปี พ.ศ. ๒๕๑๙ องค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ได้จัดส่งที่ปรึกษา คือ Mr. Stephen W. Massil มาช่วยวางระบบงานหอสมุดแห่งชาติที่จะนำคอมพิวเตอร์มาช่วยปฏิบัติงาน และมอบหมายให้โครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ ซึ่งขณะนั้นมีบรรณารักษ์ปฏิบัติงานอยู่เพียงคนเดียว ปฏิบัติงานประสานกับที่ปรึกษา การวางระบบงานบรรณานุกรมแห่งชาติซึ่งที่ปรึกษาได้ช่วยวางระบบ และประสานงานกับศูนย์ประมวลผลด้วยเครื่องจักรแห่งประเทศไทย สำนักงานสถิติแห่งชาติ ซึ่งเป็นผู้จัดทำโปรแกรมและให้ใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ของศูนย์ ฯ ปฏิบัติงาน

การริเริ่มรวบรวมข้อมูลและจัดทำโปรแกรมอย่างจริงจัง เริ่มเมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๐ หอสมุดแห่งชาติได้ขอความช่วยเหลือ และความร่วมมือจากห้องสมุดต่าง ๆ ๑๖ แห่ง ให้ร่วมในโครงการทดลอง ห้องสมุดเหล่านี้ คือ สำนักวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ห้องสมุดคณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ห้องสมุดคณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ห้องสมุดคณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กองห้องสมุด คณะแพทยศาสตร์ ศิริราช มหาวิทยาลัยมหิดล, ห้องสมุดคณะวิทยาศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ห้องสมุดกรมวิทยาศาสตร์บริการ, ห้องสมุดธนาคารกรุงเทพ ฯ, ห้องสมุดธนาคารแห่งประเทศไทย, สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยรามคำแหง, สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, สำนักบรรณสารการพัฒนาสถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, ห้องสมุดสำนักงานสถิติแห่งชาติ และหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งทำให้ข้อมูลที่รวบรวมในการจัดทำบรรรณานุกรมแห่งชาติสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ห้องสมุดต่าง ๆ ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดียิ่ง

บรรณานุกรมแห่งชาติแต่ละฉบับจะแยกออกเป็น ๒ ภาค คือ ภาครายการหลัก และภาคดรรชนี ซึ่งมีดรรชนีชื่อผู้แต่ง ดรรชนีชื่อหนังสือ และดรรชนีหนังสืองานศพ ในภาครายการหลัก จะเรียงตามระบบเลขหมู่ของดิวอี้ และตามลำดับตัวอักษรของชื่อผู้แต่ง หรือชื่อเรื่องในกรณี

ไม่มีชื่อผู้แต่ง แบบฟอร์มของบรรณานุกรมคล้ายบัตรรายการ รายละเอียดแต่ละรายการมีเลขหมู่หนังสือ (ตามระบบทศนิยมของดิวอี้) ผู้แต่ง ชื่อหนังสือ พิมพลักษณ์ ปรรณลักษณ์ ชื่อชุด โน้ต หัวเรื่อง รายการเพิ่มและการอ้างโยง เครื่องหมายคั่นระหว่างหน่วยย่อยของข้อมูลจะใช้เครื่องหมายตามระบบสากลของ ISBD (M) ซึ่งสอดคล้องกับ AACR II

นอกจากการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติแล้ว หอสมุดแห่งชาติยังได้ร่วมมือกับห้องสมุดต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติแห่งภูมิภาคโดยระบบคอมพิวเตอร์ และมีชื่อเป็นภาษาอังกฤษว่า SEAPRINT โดยศูนย์กลางปฏิบัติงานอยู่ที่ Universiti Sains Malaysia ปีนัง ประเทศมาเลเซีย หอสมุดแห่งชาติได้จัดทำโปรแกรมถ่ายทอดจากระบบของ THAI MARC เป็นระบบของ SEAMARC II เพื่อถ่ายถอดข้อมูลจากระบบ THAI MARC เป็นระบบ SEAMARC II เพื่อจัดลงเทปแม่เหล็กส่งไปให้ศูนย์กลาง ฯ ปฏิบัติงานต่อไป ประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคก็ปฏิบัติเช่นเดียวกัน ยกเว้นประเทศอินโดนีเซีย ที่ส่งข้อมูลในรูป Input sheets ไปให้ โครงการนี้ในระยะที่พัฒนาโปรแกรม อยู่ในระหว่างโครงการทดลอง (Pilot Project) นั้น ได้รับความช่วยเหลือด้านการเงินจากองค์การวิจัยเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ (International Development Research Center = IDRC) ขณะนี้โครงการทดลองได้ดำเนินลุล่วงตามเป้าหมาย โครงการต่อไปอยู่ในระหว่างการดำเนินงาน.

การใช้คอมพิวเตอร์กับงานหอสมุดแห่งชาติ

การเริ่มนำคอมพิวเตอร์มาใช้กับงานหอสมุดแห่งชาติ

บทนำ เมื่อหอสมุดแห่งชาติได้อาคารหลังใหม่ปี พ.ศ. ๒๕๐๙ ได้มีการโยกย้ายและจัดการบริการและเทคนิคของห้องสมุดแนวใหม่ ให้ทันสมัยเทียบเท่ากับอารยประเทศทั้งหลาย ความคิดที่จะนำเอาประโยชน์ของการทำงานของเครื่องคอมพิวเตอร์มาช่วยในการปฏิบัติงานประจำของหอสมุดแห่งชาติได้มีขึ้นแล้วในขณะนั้น ผู้บริหารหอสมุดแห่งชาติในขณะนั้น ได้เชิญตัวแทนของบริษัท ไอบีเอ็ม ซึ่งเป็นบริษัทที่จำหน่ายเครื่องคอมพิวเตอร์ที่โด่งดังและมีชื่อในขณะนั้น มาปรึกษา และให้คำอธิบายเกี่ยวกับการทำงานของเครื่องคอมพิวเตอร์ และเครื่องคอมพิวเตอร์สามารถช่วยงานห้องสมุดได้อย่างไรมากน้อยแค่ไหน แต่เนื่องจากหอสมุดแห่งชาติยังขาดบุคลากรที่เชี่ยวชาญด้านนี้โดยตรง และประกอบกับค่าใช้จ่ายในการใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ทำงานในระยะนั้นสูงมาก หอสมุดแห่งชาติจึงรั้งรออยู่

ความช่วยเหลือจากองค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๗ หอสมุดแห่งชาติได้ขอความช่วยเหลือจากองค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ ในด้านผู้เชี่ยวชาญวางระบบงานคอมพิวเตอร์ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ องค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ ได้ส่งที่ปรึกษา คือ Mr. Stephen W. Massil มาช่วยในการวางระบบงานในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ที่ปรึกษาได้สำรวจและทำการศึกษาระบบงานของหอสมุดแห่งชาติโดยละเอียด พร้อมกับสำรวจศูนย์คอมพิวเตอร์ระบบต่าง ๆ ที่มีอยู่ในประเทศไทย โดยเฉพาะในสถาบัน องค์การ หน่วยราชการต่าง ๆ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติสามารถไปขอความร่วมมือ และใช้เวลาเครื่องได้ ศูนย์ประมวลผลด้วยเครื่องจักรแห่งประเทศไทย สำนักงานสถิติแห่งชาติ ได้ให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี โดยให้ใช้อุปกรณ์ในการเตรียมข้อมูล การใช้เวลาเครื่องคอมพิวเตอร์ และให้เจ้าหน้าที่ระบบงานและวางแผน คือ นายสหัส ศรีทิพยบุตร เป็นผู้ร่วมงานช่วยด้านโปรแกรมประสานงานกับที่ปรึกษาจากองค์การศึกษาฯ สหประชาชาติ

ระบบงานบรรณานุกรมแห่งชาติ ที่ปรึกษาได้ประจำอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ ระหว่าง ๑๙ มกราคม ๒๕๑๙–๒๕ มีนาคม ๒๕๑๙ ได้ช่วยวางระบบงานบรรณานุกรมแห่งชาติ โดยดัดแปลงมาจากระบบ MARC (Machine Readable Cataloging) ของอังกฤษ ซึ่งคล้ายคลึงกับระบบ MARC ของหอสมุดรัฐสภาอเมริกัน ระบบที่นำมาดัดแปลงนี้ เป็นระบบที่ที่ปรึกษาได้ไปวางไว้ให้กับมหาวิทยาลัยเบอร์มิงแฮม ของอังกฤษ ในขณะที่มีการวางระบบงานและปรึกษางานกันนี้ หอสมุดแห่งชาติได้เชิญบรรณารักษ์ห้องสมุดสถาบัน และมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ภายในประเทศมาประชุม เพื่อแจ้งให้ทราบถึงโครงการจัดทำบรรณานุกรมแห่งชาติ และขอความร่วมมือในการรวบรวมข้อมูล เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สมบูรณ์มากที่สุด เพราะพระราชบัญญัติการพิมพ์ ไม่ได้ครอบคลุมถึงสิ่งพิมพ์จากมหาวิทยาลัย หน่วยงานต่าง ๆ ของราชการ หรือสถาบัน และองค์การต่าง ๆ ในการประชุมครั้งนี้ บรรณารักษ์ทุกคนต่างให้ความสนใจ และให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี

หลังจากการประชุมแล้ว ที่ปรึกษาได้จัดอบรมบรรณารักษ์ที่ร่วมในการดำเนินงานของโครงการ จากห้องสมุดต่าง ๆ รวมทั้งบรรณารักษ์จากหอสมุดแห่งชาติด้วย เรื่องที่อบรมคือความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับการใช้คอมพิวเตอร์ การใช้คอมพิวเตอร์กับงานห้องสมุด ระบบ MARC และรายการในแบบฟอร์ม (Input sheet) โดยจัดให้มีการอบรมระหว่างวันที่ ๑๗, ๒๖ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๙ และวันที่ ๒, ๔, ๘ มีนาคม ๒๕๑๙ ณ หอสมุดแห่งชาติ การอบรมครั้งที่สองได้จัดให้มีขึ้นหลังจากที่ที่ปรึกษาได้เดินทางกลับแล้ว โดย นางสุวคนธ์ ผดุงอรรถ เป็นผู้ให้การอบรม เกี่ยวกับการลงรายการ และการใช้คู่มือกรอกแบบลงรายการ (Input sheets) โดยเฉพาะ และจัดให้มีขึ้นระหว่างวันที่ ๒๔ มีนาคม ๒๕๑๙ และวันที่ ๑, ๘, ๑๔ เมษายน ๒๕๑๙ ณ หอสมุดแห่งชาติ การอบรม

ทั้ง ๒ ครั้ง ดังกล่าว ทำให้บรรณารักษ์เข้าใจระบบการทำงานของคอมพิวเตอร์ดีขึ้น เข้าใจระบบ MARC ตลอดจนการกรอกข้อมูลลงในแบบลงรายการได้ดีขึ้น สามารถใช้คู่มือประกอบได้พอสมควร และสามารถนำไปปฏิบัติงานได้

การดำเนินงานของโครงการได้เริ่มจัดทำโปรแกรมอย่างจริงจัง เมื่อต้นปี พ.ศ. ๒๕๒๐ หอสมุดแห่งชาติได้รวบรวมข้อมูลของปี ๒๕๑๘ สำหรับเป็นข้อมูลทดลอง และเป็นข้อมูลของปี ๒๕๑๘ ที่พิมพ์ในประเทศไทยที่หอสมุดแห่งชาติ และห้องสมุดในโครงการได้รับ ทางศูนย์ประมวลผลฯ ได้จัดกลุ่มโปรแกรมเมอร์สำหรับเขียนโปรแกรมงานบรรณานุกรมแห่งชาติ และสหบรรณานุกรมแห่งชาติ คณะพัฒนาโปรแกรมมีอยู่ ๕ คน ในระยะแรก โดยอยู่ในความควบคุมของ นายสหัส ตรีทิพยบุตร ในขณะนั้น ภาษาที่ใช้ในการจัดทำโปรแกรม เป็นภาษาโคบอลเป็นส่วนใหญ่ มีฟอร์แทรน และพีแอลวัน บ้าง การจัดทำโปรแกรมได้ดำเนินไปอย่างดี มีการทดลองโปรแกรม และประสานงานกับหอสมุดแห่งชาติตลอดเวลา

ต้นปี ๒๕๒๑ Mr. Stephen W. Massil ได้รับทุนจากองค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ให้มาช่วยงานบรรณานุกรมแห่งชาติอีก Mr. Massil ได้ช่วยแก้ไขข้อขัดข้อง รวมทั้งติดต่อขอรหัส-เลขประจำหนังสือสากลสำหรับประเทศไทย ไปยังศูนย์เลข ISBN ที่กรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมัน และได้เลขรหัส "๙๗๔" พร้อมทั้งคู่มือการสร้างเลข ISBN ในระยะต่อมาหอสมุดแห่งชาติร่วมกับศูนย์ประมวลผล ฯ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สร้างเลขประจำหนังสือสากลสำหรับสำนักพิมพ์ต่าง ๆ เป็นจำนวนล้านชุด และได้กำหนดรหัสให้แก่สำนักพิมพ์ต่างๆ โดยประมวลสำนักพิมพ์ที่มีอยู่ในประเทศไทย และจัดแบ่งกลุ่มตามลำดับของผลการพิมพ์หนังสือออกเป็น ๔ กลุ่ม คือ สำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ ขนาดกลาง ขนาดเล็ก และสำนักพิมพ์ขนาดเล็กมาก หรือหนังสือที่พิมพ์โดยผู้แต่งแล้วจัดรหัสและชุดเลขประจำหนังสือสากลไว้ให้ เนื่องจากการเก็บข้อมูลลงในฐานข้อมูลของบรรณานุกรมแห่งชาติ จะต้องมีรหัสเฉพาะสำหรับหนังสือเล่มหนึ่ง ๆ จึงใช้เลขประจำหนังสือสากล (ISBN) เป็นเลขรหัสควบคุม และเนื่องจากไม่มีการใช้เลขประจำหนังสือสากลมาก่อนในประเทศไทย เลขประจำหนังสือสากลที่กำหนดให้ในบรรณานุกรมแห่งชาติเล่มแรก ๆ จึงปรากฏเฉพาะในฐานข้อมูล แต่ไม่ได้พิมพ์ในตัวหนังสือ

กลางปี พ.ศ. ๒๕๒๑ บรรณานุกรมแห่งชาติ ประจำปี ๒๕๑๘ เล่มหนึ่ง ซึ่งเป็นฉบับทดลอง ได้จัดพิมพ์ออกมา เนื่องจากตัวอักษรในฉบับแรกนี้ เมื่อไปถ่ายย่อพิมพ์เป็นเล่มแล้วมีขนาดเล็กมาก ปลายปี พ.ศ. ๒๕๒๑ จึงได้มีการแก้ไขโปรแกรมขยายตัวอักษรให้มีขนาดโตขึ้นอีกและใน

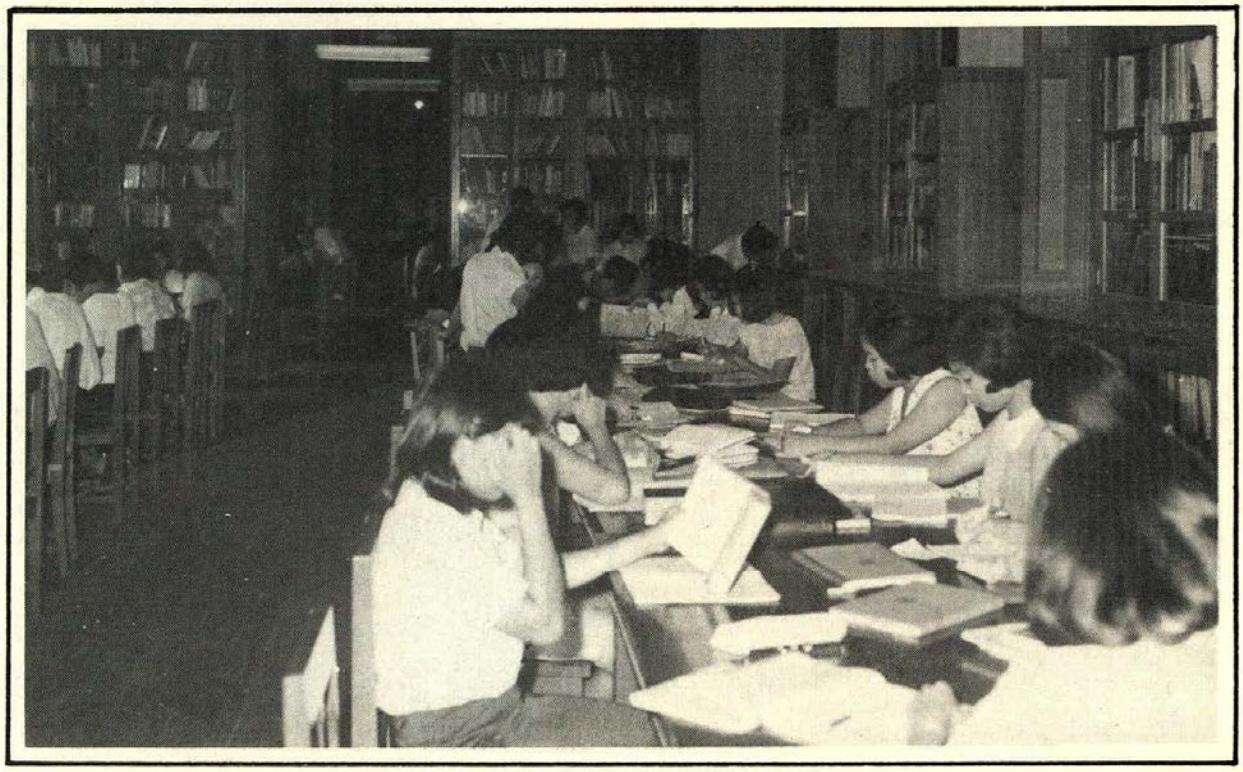

ห้องอ่านหนังสือในหอวชิราวุธ

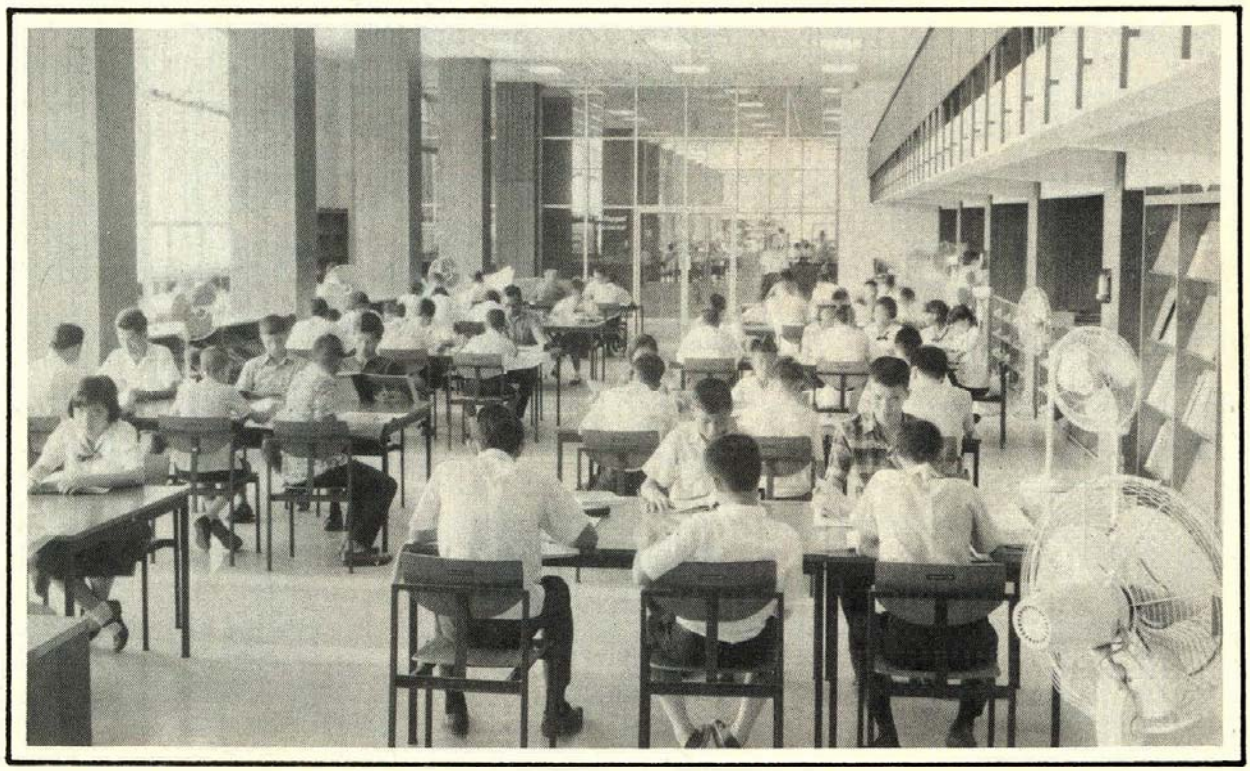

ห้องอ่านหนังสือ หอสมุดแห่งชาติ อาคารใหญ่ ท่าวาสุกรี

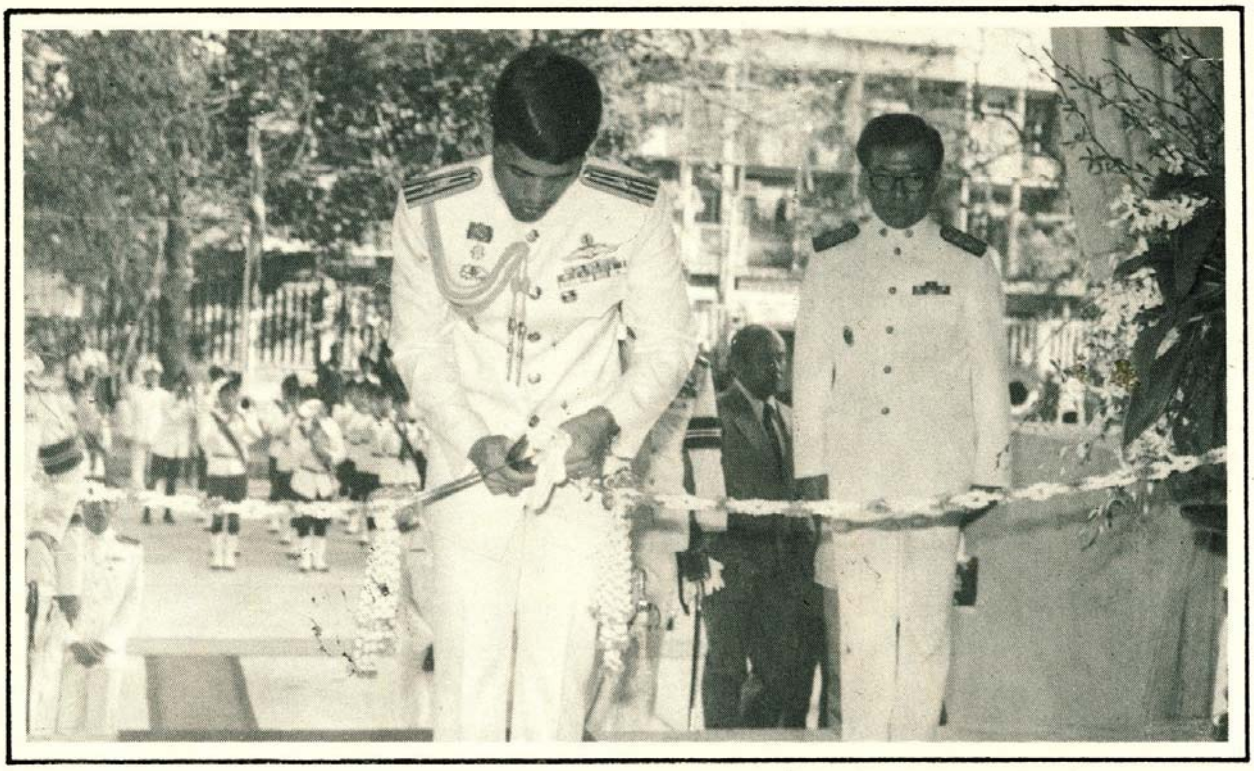

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จเป็นองค์ประธานเปิด
อาคารหอวชิราวุธานุสรณ์ เมื่อวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๒๔

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จทอดพระเนตรห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อม บริพัตร
และนิทรรศการ เนื่องในวาระครบรอบ ๑๐๐ ปี วันประสูติ สมเด็จเจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๕๒๔

ขณะเดียวกัน ในปี พ.ศ. ๒๕๒๔–๒๕๒๕ สำนักงานสถิติแห่งชาติมีการเปลี่ยนแปลงระบบ จากระบบ DOS เป็น OV/VS จึงทำให้มีการเปลี่ยนแปลงระบบในโปรแกรมด้วย การแก้ไขได้ดำเนินการไปเป็นระยะเวลาหนึ่ง จึงทำให้การพิมพ์บรรณานุกรมแห่งชาติช้ากว่าที่ควร แต่เมื่อโปรแกรมได้แก้ไขสำเร็จงานได้ลุล่วงไปด้วยดีและสามารถพิมพ์บรรณานุกรมแห่งชาติออกมาได้ถึงฉบับ พ.ศ. ๒๕๒๕

ระบบงานศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

นอกจากระบบงานบรรณานุกรมแห่งชาติแล้ว ในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติ แห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (International Serials Data System Regional Center for Southeast Asia) ได้ก่อตั้งขึ้น โดยมีศูนย์กลางปฏิบัติงานที่หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จุดมุ่งหมายของการตั้งศูนย์ข้อมูลวารสาร ฯ เพื่อสร้างฐานข้อมูลวารสารที่พิมพ์ในประเทศเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีประเทศอินโดนีเซีย ประเทศสิงคโปร์ ประเทศมาเลเซีย ประเทศฟิลิปปินส์ และประเทศไทย ข้อมูลที่ศูนย์ได้รับจากศูนย์แห่งชาติของประเทศต่าง ๆ จะนำมาปฏิบัติการโดยใช้คอมพิวเตอร์ดำเนินการ

หน่วยงานที่ให้ความช่วยเหลือในการปฏิบัติงานของศูนย์แห่งภูมิภาค มีหลายหน่วยงาน คือ องค์การศึกษา ฯ สหประชาชาติ ให้ความช่วยเหลือด้านการเงินสำหรับการจัดประชุม ฝึกอบรม ดูงาน การเตรียมข้อมูล ค่าใช้จ่ายในการเดินทางไปประชุมต่างประเทศของบรรณารักษ์ องค์การวิจัยเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ ให้ความช่วยเหลือด้านการสร้างฐานข้อมูลด้วยระบบคอมพิวเตอร์ จัดซื้ออุปกรณ์การเตรียมข้อมูล การประชุมของสภาประจำปี ค่าใช้จ่ายการเดินทางของผู้อำนวยการในการไปประชุม การจัดทำคู่มือ รวมทั้งการจัดพิมพ์หนังสือ และการฝึกอบรมนอกจากนี้มีศูนย์แห่งชาติต่าง ๆ ส่งข้อมูลในแบบลงรายการมาให้ กระทรวงศึกษาธิการได้อนุมัติให้ตั้งศูนย์ภูมิภาค ณ หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ซึ่งสามารถใช้สถานที่ อุปกรณ์ สำนักงานและเจ้าหน้าที่ปฏิบัติทั้งเต็มเวลาและครึ่งเวลา

การสร้างฐานข้อมูล ได้รับความช่วยเหลือจากศูนย์ประมวลผลด้วยเครื่องจักรแห่งประเทศไทย สำนักงานสถิติแห่งชาติ ให้ใช้เวลาเครื่องคอมพิวเตอร์และให้เจ้าหน้าที่เขียนโปรแกรม วางระบบเขียนโปรแกรมให้ รวมทั้งฝึกอบรมเจ้าหน้าที่โปรแกรมให้แก่หอสมุดแห่งชาติด้วย โครงการทดลองได้เริ่มปฏิบัติ ในปี พ.ศ. ๒๕๒๒ โดยได้รับข้อมูลจากศูนย์แห่งชาติ ทั้ง ๕ ประเทศ ข้อมูลเหล่านี้จะบันทึกไว้ในแผ่นบันทึกข้อมูล (Diskette) และนำไปปฏิบัติกับเครื่องคอมพิวเตอร์ของศูนย์

ประมวลผล ฯ การพัฒนาโปรแกรมได้จัดทำขึ้นโดยดัดแปลงจากระบบ MARC สำหรับวารสารโดยตรง และศึกษาจากระบบของศูนย์ระหว่างชาติ (International Center) ฐานของข้อมูลจะเก็บไว้ที่ศูนย์ประมวลผล ฯ ส่วนการเตรียมข้อมูลปฏิบัติที่หอสมุดแห่งชาติ ระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๒๑–๒๕๒๔ ศูนย์ข้อมูล ฯ ได้จัดส่งข้อมูลที่รวบรวมได้จากศูนย์แห่งชาติ ในรูปของแบบลงรายการ และต่อมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นต้นไป ศูนย์ข้อมูล ฯ ได้จัดส่งข้อมูลลงในเทปแม่เหล็ก แทนแบบลงรายการ

ในการดำเนินงาน บรรณารักษ์ของศูนย์ข้อมูล ฯ จะดำเนินการรวบรวมวารสาร และเตรียมข้อมูลลงในแผ่นบันทึกข้อมูล ในรูปแบบที่เครื่องจักรสามารถอ่านได้ เมื่อบันทึกเสร็จแล้วให้เครื่องพิมพ์ซึ่งพ่วงกับเครื่องเตรียมข้อมูล พิมพ์ออกมาสำหรับบรรณารักษ์ตรวจสอบความถูกต้องก่อนนำแผ่นไปปฏิบัติที่ศูนย์ประมวลผล ฯ ซึ่งใช้โปรแกรมพิมพ์ออกมาตามแบบที่ต้องการเป็นต้นฉบับนำไปจัดพิมพ์เป็นรูปเล่มต่อไป

นอกจากการจัดสร้างฐานข้อมูลวารสารที่จัดพิมพ์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และพิมพ์รายชื่อออกมาบริการแล้ว ศูนย์ข้อมูล ฯ ยังได้ขยายงานการรวบรวมออกไปอีก โดยการรวบรวมรายชื่อของวารสารที่พิมพ์ต่างประเทศ ที่มีอยู่ในห้องสมุดต่าง ๆ ของประเทศทั้ง ๕ ประเทศ และจัดพิมพ์เป็นสหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และนำไปรวมกับฐานข้อมูลเพิ่ม ทำให้ได้รายชื่อหนังสือสำหรับค้นคว้าหารายชื่อที่มีอยู่ในห้องสมุดต่างๆ ของภูมิภาค ไม่ได้ตีพิมพ์เฉพาะประเทศในภูมิภาคแต่ตีพิมพ์ต่างประเทศซึ่งมีอยู่ในห้องสมุดภูมิภาค ทำให้เป็นประโยชน์ต่อการพิจารณาการจัดซื้อวารสารเข้าห้องสมุด ทำให้การบริการด้านการยืมระหว่างห้องสมุดในภูมิภาคนี้มีประโยชน์และมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น

ระบบการลงทะเบียนและการค้นข้อมูลระบบ ON LINE

ขณะนี้ได้วางแบบทดลองการลงทะเบียนข้อมูลหนังสือที่เข้ามาในหอสมุดแห่งชาติทุกชนิด โดยใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ปฏิบัติงาน รวมทั้งทดลองการค้นหาข้อมูลในระบบ On Line จากฐานข้อมูลซึ่งมีอยู่ประมาณ ๒๕,๐๐๐–๓๐,๐๐๐ รายการ ในฐานข้อมูลภาษาไทยและฐานข้อมูลวารสารของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ซึ่งมีอยู่ประมาณ ๕,๐๐๐ รายการ

โครงการในอนาคต

๑. หอสมุดแห่งชาติจะขยายการนำคอมพิวเตอร์ไปช่วยปฏิบัติงานต่าง ๆ เช่น การลงทะเบียน การทำบัตรรายการ การบริการตอบคำถาม การสำรวจหนังสือ การเก็บข้อมูลหนังสือภาษาโบราณ โสตทัศนวัสดุต่าง ๆ การเงิน บุคลากร และการวางแผน

๒. หอสมุดแห่งชาติ จะรวบรวมข้อมูลทั้งหมดที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทั้งหนังสือ วารสาร และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ที่จัดทำบัตรรายการแล้ว ลงในฐานข้อมูล

๓. หอสมุดแห่งชาติ ได้ตั้งงบประมาณขอซื้อเครื่องมินิคอมพิวเตอร์ สำหรับการปฏิบัติงานที่หอสมุดแห่งชาติโดยเฉพาะ และมีเครื่องเทอร์มินอล พ่วงสำหรับการปฏิบัติไปยังหน่วยงานต่าง ๆ ภายในหอสมุดแห่งชาติ โดยได้ขอไปในแผนพัฒนา ระยะที่ ๖

๔. ขยายการบริการไปยังหน่วยงานต่าง ๆ ภายในกรมศิลปากร

๕. ร่วมมือกับหน่วยงานต่าง ๆ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ ในการใช้ข้อมูลร่วมกัน

โครงการทั้งหลายจะบรรลุผลหรือไม่ ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่ควรคำนึงคือ บุคลากรและงบประมาณในการจัดซื้ออุปกรณ์ปฏิบัติงาน การเตรียมข้อมูลจำนวนมากที่ยังมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งเป็นข้อมูลย้อนหลังก็เป็นปัญหาที่ทำให้ฐานข้อมูลสมบูรณ์ไม่ได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบุคลากรที่จะได้รับเพิ่มขึ้น ซึ่งจะทำให้เป้าหมายที่วางไว้ลุล่วงไปได้อย่างดีและสมบูรณ์

การอนุรักษ์เอกสารโบราณ

เอกสารประเภทหนึ่งที่มีคุณลักษณะทางเสริมสร้างทักษะ แก่นักศึกษาและประชาชนในด้านประวัติการของประเทศชาติ และภูมิหลังของอารยธรรมแห่งสังคมกลุ่มต่าง ๆ ที่มีอยู่ในบริเวณประเทศไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เอกสารที่บันทึกสรรพวิชาการของบรรพชนไทยเหล่านั้น เป็นเสมือนกระจกเงาที่ส่งสะท้อนให้เห็น อารยธรรม วัฒนธรรม จริยธรรม มนุษยธรรม และคุณธรรม ที่สามารถใช้เป็นแบบอย่างของอดีต เป็นการปูพื้นฐานสู่สังคมปัจจุบันและอนาคต เอกสารประเภทนั้น คือ หนังสือต้นฉบับตัวเขียน[๑] ตัวชุบ[๒] ตัวจาร[๓] และตัวจารึก[๔] ซึ่งนิยมเรียกเป็นคำรวมว่าเอกสารโบราณ เอกสารโบราณในที่นี้ หมายถึง หลักฐานที่เป็นภาษาและตัวหนังสือแต่เก่าก่อน ซึ่งสำเร็จด้วยหัตถกรรม เอกสารโบราณดังกล่าวมี ๓ ประเภท คือ

๑. **จารึก** คือเอกสารที่มีรูปรอยอักษรที่ปรากฏเป็นร่องลึกลงไปในเนื้อวัตถุต่าง ๆ ซึ่งสำเร็จด้วยกรรมวิธีจารึก เช่น บนแผ่นศิลา เรียกว่าศิลาจารึกบนแผ่นไม้ เรียกว่าจารึกบนแผ่นไม้ บนแผ่นทอง เงิน นาก ซึ่งมีลักษณะเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเหมือนใบลาน เรียกว่า จารึกลานทอง ลานเงิน ลานนาก เป็นต้น

๒. **หนังสือสมุดไทย** คือ เอกสารที่เขียนรูปอักษรบนกระดาษไทยซึ่งทำเป็นแผ่นยาวติดต่อกัน แผ่นกระดาษมีความหนาพอประมาณและมีหน้าสมุดพับกลับไปกลับมา ทำให้เล่มสมุดมีรูปทรงเป็นสี่เหลี่ยมผืนผ้า ใช้เป็นวัตถุรองรับการเขียนหรือชุบลายลักษณ์อักษรซึ่งอาลักษณ์ สามารถบันทึกเรื่องราวและเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้ทั้งด้านหน้าและด้านหลังของเล่มสมุด หนังสือสมุดไทยมี ๒ สี เรียกว่า หนังสือสมุดไทยดำและหนังสือสมุดไทยขาว

---

๑ ตัวอักษรที่เขียนด้วยปากกา หรือดินสอ

๒ ตัวอักษรที่เขียนด้วยหมึก คือการใช้ปากกาชุบ (จุ่ม) ลงไปในหมึก แล้วเขียนให้มีเส้นหนาและบางสลับกันในอักษรแต่ละตัว

๓ ตัวอักษรที่เขียนด้วยเหล็กแหลม (เหล็กจาร) บนใบลาน

๔ ตัวอักษรที่เขียนหรือจารึกด้วยเหล็กแหลมให้เป็นรอยลึกลงไปในเนื้อวัตถุ เช่น แผ่นศิลา แผ่นไม้ และแผ่นโลหะเป็นต้น

๓. หนังสือใบลานหรือคัมภีร์ใบลาน คือเอกสารที่จารตัวหนังสือบนใบลาน ซึ่งก่อนที่จะนำมาจารตัวหนังสือ จะต้องผ่านกรรมวิธีหลายขั้นตอน ใบลานแต่ละใบที่เตรียมไว้เพื่อจารตัวอักษรเป็นภาษาต่าง ๆ นั้น ใช้จารหนังสือได้สองด้าน และเมื่อจะทำใบลานให้เป็นหนังสือหรือคัมภีร์จะต้องร้อยใบลานด้วยเชือก ซึ่งเรียกว่า สายสนอง ร้อยเข้าไปในรูที่เจาะไว้ รวมใบลานเข้าเป็นผูก ฉะนั้น คำว่า "ผูก" จึงเป็นลักษณะนามของหนังสือใบลานหรือคัมภีร์ใบลาน หนังสือใบลานบางคัมภีร์มีเนื้อเรื่องจบใน ๑ ผูก แต่บางคัมภีร์ก็มีเนื้อเรื่องจบในหลายผูก ซึ่งอาจมีจำนวนตั้งแต่ ๒ ผูกขึ้นไป คำว่า "ผูก" ในกรณีนี้ ควรจะหมายถึงบท หรือ ตอนก็ได้

หนังสือใบลานเรื่องหนึ่ง ๆ จะมีจำนวนผูกเท่าใดก็ตาม นับรวมกันเป็น ๑ คัมภีร์ ฉะนั้น คำว่า "คัมภีร์" ควรหมายถึง "เรื่อง" โดยอนุโลม

เอกสารโบราณดังกล่าว เป็นข้อมูลขั้นต้นที่มีความสำคัญและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษา ค้นคว้า วิจัย ในด้านต่าง ๆ ของชาติบ้านเมือง

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร เป็นสถาบันที่มีส่วนสัมพันธ์กับการศึกษาของชาติ ที่รับหน้าที่เก็บรักษา รวบรวม และให้บริการเอกสารโบราณแก่นักศึกษา ประชาชน ทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ เพื่อศึกษา ค้นคว้า วิจัย และเผยแพร่มรดกวัฒนธรรมแห่งชาติ หน่วยงานของหอสมุดแห่งชาติ ที่มีหน้าที่รับผิดชอบโดยตรงเกี่ยวกับเอกสารโบราณ คือ งานบริการหนังสือภาษาโบราณ ซึ่งแต่เดิมนั้น มีชื่อเรียกว่า แผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้มีการเปลี่ยนแปลงระบบงานในกองหอสมุดแห่งชาติขึ้นใหม่ และได้มีการเปลี่ยนชื่อหน่วยงานจากแผนกหนังสือตัวเขียนและจารึก เป็นงานบริการหนังสือภาษาโบราณ มีหน้าที่เก็บรักษา อ่าน แปล ศึกษาวิจัย และให้บริการเอกสารโบราณ

เอกสารโบราณเป็นของที่มีอายุนับร้อยปีขึ้นไป จึงอยู่ในสภาพที่เก่าชำรุด เปื่อยยุ่ย กรอบปรุ พรุน และขาดไปตามสภาพธรรม ถ้าปล่อยให้หลักฐานสำคัญทั้งหลายเหล่านั้นคงสภาพชำรุดและขาดเปื่อยสืบต่อไปจะเป็นการทำลายเอกสารทางอ้อม ทั้งนี้ เพราะเอกสารโบราณต่าง ๆ ไม่มีการสร้างสรรค์ขึ้นมาใหม่อีกแล้ว นับวันแต่จะเสื่อมสภาพไปทุกวัน ๆ ในที่สุดก็อาจจะไม่มีเหลืออยู่อีก ซึ่งจะเป็นการสูญเสียอันยิ่งใหญ่ที่สุดของประเทศชาติ ประชาชนในชาติจะไม่รู้จักอดีตของตน ฉะนั้น จึงสมควรพิจารณาถึงความสำคัญของการสงวนรักษา และบูรณะเอกสารโบราณ และจัดให้มีการอนุรักษ์ขึ้น เพื่อจรรโลงไว้ซึ่งหลักฐานสำคัญอันมีค่ายิ่งต่อการศึกษาของชาติต่อไปในอนาคต

การสำรวจและเพิ่มพูนเอกสารโบราณ

การผลิตหนังสือในปัจจุบัน แม้ไม่นับรวมเป็นการเพิ่มพูนเอกสารโบราณ แต่ถ้าเอกสารที่มีผู้พิมพ์ขึ้นมีอายุกว่า ๑๐๐ ปี ขึ้นไป เอกสารหรือหนังสือเหล่านั้น ก็นับเป็นเอกสารโบราณได้

แหล่งเอกสารโบราณมีกระจัดกระจายอยู่ตามภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วประเทศไทย หอสมุดแห่งชาติ ได้ตระหนักถึงสิ่งนี้เป็นอย่างดี จึงดำริให้เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ ดำเนินการสำรวจและรวบรวมหลักฐานตามแหล่งที่มีเอกสารโบราณในภูมิภาคต่าง ๆ ทั่วพระราชอาณาจักร เพื่อค้นหาเอกสารโบราณที่อาจจะตกค้างหลงเหลืออยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่นนั้น ๆ และพยายามเสริมสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับเอกสารโบราณแก่บุคคลในชุมชนนั้น ๆ อาทิ เช่น พระภิกษุ สามเณร ข้าราชการและประชาชนในส่วนภูมิภาค ให้ช่วยกันคุ้มครอง ป้องกันและรักษาเอกสารโบราณทั้งมวลไว้ หากผู้เป็นเจ้าของเอกสารโบราณนั้น ๆ ไม่ประสงค์ที่จะเก็บรักษาไว้สืบไป หอสมุดแห่งชาติซึ่งเป็นสถาบันของรัฐในส่วนกลางที่เป็นแหล่งรวบรวมข้อมูลเอกสารโบราณ จะดำเนินการติดต่อขอรับ หรือรับมอบเอกสารโบราณจากผู้เป็นเจ้าของ หรือผู้คุ้มครองดูแลรักษา เพื่อนำมารักษาไว้เป็นสมบัติของชาติสืบต่อไป

การสำรวจเอกสารโบราณในท้องถิ่นต่างๆ นั้น ทำให้เจ้าหน้าที่ได้รู้จักลักษณะภูมิประเทศ สภาพสังคมของท้องถิ่นที่มีเอกสารโบราณต่างชนิดอยู่ประจำถิ่น หรือเคลื่อนย้ายจากแหล่งเดิมไปสู่แหล่งใหม่ หรือเคลื่อนจากที่เดิมไปจนติดตามไม่พบ ส่วนเอกสารโบราณที่อยู่ประจำที่นั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นจารึก หนังสือสมุดไทย หรือคัมภีร์ใบลานทั้งหลาย ย่อมก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเพิ่มขึ้นอีกเป็นอันมาก ในการศึกษาวิเคราะห์และประมวลหลักฐานซึ่งสามารถนำออกแสดงในรูปแบบนิทรรศการและเรียบเรียงเป็นเอกสารทางวิชาการที่เจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติได้จัดทำขึ้น นอกจากนั้นยังมีสิ่งของบางชิ้นที่เป็นศิลปโบราณวัตถุ และมีรูปอักษรกำกับอยู่ด้วย เอกสารโบราณบางฉบับมีเนื้อเรื่องสัมพันธ์กับสถานที่หรือวัตถุ ซึ่งแสดงว่าเอกสารโบราณย่อมขยายขอบเขตและโยงใยความเกี่ยวพันนั้น ๆ ไปสู่โบราณสถาน และโบราณวัตถุอีกด้วย

เอกสารโบราณที่เก็บรักษาและรวบรวมไว้ในท้องถิ่นต่าง ๆ ตามความต้องการของกลุ่มชนนั้น ๆ เจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติได้จัดทำทะเบียนประวัติเอกสารโบราณประจำภูมิภาคเพื่อนำมาเป็นหลักฐานการเพิ่มพูนเอกสารโบราณ และสามารถนำไปใช้เป็นหลักฐานสืบค้นร่องรอยของเอกสารโบราณ ว่าคงอยู่ ณ ที่เดิม หรือเคลื่อนย้ายไปสู่แหล่งอื่น และยังเป็นการป้องกันมิให้เอกสารโบราณนั้น ๆ สูญหายเป็นอันตรายเพราะการกระทำของมนุษย์อีกทางหนึ่ง

หลักสำคัญที่เป็นเป้าหมายของการสำรวจเอกสารโบราณ คือการเผยแพร่ความรู้เกี่ยวกับเอกสารโบราณ ให้ชุมชนในท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เรียนรู้และเข้าใจ เป็นการเผยแพร่และแนะนำวิธีการสงวนรักษาเอกสารโบราณ เพื่อให้ชนชาวไทยทุกหมู่เหล่าได้ช่วยกันดูแลรักษาทรัพย์สินทางปัญญาและมรดกทางวัฒนธรรมประเภทนี้ไว้เป็นสมบัติและเอกลักษณ์ประจำถิ่นของตน ผลสืบเนื่องที่หอสมุดแห่งชาติได้รับอีกประการหนึ่งก็คือ ถ้าพบว่า เอกสารโบราณใดมีประโยชน์ต่อทางวิชาการ เจ้าหน้าที่อาจจะขอร้องต่อเจ้าของเอกสารนั้น ๆ ให้มอบแก่หอสมุดแห่งชาติ หรือขอยืมและนำมาคัดลอก ถ่ายถอด หรือถ่ายไมโครฟิล์มเก็บรักษาไว้ เป็นการจัดหาและเพิ่มพูนเอกสารโบราณให้ส่วนกลางอีกทางหนึ่งด้วย

หอสมุดแห่งชาติได้จัดทำโครงการสำรวจเอกสารโบราณมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๓ และในระยะแรก ๆ ได้สำรวจสืบค้นเฉพาะจารึกต่าง ๆ เท่านั้น ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๘ เป็นต้นมา ได้เริ่มต้นสำรวจเอกสารโบราณประเภทอื่นควบคู่ไปพร้อมกับการสำรวจจารึก นับตั้งแต่ พ.ศ. ๒๕๑๓ มาจนถึง พ.ศ. ๒๕๒๗ เจ้าหน้าที่ได้เดินทางไปสำรวจในจังหวัดต่าง ๆ รวม ๒๔ ครั้ง เอกสารที่ได้จากการสำรวจ มีดังนี้

คัมภีร์ใบลานอักษรและภาษาต่าง ๆ	๑๒,๐๗๑	ผูก
หนังสือสมุดไทย	๑๐๖	เล่ม
ศิลาจารึก	๑	หลัก
สำเนาจารึก	๗๑๘	แผ่น
แผ่นจารึก	๕	แผ่น

การลงทะเบียนเอกสารโบราณ

เอกสารโบราณเป็นหนังสือที่มีรูปลักษณะแตกต่างไปจากหนังสือฉบับพิมพ์ทั่ว ๆ ไป อุปกรณ์การเขียนและวัสดุที่รองรับการเขียนเหล่านั้นก็แตกต่างกันไปด้วย มีทั้งประเภทถาวรและประเภทไม่ถาวร

ประเภทถาวร ได้แก่บรรดาศิลาจารึกต่าง ๆ และแผ่นจารึกที่ทำด้วยโลหะหรือไม้เป็นต้น

ประเภทไม่ถาวร ได้แก่คัมภีร์ใบลาน หนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง และผ้า เป็นต้น

องค์ประกอบของเอกสารโบราณเกี่ยวกับรูปลักษณะก็ดี วัสดุที่ใช้ก็ดี ทำให้วิธีการลง

ทะเบียนเอกสารโบราณแตกต่างไปจากการลงทะเบียนหนังสือฉบับพิมพ์ด้วยเช่นกัน ดังนั้นก่อนที่จะลงทะเบียนเอกสารโบราณจำเป็นต้องดำเนินการดังนี้คือ

๑. จำแนกเอกสารโบราณออกตามประเภทของวัสดุที่มีลายลักษณ์อักษร

๒. แบ่งกลุ่มของเอกสารโบราณแต่ละประเภทนั้น ๆ ตามรูปอักษร และภาษาที่ปรากฏอยู่ในเอกสาร

๓. จัดเอกสารในข้อ ๒ เป็นหมวดหมู่ตามประเภทวิชา พร้อมทั้งเรียงลำดับอายุสมัยของเอกสารนั้น ๆ ด้วย

การกำหนดกฎเกณฑ์ในการลงทะเบียนเอกสารโบราณ จึงต้องวางหลักเกณฑ์ให้เหมาะสมกับสภาพของเอกสารแต่ละประเภท และให้เกิดประโยชน์ในการใช้เพื่อการศึกษาค้นคว้าหาความรู้ได้รวดเร็ว ไม่สับสน สะดวกในการเลือกเอกสารประกอบการค้นคว้าวิเคราะห์ วิจัย ของผู้ที่มาขอใช้เอกสาร และยังทำให้ได้ทราบสถิติหรือจำนวนเอกสารโบราณอีกด้วย

การลงทะเบียนเอกสารโบราณตั้งแต่เดิมนั้น ใช้สมุดทะเบียนขนาดใหญ่จำแนกเอกสารโบราณโดยเฉพาะอย่างยิ่งประเภทกระดาษ ได้แก่ หนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา[๑] กระดาษฝรั่ง[๒] สมุดฝรั่ง[๓] สำเนาจารึก[๔] และประเภทผ้า เช่น ใบจุ้ม[๕] เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๑๓ หมวด ดังนี้

๑. หมวดกฎหมาย
๒. หมวดจดหมายเหตุ
๓. หมวดตำนาน
๔. หมวดตำรา
๕. หมวดธรรมคดี
๖. หมวดพงศาวดาร
๗. หมวดวรรณคดี
๘. หมวดวรรณคดี
๙. หมวดหมายรับสั่ง
๑๐. หมวดอักษรศาสตร์
๑๑. หมวดประวัติ
๑๒. หมวดคณิตศาสตร์
๑๓. หมวดจารึก

---

๑ กระดาษไทยแผ่นบาง ๆ ที่ทำจากเปลือกไม้ เขียนข้อความส่งข่าวติดต่อกันทั้งเรื่องราชการและส่วนตัว

๒ กระดาษที่ทำจากประเทศตะวันตกเป็นแผ่น ๆ

๓ สมุดที่ทำด้วยกระดาษฝรั่งซึ่งเย็บรวมกันเป็นเล่ม

๔ เอกสารฉบับสำเนาซึ่งทำสำเนาจากหลักจารึก มีสภาพเป็นเอกสารสำคัญเทียบเท่าเอกสารโบราณ

๕ ใบบอกที่เขียนบนแผ่นผ้า เป็นหนังสือราชการจากหัวเมืองส่งเข้ามายังกรุง

การให้เลขที่เอกสาร ให้ตามลำดับของพยัญชนะตัวแรกที่ปรากฏอยู่ในชื่อเรื่องนั้น ๆ เมื่อเริ่มต้นพยัญชนะตัวใหม่ก็เริ่มต้นเลขที่ ๑ ใหม่ ส่วนเอกสารในหมวดจดหมายเหตุและพงศาวดารจัดตามลำดับศักราชที่ปรากฏในเอกสาร โดยแยกตามกลุ่มของศักราชแล้วให้เลขที่เรียงลำดับกันไป เมื่อเปลี่ยนศักราชใหม่ ก็จะขึ้นเลขที่ ๑ ใหม่ เป็นเช่นนี้เรื่อยไป

การลงทะเบียนด้วยวิธีเก่านั้นเป็นอุปสรรคและเกิดปัญหานานาประการในการปฏิบัติงาน ในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ งานบริการหนังสือภาษาโบราณ กองหอสมุดแห่งชาติ ได้ปรับปรุงวิธีการลงทะเบียนเอกสารโบราณใหม่ เพื่อให้สอดคล้องกับหลักวิชาบรรณารักษศาสตร์ และให้มีคุณลักษณะที่พร้อมสำหรับการบริการเพื่อการศึกษา นับเป็นก้าวใหม่ของการพัฒนาทางวิชาการ แม้ว่าจะยังไม่บรรลุจุดประสงค์ทั้งหมด แต่ปัจจุบันนี้การลงทะเบียนเอกสารโบราณประเภทหนังสือใบลานซึ่งเก็บรักษาอยู่ในหอพระมณเฑียรธรรมได้สำเร็จลุล่วงด้วยดี และกำลังดำเนินการลงทะเบียนเอกสารโบราณส่วนที่เก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติให้สำเร็จลุล่วงโดยเร็ว

หลักเกณฑ์การลงทะเบียนเอกสารโบราณนั้น ความสำคัญอยู่ที่รายละเอียดที่จะใช้ลงในรายการ เลขที่ของเอกสารโบราณ และลำดับที่ ๆ ลงทะเบียน ซึ่งลำดับที่ท้ายสุดใช้เป็นสถิติของเอกสารโบราณประเภทนั้น ๆ เป็นจำนวนเอกสารโบราณที่ลงทะเบียนแล้ว และเนื่องจากรายละเอียดที่ลงในรายการของเอกสารโบราณแต่ละประเภทมีความแตกต่างกัน จึงจำเป็นต้องแยกกลุ่มทะเบียนเอกสารโบราณตามประเภทของเอกสาร ได้แก่ ทะเบียนหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง ทะเบียนคัมภีร์ใบลาน ทะเบียนจารึก ทะเบียนไมโครฟิล์ม เอกสารโบราณ ทะเบียนภาพและฟิล์มของเอกสารโบราณ รายละเอียดของรายการที่ต้องบันทึกลงในทะเบียนเอกสารโบราณ มีดังนี้

๑. ทะเบียนหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่ง และใบจุ้ม

๑.๑. ลำดับที่
๑.๒. ประเภท
๑.๓. ชื่อเรื่อง
๑.๔. ใจความ
๑.๕. ผู้แต่ง, ชำระ, ปีที่แต่ง
๑.๖. เอกสารเลขที่
๑.๗. ศักราช
๑.๘. อักษรและเส้น
๑.๙. ประวัติ
๑.๑๐. ขนาด
๑.๑๑. ตู้ที่
๑.๑๒. จำนวนบรรทัด
๑.๑๓. หน้า
๑.๑๔. เล่ม

๑.๑๕. ผูก
๑.๑๖. ฉบับ
๑.๑๗. หมายเหตุ

การที่ลงจำนวนผูกไว้ เพราะจดหมายเหตุบางรายการจารข้อความบนใบลานจึงจำเป็นต้องใส่จำนวนผูกเข้าไว้ด้วย

๒. ทะเบียนคัมภีร์ใบลาน

๒.๑. ลำดับที่
๒.๒. เลขทะเบียน
๒.๓. ชื่อเรื่อง
๒.๔. จำนวนคัมภีร์, ผูก
๒.๕. อักษร
๒.๖. ภาษา
๒.๗. เส้น
๒.๘. ฉบับ
๒.๙. ไม้ประกับ
๒.๑๐. ฉลากคัมภีร์
๒.๑๑. ผ้าห่อคัมภีร์
๒.๑๒. ขนาดของคัมภีร์, ไม้ประกับ
๒.๑๓. ตู้ที่, ตู้ลำที่, หิ้งที่
๒.๑๔. ชั้นที่
๒.๑๕. ประวัติ
๒.๑๖. หมายเหตุ

๓. ทะเบียนจารึก

๓.๑. ลำดับที่
๓.๒. ชื่อ
๓.๓. เลขที่
๓.๔. อักษร
๓.๕. ศักราช
๓.๖. จารึกอักษร
๓.๗. วัตถุที่จารึก
๓.๘. ลักษณะวัตถุ
๓.๙. ขนาด
๓.๑๐. พบที่
๓.๑๑. ได้มาจาก
๓.๑๒. มูลเหตุที่ได้มา
๓.๑๓. ชั้นทะเบียนประวัติ
๓.๑๔. ปัจจุบันอยู่ที่
๓.๑๕. ทำสำเนา
๓.๑๖. จำลอง (คัดลอกอักษร)
๓.๑๗. ถ่ายภาพ
๓.๑๘. อ่าน (ถ่ายถอดอักษร)
๓.๑๙. แปล
๓.๒๐. อธิบายคำ
๓.๒๑. ให้คำปรึกษา
๓.๒๒. พิมพ์เผยแพร่ในหนังสือ
๓.๒๓. จำนวนเอกสารที่มี
๓.๒๔. หมายเหตุ

๔. ทะเบียนไมโครฟิล์มเอกสารโบราณ

๔.๑. เลขทะเบียน
๔.๒. ลำดับที่
๔.๓. หมวด
๔.๔. ชื่อเรื่อง
๔.๕. เอกสารเลขที่
๔.๖. ศักราช
๔.๗. ประเภท
๔.๘. ประวัติ
๔.๙. หน่วยงานที่ถ่ายทำ
๔.๑๐. ราคา
๔.๑๑. คัดลายมือ
๔.๑๒. พิมพ์ดีด
๔.๑๓. หมายเหตุ

๕. ทะเบียนภาพและฟิล์มของเอกสารโบราณ

๕.๑. ลำดับที่
๕.๒. หมวดหมู่
๕.๓. เอกสารเลขที่
๕.๔. เรื่อง
๕.๕. จำนวนฟิล์ม สี, ขาวดำ
๕.๖. จำนวนภาพนึง สี, ขาวดำ
๕.๗. จำนวนภาพถ่ายสี, ขาวดำ
๕.๘. วัน เดือน ปี ที่ถ่าย
๕.๙. ผู้ถ่าย
๕.๑๐. เลขที่ตู้เก็บฟิล์ม, ภาพถ่ายในงานบริการหนังสือภาษาโบราณ
๕.๑๑. หมายเหตุ

นอกจากได้จัดทำทะเบียนเอกสารโบราณในรูปแบบต่าง ๆ แล้ว เจ้าหน้าที่ยังได้กำหนดหลักเกณฑ์และจัดทำบัญชีบริการเอกสารโบราณ โดยเฉพาะประเภทหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง และใบจุ้ม ทั้งนี้ สืบเนื่องจากเหตุผลที่เกี่ยวโยงถึงเนื้อหาของเอกสารที่อาลักษณ์ได้บันทึกไว้ ซึ่งมีใจความที่เป็นความลับ หรือข้อความใด ๆ ที่จะนำความเสื่อมเสียแก่ราชวงศ์จักรีและประเทศชาติรวมทั้งข้อความใด ๆ ที่ก่อให้เกิดความแตกร้าวและกระทบกระเทือนสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศ เอกสารเหล่านั้นจะไม่นำออกบริการ เจ้าหน้าที่ถือว่าเป็นเอกสารห้ามบริการ

ดังนั้น บัญชีบริการ จึงมีความหมายถึงบัญชีของเอกสารโบราณ ซึ่งเจ้าหน้าที่ได้อ่านตรวจสอบข้อความ และเรื่องที่สมควรเปิดเผยเพื่อให้บริการแก่นิสิต นักศึกษา ประชาชน ผู้ได้รับอนุญาตให้เข้าศึกษาค้นคว้า ตามระเบียบการบริการของงานบริการหนังสือภาษาโบราณ รายละเอียดของเอกสารที่ลงรายการในแบบกรอกข้อความของบัญชีบริการมีดังต่อไปนี้

๑. บัญชีบริการคัมภีร์ใบลาน

๑.๑ ลำดับที่
๑.๒. เลขทะเบียน
๑.๓. ชื่อแบบฉบับ (ชื่อเรื่อง)
๑.๔. อักษร
๑.๕. ภาษา
๑.๖. เส้น
๑.๗. ฉบับ
๑.๘. ไม้ประกับ
๑.๙. ประวัติ
๑.๐๑. จำนวนคัมภีร์, ผูก
๑.๑๑. ตู้ที่
๑.๑๒. ชั้นที่
๑.๑๓. หมายเหตุ

๒. บัญชีบริการหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่งและใบจุ้ม

๒.๑. ลำดับที่
๒.๒. ชื่อเรื่อง
๒.๓. ใจความ
๒.๔. เอกสารเลขที่
๒.๕. ประเภท
๒.๖. สำเนาซีร็อกซ์
๒.๗. ไมโครฟิล์มลำดับที่
๒.๘. คัดลายมือ
๒.๙. พิมพ์ดีด
๒.๑๐. ฉบับพิมพ์
๒.๑๑. หมายเหตุ

ในกรณีที่เอกสารโบราณเล่มหรือฉบับใดที่มีสำเนาในรูปแบบต่าง ๆ ไว้แล้ว ซึ่งได้แก่ สำเนาซีร็อกซ์ ไมโครฟิล์ม คัดลายมือ พิมพ์ดีด และฉบับพิมพ์ เจ้าหน้าที่ผู้ให้บริการจะนำสำเนาของเอกสารมาให้บริการแทนต้นฉบับ เพื่อเป็นการอนุรักษ์และสงวนรักษาเอกสารต้นฉบับอีกวิธีหนึ่งด้วย ส่วนฉบับพิมพ์นั้น เจ้าหน้าที่จะแนะนำให้ผู้มาใช้บริการไปใช้หนังสือฉบับตัวพิมพ์ในห้องบริการการอ่านของงานบริการหนังสือ หรือเอกสารที่มีไมโครฟิล์มไว้บริการแล้วก็จะแนะนำให้ไปใช้บริการที่งานไมโครฟิล์ม

การทำบัตรรายการเอกสารโบราณ

การทำบัตรรายการเอกสารโบราณ มีแนวทางเช่นเดียวกับการลงทะเบียนเอกสารโบราณ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในเบื้องต้น ที่สืบเนื่องมาจากลักษณะและสภาพของเอกสารโบราณไม่เหมือนกับหนังสือฉบับพิมพ์ทั่วๆ ไป หลักเกณฑ์ในการทำบัตรรายการจึงต้องกำหนด และวางรูปไว้ให้เหมาะสมกับเอกสาร โดยคำนึงถึงประโยชน์ในการใช้เพื่อการศึกษาหาความรู้ ได้รวดเร็วไม่สับสน สามารถ

ใช้เป็นแนวทางแก่นักศึกษา ประชาชน ผู้ใช้ศึกษาค้นคว้าได้อย่างถูกต้อง และสอดคล้องกับหลักวิชาบรรณารักษศาสตร์อีกด้วย

ดังนั้น เจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติได้คิดค้น พร้อมทั้งกำหนดหลักเกณฑ์การทำบัตรรายการขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๒ และทดลองปฏิบัติมา มีการปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ โดยเริ่มต้นจากเอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่ง และใบจุ้ม ในหมวดจดหมายเหตุ ซึ่งเอกสารในหมวดนี้มีประชาชนมาขอใช้บริการมากที่สุดเป็นอันดับแรก มีการปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ เพื่อให้ได้กฎเกณฑ์ที่มีมาตรฐานดี และตรงกับเนื้อหาของเอกสารที่ยึดถือเป็นแบบฉบับ และเป็นคู่มือในการทำบัตรรายการได้เป็นอย่างดี

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ สามารถกำหนดหลักเกณฑ์การทำบัตรรายการเอกสารโบราณหมวดวรรณคดี

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๗ ได้กำหนดแบบแผนการลงรายการบรรณานุกรมและเชิงอรรถเอกสารโบราณประเภทต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในการอ้างอิงเอกสารในการศึกษาค้นคว้า วิจัยวิทยานิพนธ์ ฯลฯ ไว้ด้วย

ในปี พ.ศ. ๒๕๑๖ เจ้าหน้าที่ในหน่วยงานบริการหนังสือภาษาโบราณ ได้เริ่มทำบัตรรายการคัมภีร์ใบลานขึ้น โดยมีจุดประสงค์เพื่อใช้เป็นคู่มือในการหยิบเอกสารสำหรับการบริการแต่เพียงอย่างเดียว แบบแผนการลงรายการในบัตรจึงไม่สอดคล้องกับหลักวิชาบรรณารักษศาสตร์

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๒๕ จึงเริ่มปรับปรุงวิธีการลงบัตรรายการใหม่ ให้มีรายละเอียดครบถ้วนตามลักษณะของเอกสารและเป็นไปตามหลักวิชาบรรณารักษศาสตร์ ให้เป็นบัตรรายการที่ถือเป็นแบบฉบับได้

เนื่องจากหลักเกณฑ์การทำบัตรรายการเอกสารโบราณ เป็นวิธีการที่เจ้าหน้าที่ของงานบริการหนังสือภาษาโบราณ คิด ค้น และกำหนดขึ้น เพื่อใช้ประโยชน์ในการอำนวยความสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้าเอกสารโบราณ จึงไม่มีหนังสือ หรือตำราที่จะใช้เป็นคู่มือในการปฏิบัติงานนี้ได้ ยกเว้นคัมภีร์ใบลานซึ่งมีหนังสือหลักเกณฑ์การจัดหมวด และการเรียกชื่อหนังสือประเภทตัวเขียนทางพระพุทธศาสนา เป็นคู่มือในการลงชื่อแบบฉบับของคัมภีร์ใบลาน

อีกประการหนึ่ง ผู้ที่จะทำบัตรรายการเอกสารโบราณได้ ต้องมีความรู้เกี่ยวกับวิชาบรรณารักษศาสตร์เป็นพื้นฐานและต้องมีความรู้ในเรื่องของหนังสือภาษาโบราณ สามารถอ่านและเข้าใจอักษรภาษาโบราณที่มีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติ ทั้งนี้เพราะการทำบัตรรายการเอกสารโบราณ

จำเป็นต้องอ่านข้อความในเอกสารนั้น ๆ เพื่อจะได้ทราบเนื้อหาของเรื่อง เพื่อประโยชน์ในการกำหนดหัวเรื่อง ย่อเรื่อง จัดทำบรรณนิทัศน์สังเขป และดรรชนีค้นเรื่องในเอกสารโบราณ เมื่อจัดทำบัตรรายการแล้ว จะจัดทำบรรณานุกรมเอกสารโบราณเพื่อจัดพิมพ์เป็นบริการอีกอย่างหนึ่งของหอสมุดแห่งชาติด้วย

บัตรรายการเอกสารโบราณดังกล่าวข้างต้น โดยเฉพาะบัตรรายการหนังสือสมุดไทย นอกจากจะมีบัตรหลัก หรือบัตรยืนพื้นแล้ว ต้องทำบัตรโยง บัตรจำแนก และบัตรชนิดอื่น ๆ อีก เช่นบัตรชื่อบุคคล สถานที่ ชื่อเรื่อง ชื่อเรื่องย่อย หัวเรื่อง เป็นต้น การที่ต้องทำบัตรเพิ่มมากชนิด เช่นนี้ เพราะเนื้อหาของเรื่องในเอกสารโบราณ ส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นจดหมายเหตุ หรือสมุดบันทึก ที่จดจารเรื่องต่าง ๆ ไว้ โดยที่ไม่ได้จำแนกหรือแยกประเภทของเรื่องที่จะบันทึก เรื่องต่าง ๆ จะเขียนปะปนกัน ด้วยเหตุนี้จึงจำเป็นต้องใช้บัตรเพิ่มหลายแบบ เพื่อสามารถเก็บข้อมูลจากเอกสารโบราณมาลงในรายการต่าง ๆ ของบัตรให้สมบูรณ์ที่สุด

ในปัจจุบัน เอกสารที่ทำบัตรรายการแล้ว มีดังนี้

คัมภีร์ใบลาน	๓,๐๕๔	คัมภีร์
หนังสือสมุดไทย	๒.๕๒๔	รายการ

หลักเกณฑ์ต่าง ๆ ที่เจ้าหน้าที่ได้กำหนดขึ้นเพื่อใช้เป็นคู่มือในการปฏิบัติงานเกี่ยวกับเอกสารโบราณประเภทต่าง ๆ มีดังนี้

๑. หนังสือหลักเกณฑ์การจัดหมวดและเรียกชื่อหนังสือประเภทตัวเขียนทางพระพุทธศาสนา
๒. หลักเกณฑ์การลงทะเบียนคัมภีร์ใบลานและวัตถุที่เกี่ยวข้อง
๓. หลักเกณฑ์การลงทะเบียนเอกสารสมุดข่อยและเอกสารอื่น
๔. หลักเกณฑ์การจัดทำบัตรรายการหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่ง
๕. หลักเกณฑ์ในการจัดทำบัญชีคัมภีร์ใบลานฉบับหลวง ณ หอพระมณเฑียรธรรม
๖. หลักเกณฑ์ในการทำบัตรรายการคัมภีร์ใบลานโดยสังเขป
๗. หลักเกณฑ์การแก้ไขเลขทะเบียนคัมภีร์ใบลานของหอสมุดแห่งชาติ
๘. หลักเกณฑ์การแก้ไขการลงทะเบียนเอกสารโบราณประเภทหนังสือสมุดไทย กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง และสมุดฝรั่ง

๙. หลักเกณฑ์การลงทะเบียนในบัญชีบริการเอกสารโบราณ

๑๐. หลักเกณฑ์การทำบรรณานุกรมและเชิงอรรถเอกสารโบราณ

การจัดเก็บ

หอสมุดแห่งชาติมีเอกสารโบราณเป็นจำนวนมาก และห้องเก็บเอกสารโบราณที่มีเครื่องปรับอากาศและควบคุมความชื้นก็มีพื้นที่จำกัด จึงสามารถจัดเก็บเอกสารโบราณไว้ได้เพียงบางส่วนเท่านั้น เอกสารโบราณส่วนอื่น ๆ จะจัดเก็บไว้ในตู้เก็บเอกสารซึ่งมีทั้งตู้กระจกและตู้ไม้ เช่น คัมภีร์ ใบลาน และสำเนาจารึก

การจัดเก็บเอกสาร จึงจำเป็นต้องแยกกลุ่มหนังสือภาษาโบราณหรือเอกสารโบราณออกตามประเภทของหนังสือ เพื่อจะได้จัดเก็บหนังสือเหล่านั้นให้เหมาะสมกับรูปลักษณะของหนังสือดังนี้

๑. **จารึก** จารึกต่าง ๆ ของหอสมุดแห่งชาติ ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่อาคารหอพระสมุดวชิรญาณ ซึ่งอยู่ในบริเวณหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี จารึกที่เป็นหลักจะตั้งแสดงโดยมีฐานรองรับอีกชั้นหนึ่ง ส่วนจารึกที่เป็นชิ้นเล็ก ได้จัดแสดงไว้ในตู้เพล่ นอกจากจารึกที่อยู่ในความดูแลของหอสมุดแห่งชาติแล้ว ยังมีจารึกอื่น ๆ ที่อยู่ในความดูแลของพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนครและต่างจังหวัด วัด สถาบัน และเอกชนต่าง ๆ ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้ส่งเจ้าหน้าที่ออกไปทำสำเนาจารึกและถ่ายภาพจารึกเหล่านั้นไว้ เพื่อทำการศึกษา อ่าน แปล และวิจัยข้อความที่ปรากฏในจารึกนั้น ๆ

ส่วนการเก็บสำเนาจารึกนั้น แต่เดิมเจ้าหน้าที่จัดเก็บสำเนาจารึกแต่ละหลักเข้าแพ็มสีน้ำตาล ปัจจุบันกำลังอยู่ในระหว่างดำเนินการปรับปรุงเพื่อจัดเก็บในซองพลาสติคใส พร้อมทั้งเก็บสำเนาจารึกเหล่านั้นไว้ในตู้ดำ ตามลำดับที่ของจารึกที่พบในจังหวัดต่าง ๆ

๒. **หนังสือสมุดไทย** กระดาษเพลา กระดาษฝรั่ง สมุดฝรั่งและใบจุ้มจัดเก็บตามหมู่ของเอกสารซึ่งแบ่งตามประเภทของเรื่อง และตามประเภทของเอกสาร สำหรับหมวดจดหมายเหตุมีเลขที่ของเอกสารเฉพาะกลุ่มศักราช ซึ่งหมายถึงว่า เมื่อขึ้นศักราชใหม่ก็จะให้เลขลำดับที่เริ่มต้นใหม่ และจัดเก็บเอกสารตามลำดับศักราช เอกสารที่แยกหมู่และลงบัญชีเสร็จแล้ว เมื่อจะนำไปเก็บในตู้ต้องเรียงลำดับเลขที่และมัดรวมกันเป็นตั้ง หนังสือแต่ละมัดจะมีจำนวนเท่าใดก็ได้ แต่ต้องมีขนาดสูงพอดีกับชั้นในตู้หนังสือ พร้อมทั้งเขียนป้ายบอกเลขที่ของมัด เลขที่ของเอกสาร ประเภทและจำนวนเอกสารไว้ที่ป้ายหน้ามัดด้วย

๓. **หนังสือใบลาน** หนังสือใบลานแต่ละคัมภีร์ หรือถ้าผู้สร้าง ๆ ไว้หลายเรื่องและรวมไว้มัดเดียวกัน จะมีไม้ประกับประจำคัมภีร์หรือประจำมัด มีผ้าห่อคัมภีร์รอบนอกอีกชั้นหนึ่งและ

ใช้เชือกมัด นอกผ้าห่อส่วนมากจะมีฉลากหรือป้ายบอกชื่อคัมภีร์ไว้ด้วย และที่ด้านขวางของมัด จะมีใบลาน ๑ ใบคาดทับไว้ ใบลานที่ใช้คาดทับไว้นี้ จะเขียนชื่อเรื่องของคัมภีร์ใบลานทุก ๆ เรื่องในมัดนั้น ๆ พร้อมทั้งเขียนเลขทะเบียนกำกับไว้ด้วย การจัดเก็บคัมภีร์ใบลาน จะวางเรียงตามชั้น โดยหันด้านที่มีป้ายใบลานกำกับอยู่ออกด้านหน้าของชั้นเพื่อให้สะดวกในการค้นหาเอกสาร และจัดเรียงตามลำดับของเลขทะเบียน

การสงวนรักษาเอกสารโบราณ

ในด้านการสงวนรักษาเอกสารโบราณนั้น ยังไม่ได้ดำเนินการสงวนรักษาอย่างจริงจัง คงดำเนินการในเรื่องนี้เฉพาะเอกสารฉบับสำคัญที่ชำรุดมาก หรือเอกสารที่มีความจำเป็นต้องใช้รีบด่วนเท่านั้น

การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ

เอกสารโบราณเป็นหลักฐานทางวิชาการที่มีคุณค่าและหาได้ยากยิ่ง เป็นอุปกรณ์สำคัญสำหรับการศึกษาค้นคว้าเรื่องศิลปวัฒนธรรม และประวัติศาสตร์ของชาติไทย นอกจากนี้ยังเป็นเครื่องหมายแห่งอารยธรรม ความเจริญรุ่งเรืองในด้านอักษรศาสตร์ของชาติ ที่บรรพชนได้อุตสาหะสร้างไว้ให้เป็นมรดกตกทอดมาจนถึงอนุชนชาวไทยในปัจจุบัน

การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ เป็นการอำนวยประโยชน์เพิ่มพูนภูมิปัญญาและเสริมพื้นฐานทางวิชาการให้แก่นักศึกษา ประชาชน อีกทั้งยังมีส่วนในการเผยแพร่เกียรติคุณของชาติไทย เสริมสร้างหลักฐานเกี่ยวกับประวัติการของบุรพชนคนไทยซึ่งเคยตั้งถิ่นฐานอยู่ในอาณาบริเวณที่พบเอกสารโบราณนั้น ๆ นับเป็นเกียรติคุณของประเทศ เป็นเงาสะท้อนส่องให้เห็นความเจริญทางด้านศิลปวัฒนธรรม อารยธรรม ตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของอดีตชนทั้งหลายเหล่านั้น และเพื่อเป็นการถ่ายทอดผลงานดังกล่าวที่อดีตสร้างสรรค์ไว้ เผยแพร่ให้อนุชนในปัจจุบัน และอนาคตได้ทราบ และเข้าใจถึงค่านิยมในอดีตสมัยดังกล่าว ไม่เพียงแต่เท่านั้น ยังเป็นผลในด้านเสริมสร้างเกียรติภูมิ และความจงรักภักดีต่อชาติบ้านเมืองได้อีกโสดหนึ่งด้วย นอกจากนี้การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณยังจัดเป็นวิธีการอนุรักษ์เอกสารโบราณ ซึ่งยังประโยชน์ให้แก่การศึกษาของชาติอย่างยิ่ง

ลักษณะของเอกสารโบราณรวมทั้งอักษรและภาษานั้นปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณเหล่านั้น มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวตามประเภทของเอกสารโบราณซึ่งเป็นธรรมดาอยู่เองที่จะต้องผิดแผกแตกต่างไปจากรูปแบบอักษรและภาษาที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน ประกอบกับความเก่าด้วยอายุของเอกสารโบราณเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ มีความสำคัญและปฏิบัติยากอย่างยิ่ง ผู้ปฏิบัติงานด้านนี้จำเป็นต้องใช้ความอุตสาหะวิริยะ และความละเอียดถี่ถ้วนเป็นองค์ประกอบที่นอกเหนือไปจากความรู้ความสามารถในด้านรูปอักษร และภาษา เพื่องานวิชาการที่ถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะกระทำได้

รูปแบบอักษร และภาษาที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณซึ่งมีอยู่ในหอสมุดแห่งชาติเท่าที่สำรวจได้ในปัจจุบันมีประมาณ ๒๘ รูปแบบอักษรและปรากฏการใช้ภาษาประกอบรูปแบบอักษรเหล่านั้นรวม ๑๔ ภาษา ได้แก่

๑. รูปแบบอักษร ๒๘ แบบ

๑.๑ รูปอักษรปัลลวะ
๑.๒ รูปอักษรหลังปัลลวะ
๑.๓ รูปอักษรขอมโบราณ
๑.๔ รูปอักษรขอม
๑.๕ รูปอักษรมอญโบราณ
๑.๖ รูปอักษรมอญ
๑.๗ รูปอักษรธรรมล้านนา
๑.๘ รูปอักษรธรรมอีสาน
๑.๙ รูปอักษรไทยสุโขทัย
๑.๑๐ รูปอักษรไทยอยุธยา
๑.๑๑ รูปอักษรไทยอีสาน (รูปอักษรไทยน้อย)
๑.๑๒ รูปอักษรไทยล้านนา (รูปอักษรฝักขาม)
๑.๑๓ รูปอักษรไทยใหญ่
๑.๑๔ รูปอักษรไทยย่อ
๑.๑๕ รูปอักษรขอมย่อ
๑.๑๖ รูปอักษรพม่าย่อ
๑.๑๗ รูปอักษรพม่า
๑.๑๘ รูปอักษรเฉียงขอม
๑.๑๙ รูปอักษรเฉียงคฤนต์
๑.๒๐ รูปอักษรเฉียงพราหมณ์
๑.๒๑ รูปอักษรอริยกะ
๑.๒๒ รูปอักษรทมิฬ
๑.๒๓ รูปอักษรจีน
๑.๒๔ รูปอักษรยาวี
๑.๒๕ รูปอักษรสิงหล
๑.๒๖ รูปอักษรเทวนาครี
๑.๒๗ รูปอักษรบาหลีโบราณ
๑.๒๘ รูปอักษรอื่น ๆ และที่เป็นสัญลักษณ์ ตัวเลข ภาพ ฯลฯ เป็นต้น

๒. ภาษา ๑๔ ภาษา

๒.๑ ภาษาไทยปัจจุบัน
๒.๒ ภาษาไทยอีสาน
๒.๓ ภาษาไทยล้านนา
๒.๔ ภาษาไทยใหญ่
๒.๕ ภาษาบาหลี
๒.๖ ภาษาสันสกฤต
๒.๗ ภาษาพม่า
๒.๘ ภาษามอญ
๒.๙ ภาษาเขมร
๒.๑๐ ภาษาทมิฬ
๒.๑๑ ภาษามลายู
๒.๑๒ ภาษาจีน
๒.๑๓ ภาษาอาหรับ
๒.๑๔ ภาษาอื่น ๆ และที่เป็นสัญลักษณ์ เลข ยันต์ ฯลฯ เป็นต้น

รูปแบบอักษรและภาษาที่ใช้จดจารลงในเอกสารโบราณ จะเห็นได้ว่ามีทั้งอักษรภาษาไทยโบราณ และอักษรภาษาต่างประเทศโบราณ และบางส่วนเป็นอักษรภาษาที่พ้นสมัยไปแล้ว คำศัพท์ที่ใช้เป็นโบราณิกศัพท์ ยากที่จะเข้าใจความหมายได้ถูกต้อง รูปแบบอักษรและภาษาต่าง ๆ เหล่านั้น ในปัจจุบันหาผู้รู้ ที่สามารถอ่าน แปลได้น้อยมาก ฉะนั้นจึงเป็นความจำเป็นที่งานบริการหนังสือภาษาโบราณหอสมุดแห่งชาติ จะต้องรับหน้าที่นำเอกสารโบราณเหล่านั้นมาพิจารณาคัดเลือกเอกสารโบราณที่มีคุณค่าทางการศึกษาในด้านต่าง ๆ และดำเนินการจัดทำสำเนาด้วยวิธีต่าง ๆ เช่น คัดลอก คัดจำลองถ่ายถอด (ปริวรรต) นอกจากนี้ยังได้ อ่าน แปล วิเคราะห์ วิจัยและให้อรรถาธิบาย พร้อมทั้งบันทึกหลักฐาน และจัดพิมพ์เผยแพร่เพื่อให้อนุชนในชาติได้ศึกษาเข้าใจประวัติการของชาติ ได้เรียนรู้สิ่งที่อดีตชนสร้างสรรค์ไว้ สิ่งเหล่านี้ไม่เพียงแต่จะเสริมสร้างให้มีการศึกษาที่กว้างขวางขึ้นเท่านั้น ยังเป็นการจรรโลงสถานภาพของชาติในด้านศิลปวัฒนธรรมตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของชาติ ให้พัฒนาสืบไปอีกด้วย

งานวิชาการเอกสารโบราณ เป็นงานที่ต้องใช้ความรู้ความสามารถพิเศษเฉพาะตน ทั้งนี้เพราะเอกสารโบราณส่วนใหญ่มีสภาพชำรุด เก่า แตก หัก ฉีกขาดหายไปบ้าง เส้นอักษรลบเลือนอ่านไม่ได้บ้าง นอกจากนี้รูปอักษรและอักขรวิธีที่ใช้จดจารไว้ในเอกสารโบราณเหล่านั้นก็มีอายุตั้งแต่ ๕๐ พุทธศักราชขึ้นไปจนถึง ๑๔๐๐ กว่าปี ความยากในเรื่องของรูปแบบอักษรก็ดี ภาษาที่ใช้จดจารก็ดี เป็นความจำเป็นที่ผู้ปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ จะต้องใช้ความรู้ ความสามารถ และวิจารณญาณ ถ่ายถอดให้เป็นอักษรและภาษาปัจจุบันเพื่อประชาชนจะได้ใช้ประโยชน์ และปฏิบัติการตามวิธีต่าง ๆ ให้ลุล่วงถึงขั้นจัดพิมพ์เผยแพร่เป็นที่สุด

การทำสำเนาเอกสารโบราณ

เอกสารโบราณมีหลายประเภท แต่ละประเภทต่างก็มีรูปลักษณะเฉพาะตัว มีสิ่งหนึ่งที่เหมือนกันคือสภาพของเอกสารซึ่งเก่าชำรุด ขาด เปื่อย เป็นต้น ฉะนั้นการทำสำเนาเอกสารโบราณจึงเป็นวิธีการอนุรักษ์เอกสารโบราณอย่างหนึ่ง แต่เนื่องจากเอกสารโบราณมีลักษณะแตกต่างกัน ดังนั้นการทำสำเนาเอกสารโบราณจึงต้องกำหนดขึ้นหลายวิธีเพื่อให้ใช้ได้กับเอกสารโบราณทุกประเภท มีรายละเอียดดังนี้

๑. **การทำสำเนาจารึก** โดยเฉพาะศิลาจารึกซึ่งมีลักษณะเป็นวัตถุแข็งลายเส้นอักษร เป็นช่องลึกลงไปในเนื้อศิลาอย่างเด่นชัด ศิลาจารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นเอกสารประจำที่หรือประจำท้องถิ่น มิได้เคลื่อนย้ายมาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ จะมีที่เคลื่อนย้ายมาบ้างก็เป็นส่วนน้อย การทำสำเนาจารึกจึงมีประโยชน์ทั้งในด้านการสงวนรักษา และการปฏิบัติงานวิชาการ ซึ่งมีวิธีการทำสำเนา ๓ วิธีคือ

๑.๑ การทำสำเนาจารึกสีขาว สำเนาแบบนี้นิยมทำกันเมื่อประมาณ ๓๐–๔๐ ปีที่ผ่านมา มีวิธีการโดยย่อดังนี้คือ ก่อนอื่นต้องทำความสะอาดจารึก โดยเฉพาะตามเส้นรอยรูปอักษรให้สะอาด แล้วใช้กระดาษแผ่นบาง ๆ ที่เรียกว่า กระดาษเพลา หรือกระดาษที่ใช้ทำว่าว วางให้เต็มตรงส่วนที่มีตัวอักษร พรมน้ำให้เปียกทั่วกัน ใช้แปรงขนอ่อนตบเบา ๆ บนกระดาษนั้น ให้เยื่อกระดาษฝังลงไปในร่องตามรูปลายเส้นอักษรทั่วกัน ทิ้งไว้ให้กระดาษแห้ง แล้วลอกกระดาษออกจะได้สำเนาจารึกสีขาว

๑.๒ การทำสำเนาจารึกสีดำ วิธีการทำสำเนาจารึกแบบนี้ เหมือนกับแบบแรกทุกประการ เพียงแต่เมื่อภายหลังที่ใช้แปรงตบเบา ๆ บนกระดาษนั้นแล้วทิ้งไว้ เมื่อกระดาษจวนจะแห้งหรือหมาด จากนั้นใช้ลูกประคบชุบหมึกดำที่ได้จากหมึกจีน เป็นต้น ลูบลงบนกระดาษเพลานั้นให้ทั่ว รูปอักษรจะปรากฏเป็นเส้นสีขาวบนกระดาษสำเนานั้น การทำสำเนานี้เป็นที่นิยมมาก เพราะเห็นเส้นอักษรได้ชัดเจน

๑.๓ การทำสำเนาด้วยวิธีถ่ายภาพ การทำสำเนาแบบนี้ต้องแบ่งการปฏิบัติออกเป็น ๓ ระยะ ในระยะแรกจะถ่ายภาพจารึกก่อนการทำสำเนา โดยใช้กระดาษตามข้อ ๑–๒ ข้างต้น และต้องถ่ายให้เห็นสภาพทั่วไปของจารึกเต็มหลักและรอบด้านในระยะที่ ๒ ถ่ายภาพจารึกขณะเมื่อกระดาษที่สำเนานั้นแห้งแล้ว ในที่นี้หมายถึงภายหลังที่ลงหมึกดำแล้ว และควรถ่ายในขณะที่ยังมิได้ดึงกระดาษ

สำเนาออกจากแผ่นจารึก ทั้งนี้ เพื่อจะได้เห็นเส้นอักษรได้ชัดเจน ในระยะที่ ๓ จะถ่ายภาพจารึกภายหลังที่ทำสำเนาด้วยกระดาษเสร็จแล้ว คือเมื่อทำสำเนาจารึกเสร็จแล้วต้องทำความสะอาดตามช่องรอยรูปอักษรอีกครั้งหนึ่ง ใช้แป้งสีขาวประเภทดินสอพองหรือแป้งนวลก็ได้ละลายน้ำลูบไปบนตัวอักษรให้ทั่วแล้วถ่ายภาพขณะที่เส้นอักษรชัดเจนที่สุด ซึ่งอยู่ในระหว่างที่แป้งจวนจะแห้ง

เมื่อทำสำเนาจารึกและถ่ายภาพเสร็จแล้วต้องทำความสะอาดโดยการล้างและเช็ดจารึกให้แห้งสนิทเสียก่อนจึงจะเก็บจารึกนั้น

การทำสำเนาจารึกแต่ละครั้ง นอกจากจะใช้น้ำเป็นองค์ประกอบสำคัญแล้ว ยังต้องใช้แป้งทาและใช้แปรงถูไปมาบนเนื้อศิลา เพื่อทำความสะอาดอีกด้วย ดังนั้นจึงควรสังเกตว่าการกระทำเช่นนี้ เป็นการทำลายเนื้อวัตถุนั้น ๆ ด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะเนื้อศิลาหรือวัตถุที่ใช้จารึกนั้น ส่วนใหญ่จะมีอายุมากกว่า ๑๐๐ ปีขึ้นไป ความเก่าเพราะกาลเวลา ประกอบกับความเสื่อมโทรมด้วยผีมือมนุษย์ หรือธรรมชาติก็ตาม เป็นสิ่งที่ทำให้จารึกอยู่ในสภาพที่ชำรุดแตกหักตัวอักษรลบเลือน ศิลาบางชิ้นเมื่อถูกน้ำจะเปื่อยยุ่ย เนื้อศิลาหลุดออกมาเป็นชิ้นเล็ก ๆ เหมือนเม็ดทราย ลักษณะเช่นนี้นับเป็นอันตรายต่อตัวอักษรบนจารึกนั้น ๆ อย่างยิ่ง เพราะแทนที่จะเป็นการสงวนรักษา กลับจะเกิดผลตรงกันข้าม คือเป็นการทำลายเสียมากกว่า ด้วยเหตุนี้จึงควรจำกัดจำนวนการทำสำเนาจารึกแต่ละหลักให้มีขอบเขตตามสมควรกับความต้องการเพื่อจะนำมาใช้ในการอ่านแปลจารึก ซึ่งควรจะกำหนดให้ทำไว้อย่างน้อย ๓–๕ ชุด

อย่างไรก็ดี ความเสื่อมโทรมเสียหายของจารึก มิใช่จะมีอยู่แต่เฉพาะการทำสำเนาแต่เพียงอย่างเดียว แม้การเคลื่อนย้ายจารึกบ่อยครั้ง จากที่หนึ่งไปยังอีกที่หนึ่งมีส่วนเสริมให้เกิดอันตรายกับจารึกได้เช่นกัน บางครั้งอาจจะยิ่งทำให้เกิดความเสียหายมากยิ่งกว่าการทำสำเนาจารึกเสียอีก เพราะถ้าบังเอิญเกิดการตกหล่น แตกหัก ชำรุดในขณะขนย้าย และถ้าบังเอิญข้อความในจารึกนั้น ยังมิได้มีการจัดทำสำเนาอ่านแปลไว้ก่อน ความสูญเสียก็จะยิ่งเพิ่มพูนขึ้นเป็นทวีคูณอย่างไม่มีทางแก้ไขได้เลย ฉะนั้นจึงควรตั้งข้อสังเกต และระมัดระวังในสิ่งเหล่านี้ไว้ด้วย

๒. การทำสำเนาในรูปแบบโสตทัศนวัสดุ การทำสำเนาเอกสารโบราณ ในรูปแบบโสตทัศนวัสดุ คือการทำสำเนาเอกสารโบราณด้วยฟิล์ม ภาพถ่าย ภาพนึง และไมโครฟิล์ม วิธีการนี้เป็นการทำสำเนาเอกสารโบราณด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ นับเป็นวิธีการอนุรักษ์เอกสารโบราณที่สำคัญ และเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เอกสารโบราณทุกชิ้นควรจะได้มีการจัดทำสำเนา ฟิล์ม ภาพถ่าย และไมโครฟิล์มไว้ เพื่อใช้แทนต้นฉบับ ซึ่งจะช่วยลดจำนวนการหยิบใช้เอกสารโบราณให้น้อยลง

โดยสงวนรักษาเอกสารโบราณที่เป็นต้นฉบับไว้ ส่วนกรณีที่เอกสารโบราณนั้น ๆ มิได้นำมาเก็บรักษาไว้ในหอสมุดแห่งชาติ ก็สามารถจัดทำสำเนาในรูปแบบโสตทัศนวัสดุมาเก็บรักษาไว้แทน วิธีนี้จึงไม่เพียงแต่จะเป็นการอนุรักษ์เอกสารโบราณเท่านั้น ยังเป็นการเพิ่มพูนเอกสารโบราณให้แก่หอสมุดแห่งชาติได้อีกด้วย

๓. **การคัดจำลองอักษร** การคัดจำลองอักษรจากเอกสารโบราณเป็นการทำสำเนาเอกสารโบราณวิธีหนึ่ง ซึ่งจะดำเนินการในกรณีที่รูปอักษรลบเลือนมาก ๆ จนไม่สามารถทำสำเนาด้วยวิธีอื่นได้ การทำสำเนาเอกสารโบราณด้วยวิธีคัดจำลองอักษรนั้น หมายถึงการคัดเลียนแบบรูปอักษรที่ปรากฏในเอกสารโบราณลงบนกระดาษแผ่นใหม่ โดยรักษารูปแบบของเส้นอักษรทุกเส้น เครื่องหมายประกอบอักษรทุกตัวจังหวะเว้นระยะระหว่างตัวอักษร ระหว่างบรรทัด และจุดเริ่มต้นกับจุดสุดท้ายของแนวบรรทัดแต่ละบรรทัด สิ่งเหล่านี้จะต้องคัดลอก เลียนแบบให้เหมือนทุกประการ แม้แต่รอยชำรุด แตกหัก ลบเลือน ก็ต้องทำจำลองไว้ด้วยเช่นกัน

การถ่ายถอดอักษรหรือการปริวรรตอักษร

การถ่ายถอดอักษร หรือการปริวรรตอักษร คือการเปลี่ยนแปลงรูปแบบอักษรจากที่ปรากฏในเอกสารโบราณให้เป็นอักษรไทยปัจจุบัน แต่รูปอักษรที่ปรากฏในเอกสารโบราณส่วนใหญ่อยู่ในสภาพลบเลือน ตัวเอกสารชำรุด แตกหัก ฉีกขาด รูปอักษรไม่สมบูรณ์ สูญหายไปบ้าง มีรอยขูดขีดหรือกระเทาะในระหว่างตัวอักษรบ้าง ความชำรุดสูญเสียดังกล่าวทำให้การถ่ายถอดอักษรดำเนินไปได้ยาก แต่เนื่องจากการถ่ายถอดอักษรมีจุดมุ่งหมายที่จะให้ได้ความหมายที่ถูกต้องตรงกับความเป็นจริงที่ปรากฏในเอกสารโบราณนั้น ๆ เพื่อให้ทราบถึงจุดประสงค์หรือเจตนาของผู้สร้างเอกสารโบราณว่ามีจุดมุ่งหมายที่จะประกาศหรือบอกเล่าเรื่องราวใดไว้ ดังนั้นการปฏิบัติงานถ่ายถอดอักษรจะต้องมีหลักการอันเป็นแบบฉบับ ซึ่งได้กำหนดเป็นกฎเกณฑ์ หรือวิธีการใช้กันเป็นสากล ดังนี้

๑. **การถ่ายถอดอักษรชนิดรักษารูปแบบอักขรวิธีในเอกสารโบราณ**

การถ่ายถอดอักษรโดยวิธีรักษารูปแบบอักขรวิธีที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณนั้น ต้องคำนึงถึงความถูกต้องของรูปอักษรและภาษาเป็นสำคัญ ในการปฏิบัติต้องถอดอักษรแต่ละตัวให้ตรงกับอักษรที่ปรากฏในเอกสารโบราณแบบตัวต่อตัว คำต่อคำ คือในเอกสารโบราณใช้พยัญชนะ สระ

เครื่องหมายอะไร ต้องถอดออกเป็นอักษรไทยปัจจุบันให้เป็นรูปพยัญชนะ สระนั้น ๆ ให้ตรงกัน และใส่เครื่องหมายตามรูปแบบที่ปรากฏในเอกสารโบราณให้ตรงตามตำแหน่งเดิมทุกประการ จะเปลี่ยนไปใช้พยัญชนะ สระ หรือเครื่องหมายอย่างอื่นไม่ได้ ทั้งนี้เพื่อรักษาอักขรวิธีของภาษาไว้

การถ่ายถอดอักษรด้วยวิธีดังกล่าวนี้ห้ามเพิ่มเติมพยัญชนะ สระ เครื่องหมายใด ๆ ด้วยตนเอง แต่ถ้าพิจารณาแล้วเห็นว่า พยัญชนะ สระ และเครื่องหมาย หรือคำศัพท์ ในเอกสารโบราณนั้น สะกดผิด หรือใช้ผิด ต้องถ่ายถอดไปตามที่ผิดนั้น และถ้าจะแก้ไขให้ถูกต้องควรจะทำเป็นเชิงอรรถ หรืออธิบายบอกไว้ให้ชัดเจนในที่อื่น เช่นในส่วนที่เป็นเชิงอรรถ เป็นต้น

ในกรณีที่รูปอักษรลบเลือนเห็นไม่ชัดเจน หรือมีรอยแตกหัก ฉีกขาดเห็นเพียงครึ่งตัว หรือเพียงส่วนใดส่วนหนึ่งของตัวอักษร แต่สามารถพิจารณา หรือสันนิษฐานเพิ่มเติมได้ ต้องใส่เครื่องหมายวงเล็บเล็ก กำกับอักษรตัวที่ไม่ชัดนั้นไว้ ดังนี้ ( ) แต่ถ้าข้อความใดอ่านไม่ได้เลย จะเป็นเพราะอักษรลบเลือน หรือแตกหักออกไปก็ตาม แต่ยังสามารถสันนิษฐานได้ เพราะมีคำอื่นประกอบให้อ่านได้ความหมายต้องใส่ข้อความหรือคำนั้นไว้ในวงเล็บเหลี่ยม [ ] สำหรับอักษรที่อ่านไม่ได้เลยจริง ๆ ให้ใส่เครื่องหมายจุดไว้ดังนี้.....

๒. การถ่ายถอดเป็นอักษรไทยปัจจุบัน

การถ่ายถอดเอกสารวิธีนี้ นิยมใช้กับเอกสารโบราณที่จดจารลายลักษณ์อักษรไว้ด้วยอักษรไทย ภาษาไทยซึ่งมีอายุระหว่าง ๓๐๐ ปีลงมา ทั้งนี้ เพราะลักษณะรูปแบบอักษรมีส่วนใกล้เคียงกับรูปแบบอักษรในปัจจุบันมาก เว้นแต่อักขรวิธีซึ่งแตกต่างไปจากอักขรวิธีในปัจจุบัน ดังนั้นการถ่ายถอดวิธีนี้จึงถ่ายถอดเป็นอักษรไทยปัจจุบัน โดยใช้อักขรวิธีและเครื่องหมายการสะกดคำในภาษาตามแบบที่ปรากฏในเอกสารโบราณทุกประการ

๓. การถ่ายถอดอักษร ตามหลักการในข้อ ๑ ก็ดี ข้อ ๒ ก็ดี หากเอกสารโบราณนั้นจดจารเป็นอักษรและภาษาอื่นที่มิใช่อักษรไทย ภาษาไทย การถ่ายถอดอักษรจำเป็นต้องมีขั้นตอนมากขึ้น คือ ในเบื้องแรกจะต้องถ่ายถอดอักษรชนิดรักษารูปแบบอักขรวิธีในเอกสารโบราณตามหลักการในข้อ ๑ ก่อน ลำดับต่อไปจึงถ่ายถอดเป็นอักษรปัจจุบันของรูปแบบแห่งภาษานั้น ๆ โดยเฉพาะในกรณีที่อักขรวิธีของภาษานั้น ๆ ไม่สามารถใช้กับอักษรภาษาไทยได้ จะต้องใช้อักษรของภาษานั้น ๆ เขียนแทน ขั้นต่อไปจึงจะถอดเป็นคำอ่าน โดยใช้อักษรไทยสะกดตามเสียงในภาษานั้นกำกับไว้เป็นขั้นตอนสุดท้าย เพื่อให้สามารถอ่านออกเสียงคำศัพท์ในภาษานั้น ๆ ได้ถูกต้อง

๔. **การคัดลอกเอกสารโบราณ** ในที่นี้หมายถึงการคัดลอกเรื่องราวหรือข้อความจากต้นฉบับ เอกสารโบราณซึ่งจดจารไว้ด้วยอักษรไทย ภาษาไทย เช่นเดียวกับที่กล่าวไว้ในหลักการข้อ ๒ จะต่างกันเฉพาะการคัดลอกเอกสารโบราณนี้ คัดลอกให้เป็นอักษรไทยและภาษาไทยปัจจุบัน โดยใช้อักขรวิธี และการสะกดคำในภาษาตามระบบพจนานุกรมไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เพื่อให้สามารถอ่านเข้าใจได้ทันทีและเป็นมาตรฐานสากลด้วย

การแปลเอกสารโบราณ

เอกสารโบราณส่วนใหญ่ใช้รูปอักษรและภาษาในการจดจารเรื่องราว หรือข้อความตามแบบอย่างความนิยมในยุคสมัยแห่งอดีต ซึ่งเป็นอักษรและภาษาที่พ้นสมัยไปแล้ว คำศัพท์ต่าง ๆ ที่ปรากฏในเอกสารโบราณส่วนใหญ่เป็นโบราณิกศัพท์ ดังนั้น การแปลเอกสารโบราณเป็นภาษาไทยปัจจุบันนั้นจะต้องแปลให้ถูกต้องตรงตามคำศัพท์ทุกคำศัพท์ ทุกประโยค ตรงตามหลักไวยากรณ์ของภาษาและยุคสมัยที่ใช้อยู่ในเอกสารโบราณนั้น ๆ วิธีการแปลควรจะแปลข้อความในลักษณะประโยคต่อประโยค หรือบรรทัดต่อบรรทัด หากคำใด ประโยคใด มีปัญหาในด้านภาษาก็ดี อักขรวิธีก็ดี ไวยากรณ์ก็ดี ต้องทำคำอธิบายชี้แจงไว้ให้ชัดเจน เช่น อธิบายไว้ที่เชิงอรรถ เป็นต้น ส่วนการแปลโดยวิธีสรุปเอาแต่ใจความนั้น ควรจะทำในกรณีที่การแปลด้วยวิธีแรกไม่สะดวก เนื่องจากอักษรข้อความในเอกสารโบราณขาดหายลบเลือนอ่านไม่ได้เป็นช่วง ๆ หรือการเรียงประโยคตามหลักไวยากรณ์ของภาษาไม่ครบองค์ เป็นต้น การแปลโดยวิธีสรุปเอาแต่ใจความนี้ ควรจะทำคำอธิบายข้อความ คำศัพท์ และอื่น ๆ ที่จำเป็นประกอบไว้ให้ชัดเจนด้วย

เอกสารโบราณที่อ่านแปลแล้วนี้ มิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้ได้ทราบเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณเท่านั้น สิ่งที่พึงได้ประโยชน์อีกอย่างหนึ่งนอกเหนือจากคำแปลที่กล่าวแล้วนั้นคือ การรวบรวม และให้อรรถาธิบายพร้อมทั้งบันทึกเป็นหลักฐานคำศัพท์ต่าง ๆ ซึ่งจัดเป็นโบราณิกศัพท์และศัพท์อื่น ๆ ที่พ้นสมัยไปแล้ว เพื่อให้ทราบว่า คำศัพท์นั้น ๆ มีอยู่ในเอกสารโบราณฉบับใด หน้าอะไร บรรทัดเท่าไร สมัยใดหรือศัพท์ที่บันทึกเอกสารขึ้นเมื่อใด รูปพยัญชนะ สระ วรรณยุกต์วางอยู่ในรูปอย่างไร ในตำแหน่งอะไรของประโยค ศัพท์คำเดียวกันนี้ในยุคต่อมา ได้เปลี่ยนแปลงตำแหน่ง รูปแบบ การวางพยัญชนะ สระไปอย่างไรบ้าง ความหมายเปลี่ยนไปหรือไม่ สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ต้องจัดทำเป็นประวัติรูปคำศัพท์ของอักษรโบราณแบบต่าง ๆ ทำดรรชนีช่วยค้น หลักฐานดังกล่าวเป็นข้อมูลที่จะนำมาใช้เป็นแนวทางการวิจัยลักษณะของรูปแบบอักษรในเอกสารโบราณ และใช้เกี่ยวกับการกำหนดอายุ และเปรียบเทียบสมัยประกอบวิชาประวัติศาสตร์ และโบราณคดีอีกด้วย

การบริการเอกสารโบราณ

การบริการเอกสารโบราณของหอสมุดแห่งชาติมิได้มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้ประชาชนได้อ่าน และทราบเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณเท่านั้น ที่จริงแล้ว การบริการเอกสารโบราณเป็นงานที่สำคัญ เป็นหลักของการเสริมสร้างพื้นฐานความรู้ อำนวยประโยชน์แก่การศึกษาค้นคว้าของอนุชนในชาติอย่างมหาศาล จะเห็นได้ว่าเอกสารโบราณในปัจจุบัน ไม่มีการทำขึ้นใหม่อีกแล้ว ดังนั้นความรู้เรื่องเกี่ยวกับวัสดุอุปกรณ์ในการสร้างเอกสารโบราณ นับวันแต่จะมีผู้รู้น้อยลงเป็นลำดับ เจ้าหน้าที่ต้องศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูล จัดทำหลักฐาน และหาตัวอย่างไว้ เพื่อให้ความรู้แก่ผู้สนใจใคร่รู้ต่อไป

ในส่วนที่เกี่ยวกับการอำนวยความสะดวกเพื่อการบริการอ่านศึกษา ค้นคว้า เอกสารโบราณนั้น หอสมุดแห่งชาติมีความจำเป็นต้องคำนึงถึงการสงวนรักษาเอกสารโบราณพร้อม ๆ กันไปด้วย ดังนั้นจึงได้กำหนดระเบียบการใช้บริการเอกสารโบราณขึ้นโดยเฉพาะ คือเมื่อประชาชนมีความประสงค์จะใช้เอกสารโบราณ ต้องทำหนังสือขออนุญาต เป็นรายบุคคลและกรอกข้อความตามแบบฟอร์มที่ทางราชการแจกให้ ผู้ใช้เอกสารโบราณต้องแจ้งจุดประสงค์ที่จะค้นคว้าเอกสารโบราณพร้อมทั้งบอกชนิดของเอกสารที่จะใช้ด้วย โดยให้รายละเอียดว่า จะทำการคัดลอก ถ่ายภาพ ถ่ายไมโครฟิล์ม ฯลฯ อย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทุกอย่างเป็นต้น พร้อมกันนั้นต้องแนบบัตรประจำตัวไปพร้อมกับหนังสือขออนุญาต

ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ จะเป็นผู้สั่งอนุญาต หรือไม่อนุญาต ผู้ที่จะขออนุญาตใช้เอกสารโบราณมีสิทธิดูรายละเอียดของเอกสารโบราณได้จากบัญชีก่อน แต่ไม่มีสิทธิใช้เอกสารโบราณก่อนได้รับคำสั่งอนุญาตจากผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ เมื่อได้รับคำสั่งอนุญาตแล้ว เจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติจะเป็นผู้หยิบเอกสารโบราณให้ ตามบัญชีชื่อเอกสาร และเลขที่เอกสาร ซึ่งผู้ขออนุญาตแสดงความจำนงไว้เท่านั้น

การปฏิบัติงานวิชาการ และการบริการเอกสารโบราณมิได้เกี่ยวข้องอยู่เฉพาะเรื่องของรูปอักษรโบราณ และภาษาโบราณ และก็มิใช่มีจุดมุ่งหมายเพียงเพื่อให้ได้บริการการอ่าน และทราบเรื่องราวที่ปรากฏอยู่ในเอกสารโบราณเท่านั้น สิ่งที่พึงได้ประโยชน์จากเอกสารโบราณนอกเหนือจากที่กล่าวแล้วดูจะยิ่งมีคุณค่ามากกว่ามากนักเพราะผลที่ได้จากการอ่าน แปล เรื่องราวในเอกสารโบราณเกี่ยวโยงไปถึงเรื่องต่าง ๆ ทั้งในด้านประวัติศาสตร์ วรรณคดี ภาษาศาสตร์ อารยธรรม วัฒนธรรม

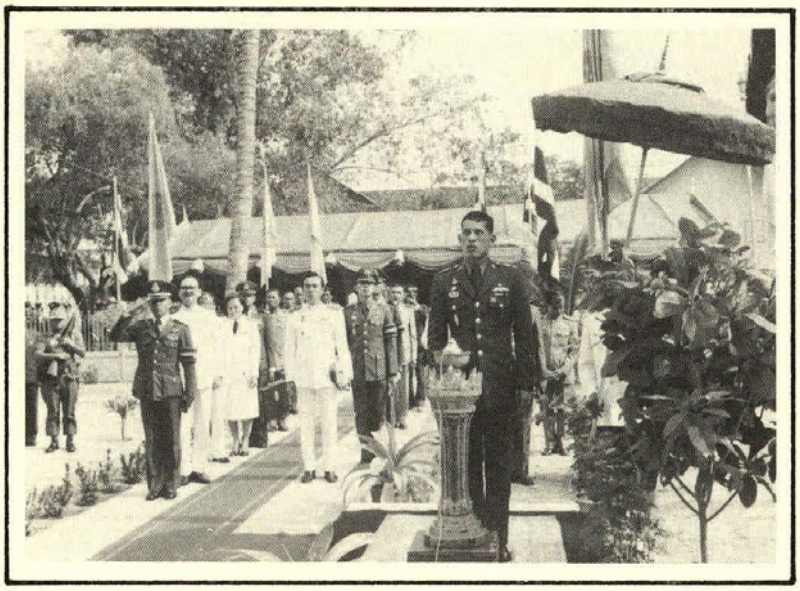

สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราลงกรณ
สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทน
พระองค์ ทรงเป็นประธานเปิดหอสมุดแห่งชาติ
สาขาวัดดอนรัก สงขลา เมื่อวันที่
๒๕ กันยายน ๒๕๒๕

อาคารหอสมุดแห่งชาติ สาขานครศรีธรรมราช

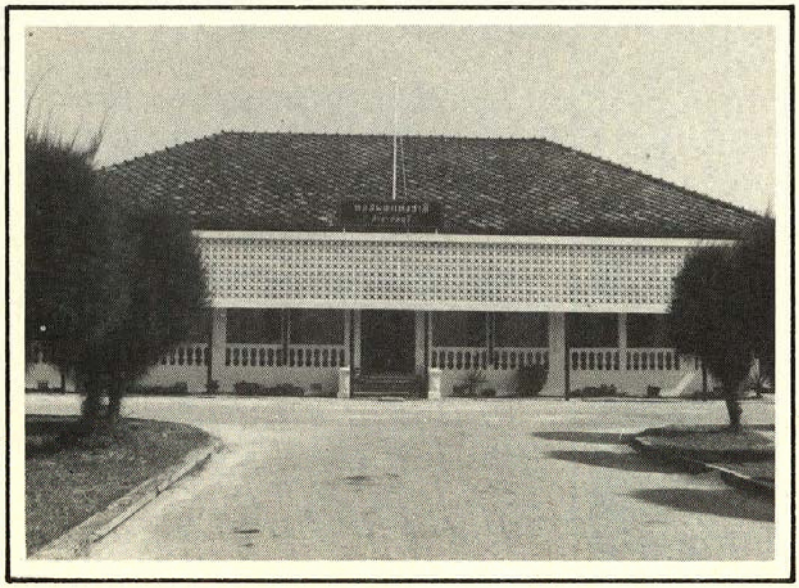

อาคารหอสมุดแห่งชาติ สาขาชลบุรี

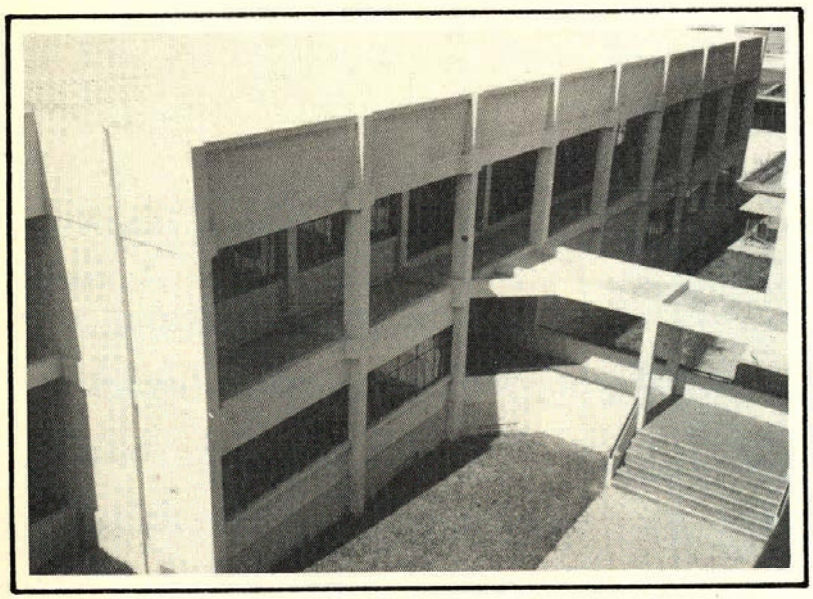

อาคาร ๓ (อาคารใหม่) หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
ซึ่งประกอบพิธีเปิดในวันที่ ๗ มกราคม ๒๕๒๘

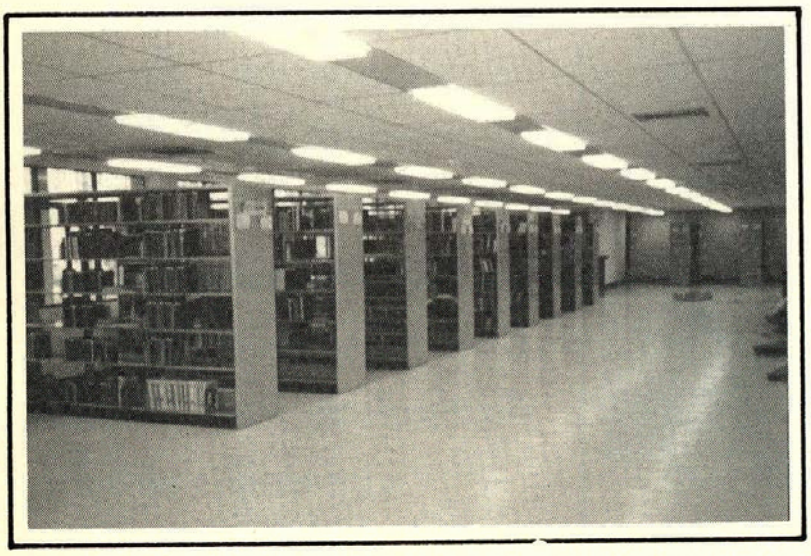

ห้องอ่านหนังสือภายในอาคาร ๓ (อาคารใหม่)

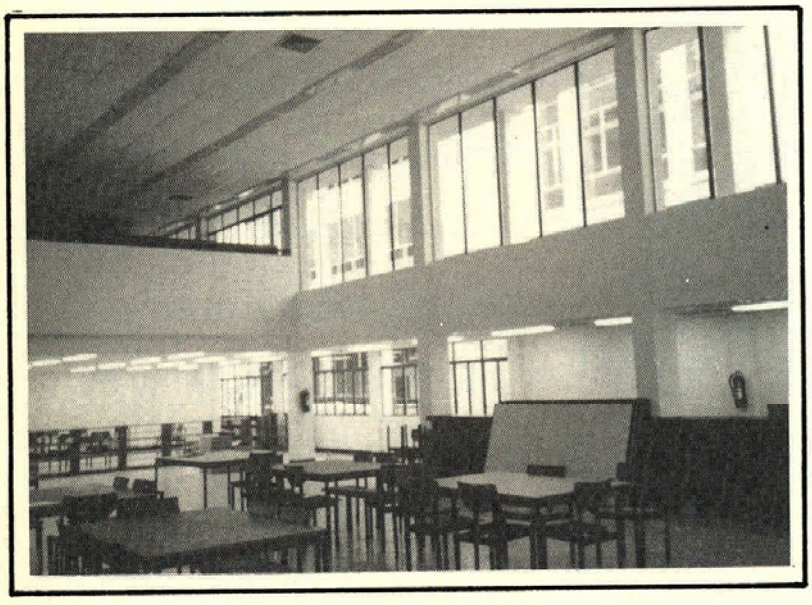

ห้องอ่านหนังสือภายในอาคาร ๓ (อาคารใหม่)

ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา รวมทั้งตำนาน ประวัติของสถานที่ และของบุคคลอีกด้วย เรื่องต่าง ๆ ดังกล่าวแล้วนี้ สมควรจะได้มีการพิจารณา ศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ วิจัย เพิ่มเติม เพื่อให้เกิดคุณประโยชน์ต่อการศึกษาของอนุชนรุ่นหลัง ส่งเสริมให้ประเทศชาติเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้นสืบไป และทั้งหมดคือแนวทางการพัฒนาของหอสมุดแห่งชาติ นับแต่ย้ายมาอยู่ ณ อาคารหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี เมื่อพุทธศักราช ๒๕๐๙ จนถึงปัจจุบัน

ระบบการบริการหนังสือ

เมื่อหอสมุดแห่งชาติย้ายจากตึกถาวรวัตถุ ที่ถนนหน้าพระธาตุมาตั้งที่ทำการอยู่ ณ อาคารใหม่ท่าวาสุกรี และได้ทำพิธีเปิดเมื่อปี พ.ศ. ๒๕๐๙ นั้น หอสมุดแห่งชาติ ได้จัดให้บริการหนังสือโดยมีห้องอ่านและค้นคว้าดังต่อไปนี้

๑. ห้องหนังสือทั่วไป (ห้อง ๑๑๑) ให้บริการหนังสือเกือบทุกหมวดวิชา จากหมวด ๐๐๐ ซึ่งเป็นหมวดวิชาความรู้ทั่วไป ถึงหมวด ๙๐๐ อันหมายถึงความรู้ทางภูมิศาสตร์และประวัติศาสตร์ มีหนังสือทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ หนังสือที่ไม่มีอยู่ในห้องอ่านทั่วไปคือ หนังสือหมวด ๑๐๐ ปรัชญา ๒๐๐ ศาสนา และ ๓๐๐ สังคมศาสตร์

๒. ห้องศาสนาและสังคม (ห้อง ๒๑๑) ให้บริการหนังสือหมวดปรัชญา ศาสนาและสังคมศาสตร์เป็นหนังสือทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ

๓. ห้องเอเชีย (ห้อง ๒๑๒) ให้บริการหนังสือที่ให้ความรู้ในหมวดภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ศิลปะและวรรณคดีของประเทศต่าง ๆ ที่อยู่ทางเอเชีย หนังสือในห้อง ๒๑๒ นี้ มีทั้งภาษาไทยและต่างประเทศ

๔. ห้องประเทศไทย มีหนังสือที่ให้ความรู้ทุกสาขาวิชาที่เกี่ยวกับประเทศไทย หนังสือห้องประเทศไทย หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ห้อง ๓๑๒ จึงมีหนังสือจากหมวด ๐๐๐ ความรู้ทั่วไปถึงหมวด ๙๐๐ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ชีวประวัติ แต่ในห้องประเทศไทยให้บริการเฉพาะหนังสือภาษาไทยเท่านั้น

๕. ห้องค้นคว้า ๓๑๒ (ห้องแก้ว) เป็นห้องที่ให้บริการหนังสือราชกิจจานุเบกษาฉบับแรกเริ่มถึงปัจจุบัน กฎหมายประจำศก พระราชบัญญัติเก่า เช่นกฎหมายรัชกาลที่ ๔–๕–๖ และ ๗

หนังสือภาษาไทย และภาษาต่างประเทศในทุกสาขาวิชาที่ให้ความรู้เกี่ยวกับประเทศไทย และเป็นหนังสือที่พิจารณาคัดเลือกมาไว้ในห้องค้นคว้า ๓๑๒ นี้ เพื่อให้บริการค้นคว้าโดยเฉพาะของผู้ทำการศึกษาในระดับสูงโดยเฉพาะ เช่นผู้ค้นคว้าเพื่อเขียนวิทยานิพนธ์ ผู้ค้นคว้า ผู้ทำวิจัย และรายงาน

งานบริการหนังสือได้มีวิวัฒนาการและปรับปรุงงานให้เหมาะสมกับสถานการณ์ และความต้องการของผู้ใช้บริการเท่าที่จะเป็นไปได้ตามเหตุผลอันสมควร เช่น ได้จัดหนังสือภูมิประวัติเกี่ยวกับประเทศทางยุโรปซึ่งมีให้บริการในห้องอ่านทั่วไปนั้น เพิ่มมาให้บริการในห้องเอเชียด้วย เพราะเป็นความประสงค์ของผู้อ่านที่ต้องการใช้ศึกษาไปพร้อม ๆ กัน และต่อมาก็ได้จัดหนังสือชีวประวัติชาวต่างประเทศทางยุโรป มารวมไว้ในห้องเอเชียซึ่งให้บริการหนังสือชีวประวัติบุคคลสำคัญในสาขาอาชีพต่าง ๆ ทางเอเชียอยู่แล้ว ทั้งนี้ก็เป็นการปฏิบัติตามความเรียกร้องของผู้ใช้บริการเช่นกัน

ห้องสมุดเพื่อการค้นคว้า ซึ่งเดิมมีเพียงห้องค้นคว้า ๓๑๒ ห้องเดียวนั้น ในวันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้มีการเปิดห้องสมุดอนุมานราชธน โดยใช้ห้องหนึ่งบนชั้น ๓ ทางด้านขวาของห้องประเทศไทย (ห้อง ๓๑๒) ศาสตราจารย์ พระยาอนุมานราชธน ได้มอบหนังสืออันเป็นสมบัติส่วนตัวของท่าน และงานนิพนธ์ของท่านเอง ซึ่งอาจแยกได้เป็นประเภท ๆ เช่น ให้ความรู้ด้านศาสนา ปรัชญา วัฒนธรรม ประเพณี ภาษา ศิลปศาสตร์ โบราณคดีและประวัติศาสตร์ รวมหนังสือภาษาต่างประเทศอีกจำนวนหนึ่ง ซึ่งท่านได้เคยใช้ศึกษา และใช้ประกอบการค้นคว้าเรียบเรียงงานนิพนธ์ หอสมุดแห่งชาติได้จัดห้องสมุดอนุมานราชธนเป็นห้องสมุดเพื่อการค้นคว้าอีกห้องหนึ่ง

วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๑๔ ได้มีพิธีเปิดห้องสมุดพระมงกุฎเกล้า ฯ โดยใช้ห้อง ๆ หนึ่งบนชั้น ๓ ของอาคารหอสมุด มีบริเวณอยู่ใกล้เคียงกับห้องค้นคว้า ๓๑๒ เพื่อเป็นที่รวบรวมและไว้สำเนาต้นฉบับพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ฉบับลายพระราชหัตถ์บางชิ้น และพระราชนิพนธ์ฉบับพิมพ์เป็นเล่มแล้ว ก่อนจะมีการหาทุนสร้างห้องวชิราวุธานุสรณ์ และสร้างหอวชิราวุธานุสรณ์ ได้นำหนังสืออันเป็นสมบัติส่วนพระองค์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานให้แก่หอสมุดแห่งชาติ เมื่อครั้งยังตั้งที่ทำการอยู่ที่ตึกถาวรวัตถุ ถนนหน้าพระธาตุ หน้าวัดมหาธาตุ ด้านสนามหลวง มาเก็บไว้ที่ห้องสมุดพระมงกุฎเกล้า ฯ ด้วย หนังสือเหล่านี้ส่วนมากเป็นภาษาต่างประเทศและเป็นหนังสือที่จัดได้ว่าหายาก หอสมุดแห่งชาติได้กำหนดให้ห้องสมุดพระมงกุฎเกล้า ฯ เป็นห้องสมุดเพื่อการค้นคว้าอีกห้องหนึ่ง

ในปี พ.ศ. ๒๕๒๓ ห้องค้นคว้า ๓๑๒ ได้รับการเปลี่ยนชื่อเป็นห้องสมุดวิจิตรวาทการ เพื่อเป็นอนุสรณ์ถึงพลตรี หลวงวิจิตรวาทการ อธิบดีคนแรกของกรมศิลปากร (พ.ศ. ๒๔๗๖–๒๔๘๓) ผู้บากบั่นและสร้างความเจริญนานาประการให้กรมศิลปากร ทายาทของพลตรีหลวงวิจิตรวาทการ ได้มอบงานนิพนธ์ของท่าน เช่นสำเนาต้นฉบับบทละคร และงานประพันธ์บางเรื่อง รวมทั้งหนังสือภาษาต่างประเทศอีกจำนวนหนึ่งซึ่งเป็นสมบัติส่วนตัวของท่านให้ไว้บริการในห้องสมุดวิจิตรวาทการ ซึ่งยังคงความเป็นห้องสมุดเพื่อการอ่านและค้นคว้าอยู่ งานบริการหนังสือจึงมีห้องสมุดเพื่อการค้นคว้ารวม ๓ ห้อง

สถิติจำนวนผู้เข้าใช้บริการการอ่านเพิ่มมากขึ้นทุกปี ประมาณร้อยละ ๗๕ ของผู้ใช้บริการเป็นนักเรียน นิสิต นักศึกษา หอสมุดแห่งชาติเปิดให้บริการแก่บุคคลทุกระดับการศึกษาทุกเพศทุกวัย ซึ่งตามหลักสากล หอสมุดแห่งชาติจะรับผู้ใช้บริการโดยกำหนดจำกัดอายุ เช่น ๑๖–๑๘ ปีขึ้นไปจึงจะอนุญาตให้ใช้บริการได้ แต่โดยที่หอสมุดแห่งชาติตระหนักว่านักเรียนมีแหล่งวิทยาการเพื่อค้นคว้าเรื่องเกี่ยวกับการเรียนไม่เพียงพอ หอสมุดแห่งชาติจึงได้ดำเนินการสร้างอาคารหลังใหม่ ๒ ชั้น อยู่ทางด้านหลังของอาคารใหญ่ มีประตูเปิดเป็นทางเดินถึงกันได้ เพื่อจัดเป็นห้องสมุดสำหรับนักเรียนโดยเฉพาะ ให้มีที่นั่งบรรจุได้ประมาณ ๑,๐๐๐ ที่นั่ง

ระบบงานบริการหนังสือพิมพ์และวารสาร

งานบริการหนังสือพิมพ์และวารสาร ให้บริการวารสารและหนังสือพิมพ์ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศฉบับปัจจุบันและฉบับล่วงแล้ว โดยจัดเก็บแยกประเภทหนังสือพิมพ์และวารสารไว้เป็น ๒ ห้อง คือ ห้อง ๑๑๒ (ชั้นล่าง) เป็นห้องบริการการอ่านหนังสือพิมพ์และวารสาร จัดเก็บวารสารและหนังสือพิมพ์ฉบับปัจจุบันและฉบับล่วงแล้วที่เย็บเล่มแล้วย้อนหลังประมาณ ๓ ปี หนังสือพิมพ์และวารสารเหล่านี้จะจัดเรียงบนชั้นเปิดตามลำดับอักษรชื่อเรื่อง ก–ฮ และ A–Z ส่วนอีกห้องหนึ่ง อยู่บนอาคารชั้น ๔ (ด้านทิศเหนือ) เก็บหนังสือพิมพ์และวารสารเย็บเล่ม ตั้งแต่เริ่มออกจนถึงก่อนปีปัจจุบัน ๓ ปี และที่ชั้นนี้ยังเป็นที่เก็บและให้บริการวารสารและหนังสือพิมพ์จีนอีกด้วย

ลักษณะการดำเนินงานเป็นไปพร้อม ๆ กันทั้งทางด้านวิชาการและด้านบริการ งานด้านวิชาการคือ การดำเนินการตามขั้นตอนตามหลักวิชาบรรณารักษศาสตร์ เพื่อที่จะให้บริการและการ

จัดทำคู่มือในการค้นคว้าบทความต่าง ๆ จากวารสารและหนังสือพิมพ์ เช่น การจัดทำดรรชนีวารสารและหนังสือพิมพ์ การจัดทำกฤตภาค การทำบรรณานุกรมวารสารและหนังสือพิมพ์ การเย็บเล่มวารสารและหนังสือพิมพ์ การจัดและคัดเลือกต้นฉบับหนังสือพิมพ์และวารสารเก่าและหายาก เพื่อการทำสำเนาในรูปของไมโครฟอร์ม ส่วนงานด้านบริการก็สืบเนื่องจากงานวิชาการ คือให้บริการทั้งในรูปแบบหนังสือพิมพ์ วารสาร และไมโครฟิล์ม

งานบริการหนังสือพิมพ์และวารสารได้ปรับปรุงการดำเนินงานในการให้ความสะดวกในด้านการถ่ายทำสำเนาเอกสาร และสิ่งพิมพ์ที่ต้นฉบับชำรุดเสียหาย โดยเฉพาะอย่างยิ่งวารสารและหนังสือพิมพ์ที่ตีพิมพ์ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา ซึ่งหอสมุดแห่งชาติได้ถ่ายทำสำเนาไว้ในรูปแบบของไมโครฟิล์มเพื่อการรักษาทรัพย์สมบัติทางสติปัญญาของชนในชาติไว้สืบต่อไป

นอกจากนี้ มีโครงการต่าง ๆ ที่หอสมุดแห่งชาติเข้าร่วมและให้ความร่วมมือ เช่น โครงการสหบรรณานุกรมสิ่งพิมพ์ประเภทวารสารและหนังสือพิมพ์ เป็นโครงการร่วมมือระหว่างห้องสมุดอุดมศึกษา และหอสมุดแห่งชาติ ในการรวบรวมสิ่งพิมพ์ประเภทวารสารและหนังสือพิมพ์ไว้ด้วยกัน โครงการร่วมมือระหว่างประเทศ เช่น ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งประเทศไทย เพื่อให้ผู้ใช้บริการสิ่งพิมพ์ประเภทนี้ได้ข้อมูลด้านวารสารในระดับประเทศและระดับสากล

การบริการไมโครฟิล์ม

หอสมุดแห่งชาติได้นำเทคโนโลยีการถ่ายทำสำเนาต้นฉบับ เอกสาร และสิ่งพิมพ์มาใช้ ซึ่งนอกจากจะเป็นบริการช่วยเหลือการค้นคว้าวิจัยแล้ว ยังเพื่อรวบรวมและรักษาทรัพย์สมบัติทางสติปัญญาไว้ด้วย สำเนาเอกสารที่จัดทำขึ้นถ่ายทำจากหนังสือที่ต้นฉบับชำรุดเสียหาย หนังสือที่ต้นฉบับหายาก วิทยานิพนธ์ วารสารและหนังสือพิมพ์ซึ่งตีพิมพ์ตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๓ จนถึงปัจจุบัน รวมไปถึงต้นฉบับหนังสือภาษาโบราณหรือหนังสือตัวเขียน ทรัพย์สินทางสติปัญญาดังกล่าวนี้อาจจะกล่าวได้ว่า บางเล่มไม่สามารถที่จะหาต้นฉบับได้จากที่ใดอีกแล้วนอกจากที่หอสมุดแห่งชาติ

การจัดทำสำเนาต้นฉบับเอกสารและสิ่งพิมพ์ของหอสมุดแห่งชาติ จัดทำขึ้น ๒ ประเภท คือ การให้บริการถ่ายสำเนาเอกสารในรูปของฟิล์มและกระดาษ สำเนาในรูปของฟิล์มได้แก่ไมโครฟอร์ม เป็นรูปแบบของการถ่ายย่นย่อเอกสารและสิ่งพิมพ์ ให้มีขนาดเล็กมากเก็บรักษาไว้ในรูปของ

พีล์ม ถ้าเก็บเป็นพีล์มแผ่นมี ขนาด ๔" × ๖" เรียกว่าไมโครพีช หรือ ไมโครแจคเก็ต ถ้าเก็บในรูปของพีล์มม้วน ขนาด ๓๕ มิลลิเมตร เรียกว่า ไมโครพีล์ม หอสมุดแห่งชาติจัดทำทั้งโมโครพีล์มและไมโครพีช พร้อมทั้งมีเครื่องสำหรับอ่านไว้เพื่อสนองความต้องการของผู้ใช้ นอกจากนี้ผู้ใช้บริการสามารถขอรับบริการถ่ายทำสำเนาและโมโครฟอร์มได้อีกด้วย

สำเนาในรูปของพีล์มประเภทที่ ๒ คือ ภาพถ่าย และภาพนิ่ง (Slide) ภาพถ่ายขาวดำ ขนาด ๑๐ × ๒๐ นิ้ว ซึ่งได้ถ่ายรวบรวมไว้ เป็นภาพเกี่ยวกับเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์ พระบรมฉายาลักษณ์และพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์ ภาพกรุงเทพ ฯ ในอดีต ภาพนักเขียนไทย ภาพบุคคลที่มีชื่อเสียง ภาพสถานที่สำคัญ อนุสาวรีย์ ฯลฯ ซึ่งภาพดังกล่าวนี้เหมาะสำหรับที่จะใช้จัดแสดงนิทรรศการ หรือใช้ประกอบการเรียนการสอน ภาพนิ่งที่จัดทำไว้ ได้แก่ ภาพนิ่งซึ่งถ่ายจากหนังสือเด็กชนะการประกวดปีต่าง ๆ ผู้ที่สนใจสามารถขอทำสำเนาได้

สำเนาในรูปของกระดาษ เป็นบริการที่มีผู้นิยมแพร่หลายมาก เพราะสะดวกรวดเร็วและประหยัด หอสมุดแห่งชาติได้ติดตั้งเครื่องถ่ายสำเนาเอกสารตามห้องอ่านต่าง ๆ เพิ่มขึ้น โดยมีเจ้าหน้าที่บริการถ่ายให้ และคิดค่าถ่ายในราคาถูก นอกจากนี้ หนังสือเล่มใดที่มีจำนวนจำกัดไม่เพียงพอแก่ผู้ใช้ ก็ได้จัดทำสำเนาในรูปกระดาษเฉพาะเรื่องขึ้น รวมทั้งได้สำรวจความต้องการของผู้ใช้ห้องสมุดถึงความต้องการที่จะให้หอสมุดแห่งชาติช่วยค้นคว้าเรื่องที่หาต้นฉบับไม่ได้ในหอสมุดแห่งชาติ หรือบทความจากวารสารหนังสือพิมพ์ ที่ครู อาจารย์ ให้ทำรายงาน ทำวิทยานิพนธ์ หรือทำวิจัย ก็จะจัดทำสำเนาไว้บริการโดยเฉพาะ เพื่อความรวดเร็วและเพื่อป้องกันการชำรุดเสียหายของหนังสือ

อนึ่ง หอสมุดแห่งชาติยังได้ร่วมมือและประสานงานกับห้องสมุดและสถาบันต่าง ๆ ในประเทศและนอกประเทศ เพื่อเพิ่มพูนปริมาณสิ่งพิมพ์ เพิ่มการขยายบริการของห้องสมุดให้ออกไปถึงผู้ใช้ในระดับชาติและระหว่างชาติ ซึ่งในการนี้หอสมุดแห่งชาติได้ร่วมมือด้วยการถ่ายสำเนาเอกสารสิ่งพิมพ์ ทำในรูปของไมโครฟอร์ม และการทำสำเนาด้วยกระดาษตามความต้องการของสถาบันการศึกษาต่าง ๆ ตลอดมา เฉพาะในประเทศ ปัจจุบันมีจำนวนถึง ๓๙ แห่ง ส่วนหน่วยงานระหว่างประเทศได้ร่วมงานกับศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดทำสำเนาในรูปไมโครฟอร์มจากสิ่งพิมพ์ทางวิชาการ เพื่อช่วยเหลือในการรวบรวมสิ่งพิมพ์ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ให้แก่สมาชิกโดยรวดเร็วที่สุดและเสียค่าใช้จ่ายน้อยที่สุด

การจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้

กิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้ของหอสมุดแห่งชาติจัดเสนอเป็น ๒ รูปแบบ คือ กิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้โดยทางตรง เช่น การแนะนำหนังสือที่น่าสนใจ เล่าเรื่องจากหนังสือเล่านิทาน แนะแนวการอ่าน การสาธิตการอ่านคำประพันธ์ร้อยแก้วและร้อยกรอง การเขียนแสดงความคิดเห็นเรื่องหนังสือ และทายปัญหาจากหนังสือ เป็นต้น

ส่วนอีกรูปแบบหนึ่งเป็นกิจกรรมที่ผสมผสานความบันเทิงเข้ากับสาระของหนังสือ ได้แก่ หุ่นเชิดมือ ละคร การแสดงบนเวที และเกมส์ต่าง ๆ กิจกรรมเหล่านี้จัดขึ้นในโอกาสต่าง ๆ

ส่วนกิจกรรมซึ่งเป็นบริการสำหรับผู้ใหญ่นั้น มีรายการภาพยนตร์สารคดีจัดฉายทุกวันเสาร์สัปดาห์ที่ ๒ และ ๔ ของเดือน เวลา ๑๔.๐๐–๑๕.๓๐ น. รายการอภิปราย–บรรยาย จัดเดือนละ ๑ ครั้ง เวลา ๑๔.๐๐–๑๖.๐๐ น.

ในการประชาสัมพันธ์กิจกรรมต่าง ๆ ซึ่งงานกิจกรรมห้องสมุดรับผิดชอบ จัดทำใน ๔ ลักษณะคือ

๑. ออกเอกสารแผ่นพับ ประจำเดือนแจ้งรายการ วันเวลาและสถานที่ในการจัดกิจกรรมนั้น ๆ เผยแพร่ทางสื่อมวลชน หรือส่งให้สมาชิก รวมทั้งจัดทำป้ายประกาศและโปสเตอร์โฆษณา

๒. เรียบเรียงบทความเกี่ยวกับการส่งเสริมการอ่าน วิจารณ์หนังสือ หรือสารคดีทั่วไป เผยแพร่ทางวิทยุกระจายเสียง

๓. ออกวารสาร "ข่าวสารหอสมุดแห่งชาติ" ราย ๓ เดือนแจกจ่ายแก่ห้องสมุดต่าง ๆ

๔. พิมพ์หนังสือซึ่งถอดจากแถบบันทึกเสียงเรื่องที่เคยอภิปราย – บรรยาย ณ หอสมุดแห่งชาติ โดยจะเลือกเรื่องพิมพ์ให้เหมาะกับโอกาส

นิทรรศการ

หอสมุดแห่งชาติได้แบ่งการจัดนิทรรศการออกเป็น ๒ ประเภทคือ **นิทรรศการพิเศษ** และ **นิทรรศการประจำ** จัดขึ้นเนื่องในโอกาสพิเศษต่าง ๆ เช่น อาจเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับบุคคลหรือปูชนียบุคคล โดยจัดเนื่องในวันคล้ายวันประสูติ วันเกิด หรือวันสวรรคต ของบุคคลเหล่านั้น, วันสำคัญทางพระราชพิธี หรือพิธี, วันสำคัญทางศาสนา, สถานที่สำคัญ, เทศกาลต่าง ๆ

นิทรรศการพิเศษ เป็นนิทรรศการที่มีขนาดใหญ่ ระยะเวลาการแสดงนานประมาณ ๑–๒ เดือน และมักจะจัดให้มีการอภิปรายหรือบรรยายประกอบการแสดงนิทรรศการด้วย และในบางครั้งหอสมุดแห่งชาติก็ได้ร่วมมือกับสถาบันภายนอกอื่น ๆ ปัจจุบันนิทรรศการพิเศษของหอสมุดแห่งชาติจะจัด ณ โถงกลางชั้น ๒ ของหอสมุดแห่งชาติ

นิทรรศการประจำ เป็นนิทรรศการขนาดเล็ก ใช้ระยะเวลาแสดงสั้น ประมาณ ๒–๔ อาทิตย์ รายละเอียดในนิทรรศการน้อยกว่านิทรรศการพิเศษ ในปีหนึ่ง ๆ สามารถจัดแสดงได้หลายเรื่อง นิทรรศการประจำที่จัดอยู่ในปัจจุบัน แบ่งได้เป็น ๓ ส่วนคือ

๑. นิทรรศการตู้กระจก ณ โถงกลางชั้นล่าง

๒. นิทรรศการภาพข่าวสำนักพระราชวัง ณ โถงกลางชั้นล่าง

๓. นิทรรศการ ณ ห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร

โดยเฉพาะนิทรรศการ ณ ห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร ฯ จะจัดแสดงเฉพาะเรื่องราวของบุคคลที่มีความรู้ ความสามารถ หรือทำคุณประโยชน์แก่วงการดนตรีเท่านั้น ซึ่งมีทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ

มุมหนังสือสำหรับเด็ก

เนื่องในปีเด็กสากลแห่งชาติ เดือนมกราคม พ.ศ. ๒๕๒๒ หอสมุดแห่งชาติซึ่งเป็นแหล่งวิทยาการ ได้มองเห็นความสำคัญของเด็กซึ่งจะเป็นกำลังสำคัญยิ่งในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของประเทศต่อไป และเพื่อสนองนโยบายของรัฐบาล หอสมุดแห่งชาติจึงจัดตั้งมุมหนังสือสำหรับเด็กขึ้น เมื่อเดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๒ ณ บริเวณหน้าห้องประชุมของหอสมุดแห่งชาติ ปรากฏว่าได้รับความสนใจจากเด็กและผู้ปกครองเป็นอย่างดี จึงได้จัดสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน โดยจัดเฉพาะวันเสาร์ เวลา ๙.๓๐–๑๖.๐๐ น.

ประเภทหนังสือที่มีในมุมหนังสือสำหรับเด็ก

๑. **หนังสือที่ให้ความบันเทิง** เป็นหนังสือที่เด็กอ่านแล้วสนุกสนานและให้ความรู้แทรกไว้ในเนื้อเรื่อง ประกอบด้วยหนังสือภาพ นิทาน นิยายสำหรับเด็ก คำประพันธ์ต่าง ๆ ตลอดจนหนังสือการ์ตูน

๒. **หนังสือสารคดี** ได้แก่หนังสือความรู้ทั่ว ๆ ไป ให้ความรู้ที่จะนำไปใช้ได้หรือเป็นความรู้รอบตัวใช้ภาษาง่าย ๆ

๓. **วารสาร** คือ วารสารสำหรับเด็กที่ให้ความรู้ทั่ว ๆ ไปและความสนุกเพลิดเพลิน

นอกจากเจ้าหน้าที่ของหอสมุดแห่งชาติแล้ว มุมหนังสือสำหรับเด็กได้มีอาสาสมัครจากสถาบันต่าง ๆ ให้ความสนใจและเข้าร่วมจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้ด้วย กิจกรรมต่าง ๆ ที่จัดทุกครั้ง ได้รับความสนใจจากเด็ก เยาวชน นักเรียน นักศึกษา และประชาชนเป็นอย่างดี

การจัดตั้งห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร

ในเดือนกันยายน ๒๕๒๓ พระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าศิริรัตนบุษบง พระธิดาพระองค์ใหญ่ในจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ได้ทรงมอบหมายให้นายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล เป็นผู้แทนมาติดต่อกับผู้อำนวยการหอสมุดแห่งชาติ แสดงความประสงค์จะขออนุญาตสร้างห้องสมุดดนตรี โดยจะประทานค่าใช้จ่ายทั้งหมด เมื่อสร้างเสร็จแล้วได้เสด็จมาเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดในวันคล้ายวันประสูติครบรอบ ๑๐๐ ปี ของจอมพลสมเด็จ-พระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน ๒๕๒๔ และประทานนามห้องสมุดดนตรีแห่งนี้ว่า "ห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร" มีค่าใช้จ่ายทั้งสิ้นหนึ่งล้านบาทเศษ

วัตถุประสงค์ในการจัดตั้งห้องสมุดดนตรี มีดังนี้

- เพื่อเทิดพระเกียรติใน จอมพล สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
- เพื่อเป็นแหล่งรวบรวมพระรูป พระประวัติ โน้ตเพลง ผลงานเพลงพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต
- เพื่ออนุรักษ์วัฒนธรรมในทางสาขาดนตรี โดยรวบรวมผลงานทางดนตรีไทยเพื่อไว้เป็นสมบัติของชาติ
- เพื่อเป็นแหล่งวิชาการในการวิจัย ศึกษาและค้นคว้าทางดนตรี

– เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนได้รู้จัก มีความรู้ในดนตรีของชาติตลอดทั้งมีความรู้ในเรื่องดนตรีต่างประเทศตามสมควร

– เพื่อประสานงานหรือร่วมมือกับองค์การ หน่วยงานต่าง ๆ ของทางราชการและของเอกชน ซึ่งมีวัตถุประสงค์เช่นเดียวกัน ในอันที่จะฟื้นฟูและส่งเสริมวัฒนธรรมทางดนตรี

นอกจากจะให้บริการด้านฟังเพลงแล้ว ยังมีหน้าที่รวบรวมแผ่นเสียง แถบบันทึกเสียงเพลงไทยและเพลงสากล ภาพนักดนตรีไทยและต่างประเทศ ต้นฉบับเอกสาร โน๊ตเพลงต่าง ๆ รวมทั้งหนังสือและสิ่งพิมพ์ที่เกี่ยวกับดนตรี

สิ่งสำคัญที่สุดก็คือ ห้องสมุดดนตรีแห่งนี้ได้รับพระกรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี โดยทรงมีพระบัญชาให้ ๓ เหล่าทัพ คือ กองทัพบก กองทัพเรือ และกรมตำรวจรวบรวมและบรรเลงเพลงพระนิพนธ์ เพื่อบันทึกเสียง และพระราชทานแก่ห้องสมุดดนตรีในเวลาต่อมา โดยมีคุณหญิงไพฑูรย์ กิตติวรรณ เป็นผู้ผึกซ้อม คุณหญิงมนัสนิตย์ วณิกกุล และนายแพทย์พูนพิศ อมาตยกุล เป็นผู้ประสานงาน นับเป็นพระกรุณาธิคุณอันล้นพ้น

บริการโสตทัศนวัสดุ

หอสมุดแห่งชาติได้สร้างห้องโสตทัศนวัสดุ "สุนทราภรณ์" ด้วยการบริจาคของ นางอาภรณ์ สุนทรสนาน ภริยา และนางอติพร เสนะวงศ์ บุตรของนายเอื้อ สุนทรสนาน เพื่อเป็นอนุสรณ์แด่ นายเอื้อ สุนทรสนาน โดยเฉพาะเพื่อให้บริการด้านโสตทัศนวัสดุต่าง ๆ อันเป็นประโยชน์ต่อการศึกษาในปัจจุบัน ตั้งอยู่ชั้นที่ ๓ ของหอสมุดแห่งชาติ ผ่านภายในห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร ฯ มีพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๒๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๗ ให้บริการตั้งแต่วันจันทร์–ศุกร์ เวลา ๙.๓๐–๑๖.๐๐ น. ปิดวันเสาร์–อาทิตย์ และวันนักขัตฤกษ์

วัตถุประสงค์ในการให้บริการโสตทัศนวัสดุ

๑. เพื่อให้บริการในการศึกษาค้นคว้าประวัติ ภาพ และผลงานของสุนทราภรณ์

๒. เพื่อเป็นแหล่งวิชาการในการวิจัยทางด้านดนตรีของสุนทราภรณ์ตามยุคสมัย

๓. เพื่อให้บริการโสตทัศนวัสดุต่าง ๆ เช่น แถบบันทึกเสียง แผ่นเสียง ภาพนิ่ง ภาพเลื่อน แถบบันทึกภาพ แผนที่ ฯลฯ

๔. เพื่อเป็นสถานที่รวบรวมภาพ โน้ตเพลง เครื่องใช้ส่วนตัวต่าง ๆ ของนายเอื้อ สุนทรสนาน

ระบบงานหอสมุดแห่งชาติสาขา

ตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในปัจจุบัน ประเทศไทยให้ความสำคัญแก่การพัฒนาชนบทเป็นอย่างยิ่ง โดยเฉพาะในด้านการศึกษาในรอบ ๓ ทศวรรษที่ผ่านมาได้ขยายการศึกษาระดับวิทยาลัยและมหาวิทยาลัยออกไปในส่วนภูมิภาคอย่างทั่วถึง ประชาชนมีโอกาสได้รับการศึกษาทัดเทียมกันโดยไม่ต้องหลั่งไหลเข้ามาในกรุงเทพ ฯ เพียงแห่งเดียวดังแต่ก่อน การให้การศึกษาและความรู้ไม่ว่าจะเป็นแบบหรือนอกระบบ ต่างก็เป็นพื้นฐานในการพัฒนากำลังคน ซึ่งจะอำนวยประโยชน์แก่การพัฒนาประเทศอย่างกว้างขวางในฐานะเป็นสถาบันทางการศึกษาสถาบันหนึ่ง หอสมุดแห่งชาติ จึงได้ปรับปรุงโครงสร้างและขยายระบบการให้บริการความรู้และการศึกษาแก่ประชาชนในส่วนภูมิภาคให้มากยิ่งขึ้น ซึ่งที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน ได้กระทำเป็น ๒ รูปแบบ คือร่วมมือกับห้องสมุดของสถาบันการศึกษาชั้นสูงทั่วประเทศมากกว่า ๔๐ แห่ง ในการจัดตั้งข่ายงานเพื่อการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ตลอดจนวัสดุห้องสมุดแก่กันและกัน ในอีกรูปแบบหนึ่งนั้น หอสมุดแห่งชาติเข้าไปดำเนินการโดยตรง โดยการเปิดห้องสมุดสาขาในส่วนภูมิภาคต่าง ๆ โครงการนี้ได้รับการสนับสนุนจากรัฐบาล และความร่วมมือจากประชาชนในท้องถิ่นนั้น ๆ อย่างดียิ่ง

จุดมุ่งหมายในการดำเนินงานหอสมุดแห่งชาติสาขา ไม่เพียงแต่ต้องการให้ห้องสมุด เป็นห้องสมุดเพื่อการศึกษาหาความรู้และค้นคว้าแต่เพียงอย่างเดียว แต่จะเป็นศูนย์กลางในการร่วมมือกับสถาบันห้องสมุดต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่แล้วในภูมิภาคนั้น ๆ ด้วย ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งกลางในการรวบรวมหนังสือและเอกสารที่จัดพิมพ์ในภูมิภาคนั้น ๆ ให้ครบถ้วนบริบูรณ์ด้วย

ปัจจุบันหอสมุดแห่งชาติมีสาขา ๗ แห่ง ตั้งอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๒ แห่ง คือ หอสมุดดำรงราชานุภาพ ซึ่งเปิดให้บริการมาแต่ปี ๒๔๙๐ และศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ ซึ่งเปิดให้บริการในปี ๒๕๒๒ ในส่วนภูมิภาคมี ๕ แห่งคือหอสมุดแห่งชาติสาขาอินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี เปิดในปี ๒๕๑๖ หอสมุดแห่งชาติสาขาลำพูน เปิดในปี ๒๕๒๑ หอสมุดแห่งชาติสาขานครศรีธรรมราช เปิดในปี ๒๕๒๑ หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดคอนรัก จังหวัดสงขลา เปิดในปี ๒๕๒๕ หอสมุดแห่งชาติ สาขาชลบุรี เปิดในปี ๒๕๒๖ ส่วนที่จะเปิดต่อไปคือหอสมุดแห่งชาติสาขาประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์

หอสมุดดำรงราชานุภาพ

หอสมุดดำรงราชานุภาพ เป็นห้องสมุดอนุสรณ์ที่รัฐบาลสร้างขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติยศสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นที่เก็บหนังสือต่าง ๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาต่างประเทศ ซึ่งเป็นของส่วนพระองค์ประมาณ ๗,๐๐๐ เล่ม ที่หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล พระธิดาองค์หนึ่ง ได้ประทานให้เป็นสมบัติของชาติ หลังจากสมเด็จฯ พระองค์นั้น สิ้นพระชนม์แล้ว

หอสมุดดำรงราชานุภาพ สร้างด้วยเงินงบประมาณ ๒๐๐,๐๐๐ บาท เป็นอาคารทรงไทยชั้นเดียว ตั้งอยู่ระหว่างหลังหอพระสมุดวชิราวุธ กับ วัดมหาธาตุ ด้านสนามหลวง ทางราชการได้ประกอบพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๐ ซึ่งตรงกับวันประสูติของพระองค์ และให้บริการแก่ประชาชนทั่วไปนับแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์

ศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ จัดตั้งขึ้นโดยได้รับความร่วมมือจากธนาคารกรุงเทพ จำกัด และหม่อมราชวงศ์หญิงวิวรรณ วรวรรณ ธิดาของพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ เพื่อเฉลิมพระเกียรติยศ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ และพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ทั้งนี้ ธนาคารกรุงเทพ ให้ความร่วมมือในการปรับปรุงอาคารสถานที่ โดยใช้ส่วนหนึ่งของหอพระสมุดวชิราวุธ ณ ตึกถาวรวัตถุ ถนนหน้าพระธาตุ สนามหลวงเป็นสถานที่ตั้ง สิ้นค่าใช้จ่ายประมาณ ๓๐๐,๐๐๐ บาทเศษ และหม่อมราชวงศ์หญิงวิวรรณ วรวรรณ ได้มอบหนังสือส่วนพระองค์ให้เป็นสมบัติของศูนย์ฯ รวมทั้งสมบัติส่วนพระองค์อื่น ๆ เช่น เสื้อครุยปริญญา ตั้งแสดงในศูนย์ฯ นี้ด้วย นอกจากหนังสือส่วนพระองค์แล้ว ยังมีผู้ที่เคารพนับถือในพระองค์ตลอดจนหน่วยงานต่าง ๆ ได้บริจาคหนังสือสมทบให้แก่ศูนย์ฯ เป็นจำนวนมาก รวมทั้งสิ้นไม่น้อยกว่า ๒๐,๐๐๐ รายการ ในจำนวนนี้ มีหนังสือที่ศาสตราจารย์บุญชนะ อัตถากร บริจาคให้ประมาณ ๕,๐๐๐ รายการ

ทางราชการได้ประกอบพิธีเปิดศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๒ โดยสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ได้เสด็จเป็นองค์ประธานในพิธี

หอสมุดแห่งชาติสาขาอินทร์บุรี

หอสมุดแห่งชาติสาขาอินทร์บุรี กำเนิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๘๑ ในฐานะเป็นห้องสมุดวัดโบสถ์ อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี ทางวัดได้ปรับปรุงอาคารสถานที่และเพิ่มพูนสิ่งพิมพ์เป็นระยะ ๆ ตลอดมา ครั้นต่อมาทางวัดได้ยกให้เป็นสมบัติของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร และได้มีพิธีเปิดเป็นทางการในฐานะเป็นหอสมุดแห่งชาติสาขา ในเดือนพฤษภาคม ๒๕๒๑ และได้เปิดบริการให้แก่ประชาชนโดยทั่วไปในวันและเวลาราชการ โดยมีบรรณารักษ์และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดประจำอยู่ตั้งแต่บัดนั้นเป็นต้นมา

หอสมุดแห่งชาติสาขาลำพูน

เดิมเป็นห้องสมุดของวัดพระธาตุหริภุญไชย อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน ซึ่งต่อมาเจ้าอาวาสได้ยกให้เป็นหอสมุดแห่งชาติสาขา ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๑๘ ในระยะต่อมาหอสมุดแห่งชาติได้รับความร่วมมือจากทางวัด ปรับปรุงอาคารสถานที่ และหอสมุดแห่งชาติเองก็ได้จัดส่งสิ่งพิมพ์ และเจ้าหน้าที่ห้องสมุดไปปฏิบัติงานประจำ โดยได้ประกอบพิธีเปิดเป็นหอสมุดแห่งชาติสาขา เมื่อวันที่ ๖ มีนาคม ๒๕๒๑ หอสมุดแห่งนี้เปิดให้บริการในวันและเวลาราชการ

หอสมุดแห่งชาติสาขานครศรีธรรมราช

หอสมุดแห่งชาติสาขานครศรีธรรมราช กรมศิลปากร ได้รับมอบจากวัดพระมหาธาตุ จังหวัดนครศรีธรรมราช มาตั้งแต่วันที่ ๑๕ ตุลาคม ๒๔๗๗ ต่อมากรมศิลปากรได้รับงบประมาณสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติภายในบริเวณเดียวกับหน่วยศิลปากรที่ ๘ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาตินครศรีธรรมราช เมื่อปี พ.ศ. ๒๕๑๘ สิ้นค่าใช้จ่ายประมาณสองแสนห้าหมื่นบาทเศษ เมื่อสร้างและตบแต่งอาคารสถานที่เสร็จเรียบร้อยแล้ว กรมศิลปากรโดยหอสมุดแห่งชาติจึงได้ประกอบพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๑๕ พฤษภาคม ๒๕๒๑ โดยมีสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช เสด็จเป็นองค์ประธานในพิธี หอสมุดแห่งนี้เปิดให้บริการตั้งแต่วันพุธ–วันอาทิตย์ ปิดบริการในวันจันทร์–วันอังคาร และวันหยุดราชการตามประเพณี

หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดดอนรัก สงขลา

หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดดอนรัก จังหวัดสงขลา จัดตั้งขึ้นโดยได้รับความร่วมมือจากเจ้าอาวาสวัดดอนรัก อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา ซึ่งได้มอบสถานที่ให้เป็นที่ตั้งห้องสมุด และ ฯพณฯ พลเอก เปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี ร่วมกับข้าราชการพ่อค้าและประชาชนในท้องถิ่น ได้บริจาคเงินเพื่อเป็นค่าก่อสร้างอาคาร จำนวน แปดแสนบาทเศษ เพื่อมอบให้เป็นที่ทำการหอสมุดแห่งชาติสาขา

หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดดอนรัก เป็นอาคารคอนกรีตเสริมเหล็ก ๒ ชั้น หลังคาทรงไทย อาคารชั้นบนและชั้นล่าง กว้าง ๘ เมตร ยาว ๑๒ เมตร ซึ่งหอสมุดได้ใช้เนื้อที่เฉพาะชั้นล่าง เปิดเป็นห้องอ่านหนังสือ จุผู้อ่านได้ประมาณ ๖๐ คน มีหนังสือที่จัดไว้แล้ว รวม ๑๒,๔๘๕ เล่ม เมื่อได้ดำเนินการพร้อมที่จะเปิดบริการ ฯพณฯ นายกรัฐมนตรี ได้นำความกราบบังคมทูลอัญเชิญเสด็จพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงประกอบพิธีเปิดอาคาร ซึ่งก็ได้รับพระมหากรุณาธิคุณโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร เสด็จพระราชดำเนินแทนพระองค์ ทรงประกอบพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน ๒๕๒๕ และเปิดให้บริการระหว่างวันพุธ–วันอาทิตย์ ในเวลาราชการ

หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี

หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี จัดตั้งขึ้น โดยได้รับความร่วมมือจากทางจังหวัดชลบุรี มอบอาคารราชพัสดุ ซึ่งแต่เดิม เป็นที่ทำการของสำนักงานที่ดินจังหวัดชลบุรี เป็นที่ทำการ และหอสมุดแห่งชาติได้รับงบประมาณเป็นค่าปรับปรุงอาคารสถานที่ ในระหว่างปี พ.ศ. ๒๕๒๔–๒๕๒๖ จำนวนห้าแสนบาทเศษ ได้เตรียมการแล้วเสร็จในเดือนพฤศจิกายน ๒๕๒๖ จึงกำหนดให้มีพิธีเปิดอาคารหอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี เมื่อวันที่ ๙ ธันวาคม ๒๕๒๖ โดยมีนายสัมพันธ์ ทองสมัคร รัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงศึกษาธิการเป็นประธานในพิธี

หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี เป็นอาคารชั้นเดียว มีเนื้อที่ ๘๐๐ ตารางเมตร จุผู้อ่านประมาณ ๒๐๐ คน เปิดให้บริการตั้งแต่วันอังคาร–วันเสาร์ ระหว่างเวลา ๙.๐๐–๑๗.๐๐ น. และปิดบริการในวันอาทิตย์–วันจันทร์ และวันหยุดราชการตามประเพณี

หอสมุดแห่งชาติสาขาประโคนชัย บุรีรัมย์

หอสมุดแห่งชาติอยู่ในระหว่างดำเนินการ เปิดหอสมุดแห่งชาติสาขาประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ซึ่งทางวัดกลาง อำเภอประโคนชัย จังหวัดบุรีรัมย์ ได้มอบอาคารเรียนพระปริยัติธรรม ให้เป็นที่ทำการ ขณะนี้หอสมุดแห่งชาติ กำลังปรับปรุงอาคารสถานที่ และจัดเตรียมวัสดุครุภัณฑ์ ตลอดจนหนังสือและสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ ส่งไปไว้ ณ สถานที่ดังกล่าว เมื่อเตรียมการทุกอย่างเสร็จสิ้นแล้ว จะได้ประกอบพิธีเปิดเป็นทางการ และให้บริการแก่ประชาชนอย่างกว้างขวางอีกต่อไป

นอกจากนี้ หอสมุดแห่งชาติยังมีโครงการที่จะดำเนินงานหอสมุดแห่งชาติสาขาทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาคต่อไป ตามกำลังงบประมาณที่ได้รับ อนึ่ง หอสมุดแห่งชาติยังได้เตรียมการเปิดหอสมุดพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในฐานะหอสมุดแห่งชาติสาขาสมุทรสงคราม ณ บริเวณอุทยานพระ-บรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม โดยกำหนดเปิดในวันที่ ๒๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๘

ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

(INTERNATIONAL SERIALS DATA SYSTEM REGIONAL CENTRE FOR SOUTHEAST ASIA)

ศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จัดตั้งขึ้นในปี พ.ศ. ๒๕๑๙ เป็นศูนย์ปฏิบัติการแห่งความร่วมมือระหว่างประเทศกลุ่มสมาชิกอาเซียน ๕ ประเทศ คือ อินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ และไทย ทั้งนี้ เพื่อสร้างแหล่งข้อมูลวารสารในระดับภูมิภาค โดยได้ลงนามในสัญญาปฏิบัติการกับศูนย์ข้อมูลวารสารสากล ณ กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส

ศูนย์มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างแหล่งข้อมูลวารสารแห่งภูมิภาค โดยใช้เครื่องคอมพิวเตอร์เป็นตัวกลางที่จะนำข้อมูลวารสารในภูมิภาคส่งต่อไปให้กับศูนย์สากล ตลอดจนเป็นศูนย์ประสานงานระหว่างศูนย์แห่งชาติกับศูนย์สากล รับข้อมูลวารสารทั้งหมดจากศูนย์สากลมาไว้ที่ศูนย์ภูมิภาค ทำหน้าที่ควบคุมทางบรรณานุกรมโดยให้มีการบันทึกข้อมูลวารสารที่ตีพิมพ์ในภูมิภาคให้เป็นไปตามแนวกำหนดและมาตรฐานสากลตลอดจนส่งเสริมให้มีความร่วมมือกันในระหว่างประเทศสมาชิก

โดยหน้าที่และความรับผิดชอบ ศูนย์ได้จัดตั้งและบำรุงรักษาแหล่งข้อมูลวารสารแห่งภูมิภาคโดยใช้เครื่องคอมพิวเตอร์ เป็นแหล่งเผยแพร่ข้อมูลจากแหล่งข้อมูลแห่งภูมิภาคไปยังประเทศ

สมาชิกและศูนย์สากล เป็นตัวกลางประสานงานระหว่างศูนย์แห่งชาติกับศูนย์สากลดำเนินการจัดประชุมผู้อำนวยการศูนย์แห่งชาติต่าง ๆ จัดฝึกอบรมเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานในศูนย์ข้อมูลวารสารแห่งชาติต่าง ๆ ในข่ายงานของศูนย์ภูมิภาค ทำหน้าที่บริการตอบคำถามเกี่ยวกับข้อมูลวารสารแก่ผู้ใช้ข้อมูล จัดทำคู่มือปฏิบัติงานเพื่อใช้ในหมู่ประเทศสมาชิกของศูนย์ภูมิภาค ตลอดจนเข้าร่วมประชุมสมัชชาใหญ่ของศูนย์สากล การประชุมคณะกรรมการบริหารศูนย์สากล การประชุมระดับผู้อำนวยการศูนย์ การประชุมสภาศูนย์ภูมิภาคและการประชุมระหว่างชาติอื่น ๆ

ตั้งแต่เริ่มดำเนินการมา ศูนย์ได้รับความร่วมมือทั้งในด้านการเงิน ด้านวิชาการและวัสดุอุปกรณ์ จากองค์การยูเนสโกและองค์การวิจัยเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศแห่งแคนาดา ขณะเดียวกันก็ได้รับความร่วมมือร่วมปฏิบัติการจากสมาชิกกลุ่มประเทศอาเซียนอีก ๔ ประเทศ โดยเฉพาะได้รับความร่วมมืออย่างดียิ่งจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ ตลอดจนเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้องเฉพาะอย่างยิ่ง คือ นายสหัส ศรีทิพยบุตร ซึ่งเป็นนักวิเคราะห์ระบบงานของโครงการนี้

ในการสร้างคลังข้อมูลวารสารแห่งภูมิภาคนั้น ศูนย์จะรับข้อมูลวารสารในรูปแบบกรอกข้อมูลจากประเทศสมาชิก ข้อมูลเหล่านี้จะบันทึกลงแผ่นดิสเกตต์ (รูปแบบที่เครื่องจักรกลสามารถทำการอ่านได้) หลังจากนั้นก็จะถ่ายลงเทปแม่เหล็กเพื่อทำการประมวลผล ระบบที่ใช้เป็นระบบมาร์ค ซึ่งออกแบบให้เหมาะกับระบบข้อมูลวารสารแห่งภูมิภาคโดยตรง

คลังข้อมูลวารสารติดตั้งที่ศูนย์ประมวลผลด้วยเครื่องจักร ณ สำนักงานสถิติแห่งชาติในช่วงปี พ.ศ. ๒๕๒๑-๒๕๒๔ ศูนย์ภูมิภาคได้จัดส่งข้อมูลที่ได้รับจากประเทศสมาชิกไปยังศูนย์สากล ณ กรุงปารีส ในรูปของแบบกรอกรายการข้อมูล และนับแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๕ เป็นต้นมา ได้จัดส่งไปให้ในรูปของเทปแม่เหล็ก

ในฐานะเป็นศูนย์ภูมิภาค มีหน้าที่ขอรับเลขหมายประจำวารสารสากล (ISSN) จากศูนย์สากล ณ กรุงปารีส และทำการแจกจ่ายให้สมาชิกประเทศทั้ง ๕ ประเทศ เลขหมายประจำวารสารประกอบด้วยกลุ่มเลข ๘ ตัว แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม ๆ ละ ๔ ตัว คั่นด้วยเครื่องหมายขีด (-) ปรกติจะพิมพ์เลขหมายนี้ไว้ในที่ปรากฏชัด ซึ่งอาจจะเป็นที่ใดที่หนึ่งบนปกวารสาร หรือในหน้าชื่อเรื่องและแม้แต่หลังปกของวารสารนั้น เป็นต้น

นอกจากนี้ ศูนย์ยังปฏิบัติตามมติของสภาศูนย์ ฯ โดยดำเนินโครงการ "สหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้" ซึ่งริเริ่มมาแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๓ โดยได้รับความ

ช่วยเหลือทางการเงินจากองค์การยูเนสโก สหบรรณานุกรมเป็นรายชื่อวารสารที่ออกในประเทศอื่น ๆ ทั่วโลก นอกเหนือไปจากกลุ่มประเทศอาเซียน และมีอยู่ในห้องสมุดต่าง ๆ ของกลุ่มประเทศอาเซียน สหบรรณานุกรมจัดรูปเล่มเป็น ๔ ภาค ภาคแรกเรียงลำดับตามชื่อวารสารมีข้อมูลทางบรรณานุกรมครบถ้วน ภาค ๒ เรียงลำดับตามหมายเลขประจำวารสารสากล ภาค ๓ เรียงลำดับชื่อวารสารภายใต้ชื่อประเทศแต่ละประเทศและภาค ๔ เรียงตามลำดับเลขหมู่ของวารสาร

ข้อมูลวารสารที่ได้รับจากประเทศสมาชิกทั้ง ๕ ประเทศ จะถูกพิมพ์ออกมาในรูปของ Printout คือพิมพ์ออกมาในกระดาษต่อเนื่องด้วยเครื่องคอมพิวเตอร์ ซึ่งจะใช้เป็นต้นฉบับถ่ายแบบลงพิมพ์เป็นวารสารของศูนย์ ซึ่งมีชื่อว่า ISDS–SEA Bulletin ขณะเดียวกันข้อมูลของสหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ก็จะได้รับการจัดพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่มเพื่อเผยแพร่ต่อไป

การรับความช่วยเหลือจากองค์การ IDRC

หอสมุดแห่งชาติได้รับความช่วยเหลือทางการเงินและวัสดุอุปกรณ์ในการดำเนินงานศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จากองค์การวิจัยเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ (IDRC) แห่งแคนาดา มาตั้งแต่ปี ๒๕๑๙ ซึ่งช่วงระยะเวลาที่หนึ่งมีกำหนด ๓ ปี ระหว่างปี ๒๕๑๙–๒๕๒๑ และช่วงระยะเวลาที่ ๒ มีกำหนด ๓ ปี ระหว่างปี ๒๕๒๔–๒๕๒๗ โดยเฉพาะในช่วงที่ ๒ นี้ ได้รับความช่วยเหลือเป็นเงินจำนวน ๔๗,๐๐๐ เหรียญแคนาดา มีระยะเวลาเริ่มจากวันที่ ๖ ตุลาคม ๒๕๒๔–๖ ตุลาคม ๒๕๒๗

อย่างไรก็ดี เนื่องจากค่าใช้จ่ายตามโครงการต่าง ๆ ในปัจจุบันสูงกว่าแต่ก่อนมาก ขณะเดียวกันศูนย์ ฯ เคยของบประมาณซื้อเครื่อง Print Train จาก IDRC มาก่อน เมื่อได้รับเงินงบประมาณมา สถานการณ์เปลี่ยนไป เห็นควรซื้อเครื่องไมโครคอมพิวเตอร์แทน จึงต้องขอปรับปรุงงบประมาณไปใหม่ เมื่อวันที่ ๒๙ กรกฎาคม ๒๕๒๖ โดยขอเพิ่มอีก ๑๐ % ของยอดเงินเดิมที่ได้ คือ เพิ่มอีก ๔,๗๐๐ เหรียญแคนาดา รวมกับของเดิมที่จัดสรรให้เป็นเงิน ๕๑,๗๐๐ เหรียญแคนาดา ในการขอปรับปรุงงบประมาณครั้งนี้ผู้อำนวยการศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ต้องใช้ความพยายามในการทำความเข้าใจกับผู้แทนของ IDRC มาก ทั้งโดยการติดต่อที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการส่วนบุคคลทั้งในกรุงเทพ ฯ และในสิงคโปร์ ซึ่งก็เป็นที่แน่นอนว่า ผลการเจรจาขอปรับปรุงงบประมาณเพิ่มครั้งนี้ประสบผลสำเร็จในที่สุด

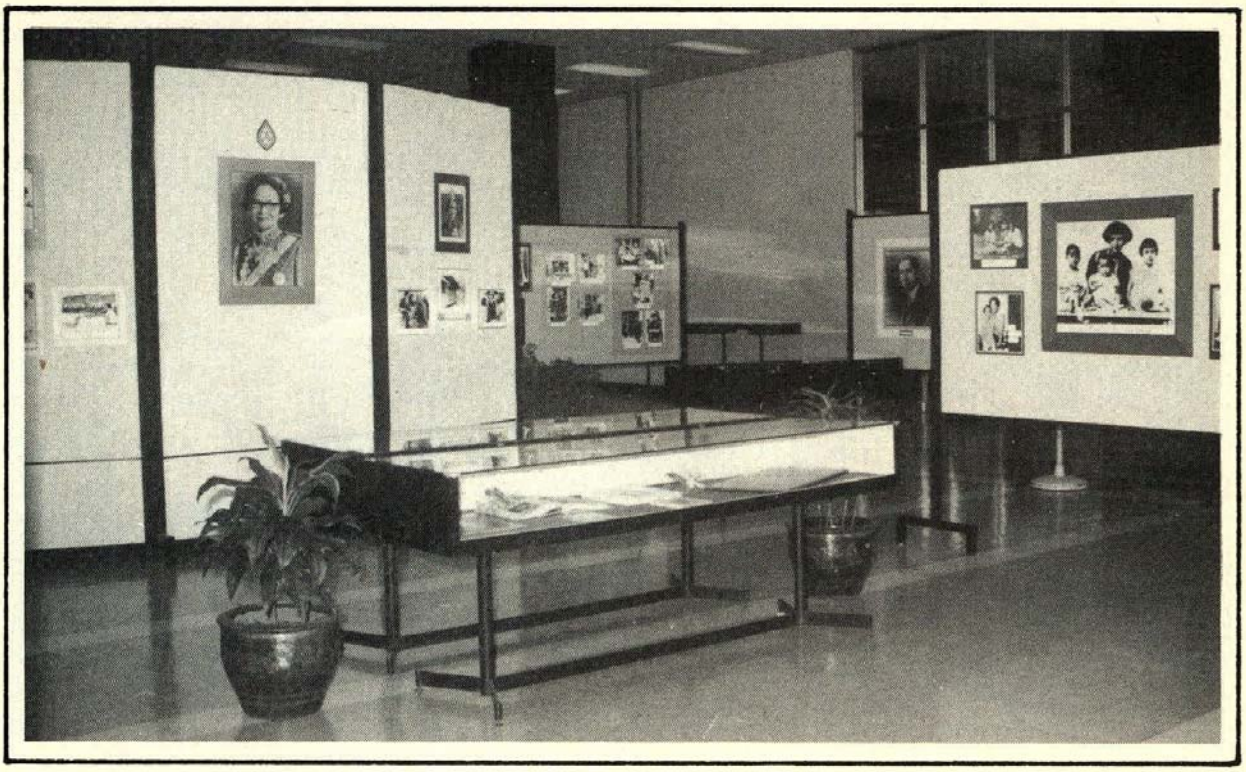

นิทรรศการเทิดพระเกียรติสมเด็จพระศรีนครินทราบรมราชชนนี ในวโรกาสเฉลิมพระชนมายุ ๙๔ พรรษา ณ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา เจ้าฟ้ามหาจักรีสิรินธรฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จเป็นองค์ประธานในพิธีเปิดศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ เมื่อวันที่ ๑๐ ตุลาคม ๒๕๒๒

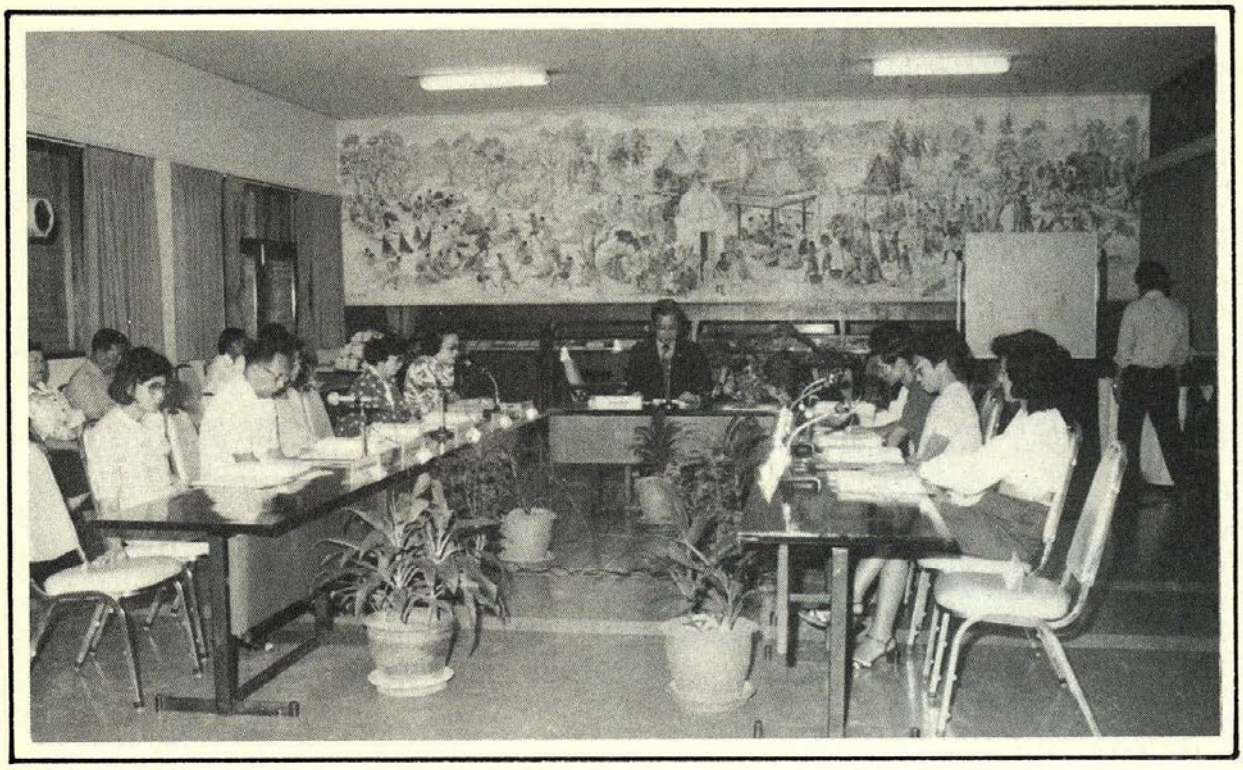

การประชุมสภาศูนย์ข้อมูลวารสาร ฯ ครั้งที่ ๖ ณ หอสมุดแห่งชาติ เมื่อ ๑๘–๑๙ ตุลาคม ๒๕๒๗
นายประพัฒน์ แสงวณิช รองอธิบดีกรมศิลปากร เป็นประธานในพิธีเปิด

การประชุมข่ายงานความร่วมมือในการแลกเปลี่ยน และยืมสิ่งพิมพ์และวัสดุเพื่อการศึกษา
ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ประจำประเทศไทย
ครั้งที่ ๒/๒๕๒๖ (ครั้งที่ ๖) ๒๙ พฤศจิกายน ๒๕๒๖ ณ หอสมุดแห่งชาติ

การขอรับความช่วยเหลือจากยูเนสโก

องค์การยูเนสโก มีบทบาทอย่างสำคัญในการให้ความช่วยเหลือศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มาตั้งแต่แรกเริ่ม โดยจัดส่งผู้เชี่ยวชาญมาศึกษาสำรวจข้อมูลและให้คำแนะนำในการก่อตั้งและดำเนินงานศูนย์ ฯ ขณะเดียวกันก็ให้ความช่วยเหลือทางด้านการเงินและวัสดุอุปกรณ์แก่ศูนย์ ฯ มาโดยตลอด ในรอบ ๓ ปีที่ผ่านมา องค์การยูเนสโกได้ให้ความช่วยเหลือแก่ศูนย์ ฯ ในการดำเนินงานตามโครงการสหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (Union List of International Serials in Southeast Asia) โดยจัดสรรเงินงบประมาณให้ในปี ๒๕๒๔ เป็นเงิน ๔,๕๐๐ เหรียญสหรัฐ และในปี ๒๕๒๕ เป็นเงินอีก ๕,๐๐๐ เหรียญสหรัฐ ในระหว่างปี ๒๕๒๖–๒๕๒๗ ศูนย์ ฯ ได้ขอรับความช่วยเหลือจากยูเนสโกเป็นเงินกว่า ๒๐,๐๐๐ เหรียญ เพื่อซื้อเครื่องไมโครคอมพิวเตอร์ไว้ใช้กับงานศูนย์ ฯ และงานอื่น ๆ ของหอสมุดแห่งชาติ องค์การยูเนสโกได้ส่งเจ้าหน้าที่และผู้เชี่ยวชาญมาสำรวจข้อมูล และศึกษาความเป็นไปได้ในการติดตั้งเครื่องไมโครคอมพิวเตอร์กับงานของหอสมุดแห่งชาติ คือ Mrs. Salman El Madini ในระหว่างวันที่ ๓–๕ ตุลาคม ๒๕๒๖ และ Dr. Walter Koch ในระหว่างวันที่ ๑๑–๑๔ ตุลาคม ๒๕๒๖ ซึ่งในการติดต่อประสานงานในเรื่องนี้ ผู้อำนวยการหอสมุดแห่งชาติ ในฐานะผู้อำนวยการศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้ใช้ความพยายามชี้แจงทำความเข้าใจกับเจ้าหน้าที่ชั้นสูงของยูเนสโก ทั้งที่ประเทศไทยและกรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส และในที่สุดก็ประสบผลสำเร็จ

โครงการสหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

องค์การยูเนสโกได้ให้ความช่วยเหลือแก่ศูนย์ ฯ ในการดำเนินงานตามโครงการ "สหบรรณานุกรมวารสารสากลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้" มาตั้งแต่เดือนกันยายน ๒๕๒๓ โดยได้รับความร่วมมือจากประเทศสมาชิกในการรวบรวมรายชื่อวารสารที่ตีพิมพ์ในประเทศอื่น ๆ นอกเหนือไปจากกลุ่มประเทศอาเซียนทั้ง ๕ ประเทศ แต่เป็นวารสารที่มีอยู่ในห้องสมุดและศูนย์เอกสารต่าง ๆ ของประเทศสมาชิกนั้น โดยในปีแรกเริ่มเป็นโครงการทดลองก่อน ในปีแรกได้รับข้อมูลวารสารเข้ามาจำนวน ๒,๑๙๕ รายการ และศูนย์ ฯ ได้ขอให้ศูนย์สากลที่กรุงปารีสดึงข้อมูลออกมาได้ ๑,๑๙๓ รายการ ในช่วงระยะเวลาปีที่ ๒ ศูนย์ ฯ ได้รับข้อมูลจากประเทศสมาชิกอีก ๓,๓๓๐

รายการ ข้อมูลที่เก็บรักษาไว้ในคลังข้อมูลจะถ่ายออกมาในรูปของ Printout ซึ่งจะใช้เป็นต้นฉบับถ่ายแบบพิมพ์เป็นรูปเล่มต่อไป และเนื่องจากงบประมาณที่ศูนย์ ฯ ได้รับมีจำกัด มติที่ประชุมสภาศูนย์ ฯ ครั้งที่ ๕ ณ กรุงเทพ ฯ ระหว่างวันที่ ๒๘–๒๙ มกราคม ๒๕๒๖ จึงให้ศูนย์ ฯ ผนวก Union List of International Serials in Southeast Asia เข้ากับ Union List of Serials in Southeast Asia เพื่อรวมพิมพ์เป็นเล่มเดียวกับ ISDS–SEA Bulletin ภายใต้ชื่อว่า Union List of Serials in Southeast Asia ในการถ่ายข้อมูลรวมกันระหว่างวารสารสากลและวารสารท้องถิ่นของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศูนย์ ฯ ได้กำหนดรวมข้อมูลของสหบรรณานุกรมที่ได้รับทั้งหมดทั้ง ๒ ปี ของโครงการ และข้อมูลวารสารแห่งภูมิภาค ฯ ซึ่งได้ตัดตอนที่จะใช้เป็นต้นฉบับ ISDS–SEA Bulletin, Vol. 3, No. 3 ต้องใช้เวลาถึง ๓ เดือน ระหว่างเดือนมิถุนายน–สิงหาคม ๒๕๒๖ ในการแก้ไขโปรแกรมถ่ายข้อมูล จนผลิตออกมาเป็นผลสำเร็จในรูปของ Printout และได้จัดพิมพ์เป็นรูปเล่มออกเผยแพร่แล้ว

ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

(NATIONAL LIBRARIES AND DOCUMENTATION CENTER OF SOUTHEAST ASIA CONSORTIUM (NLDC–SEA CONSORTIUM)

ในฐานะที่หอสมุดแห่งชาติทำหน้าที่เป็นแหล่งกลางในการจัดเก็บรวบรวมสิ่งพิมพ์ทุกชนิดทั้งที่ผลิตขึ้นภายในประเทศและจากต่างประเทศเพื่อให้เป็นศูนย์กลางในการให้บริการความรู้และสารบันเทิงแก่ผู้อ่านทุกระดับ จึงได้ใช้ความพยายามที่จะจัดหาหนังสือจากต่างประเทศมาเพิ่มพูนให้มากที่สุด แต่เนื่องจากงบประมาณมีจำกัดจึงต้องแสวงหาความร่วมมือจากต่างประเทศ ในการขอรับบริจาคและแลกเปลี่ยนจากสถาบันการศึกษาและห้องสมุดใหญ่ ๆ ทั่วโลก เฉพาะในประเทศ หอสมุดแห่งชาติได้ติดต่อขอความร่วมมือกับห้องสมุดต่าง ๆ โดยจัดเป็นข่ายงานในการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์และวัสดุเพื่อการศึกษา ซึ่งข่ายงานนี้ได้จัดตั้งขึ้นภายใต้โครงการศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนมาตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๕๒๓ มีสมาชิกเริ่มแรกรวม ๒๗ แห่ง ถึงปัจจุบันมีสมาชิกเพิ่มขึ้นเป็น ๓๙ แห่ง

และข่ายงานนี้ได้มีการประชุมอย่างน้อยปีละ ๑ ครั้ง เพื่อแสวงหาลู่ทางในการร่วมมือทางวิชาการและจัดหาวัสดุเพื่อการศึกษา ขณะเดียวกันก็ได้ร่วมมือกันในการดำเนินการต่าง ๆ เช่น โครงการจัดทำสหบรรณานุกรมสิ่งพิมพ์รัฐบาล ทั้งนี้ โดยรวบรวมสิ่งพิมพ์รัฐบาลตั้งแต่เริ่มแรกจนถึงปี ๒๕๒๑ เป็นฉบับที่ ๑ และฉบับที่ ๒ ระหว่างปี ๒๕๒๒–๒๕๒๓ และฉบับต่อ ๆ ไป

ในการขอความร่วมมือจากต่างประเทศ หอสมุดแห่งชาติได้ดำเนินการแลกเปลี่ยนเอกสารสิ่งพิมพ์กับต่างประเทศมาตลอดระยะเวลา ๓๐ ปี ในปัจจุบันมีห้องสมุดที่ตกลงแลกเปลี่ยนเอกสารสิ่งพิมพ์กับหอสมุดแห่งชาติ รวมทั้งสิ้น ๗๑ แห่ง ใน ๑๘ ประเทศ ในช่วงปี ๒๕๒๓ ถึง ๒๕๒๕ หอสมุดแห่งชาติได้รับเอกสารสิ่งพิมพ์จากการแลกเปลี่ยน ๒๖,๙๑๒ เล่ม/ฉบับ และได้ส่งสิ่งพิมพ์และเอกสารไปแลกเปลี่ยน ๑๐,๔๐๙ เล่ม/ฉบับ เฉพาะในปี ๒๕๒๖ ได้รับเอกสารสิ่งพิมพ์จำนวน ๖,๒๒๒ เล่ม/ฉบับ ได้จัดส่งและแลกเปลี่ยน ๑๐,๘๑๒ เล่ม/ฉบับ อนึ่งหอสมุดแห่งชาติยังได้รับบริจาคหนังสือจากหอสมุดแห่งชาติออสเตรเลีย ภายใต้โครงการ Resource Sharing In Asia and Oceania ซึ่งเริ่มมาแต่ปี ๒๕๒๔ และหอสมุดแห่งชาติแห่งนี้ยังให้บริการสำเนาเอกสารโดยไม่คิดค่าบริการแก่หอสมุดแห่งชาติและห้องสมุดเครือข่ายงานในประเทศไทยอีกด้วย นอกจากนี้หอสมุดแห่งชาติยังได้รับสิ่งพิมพ์ขององค์การสหประชาชาติติดต่อกันมาตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๙๐ ซึ่งในขณะนี้หอสมุดแห่งชาติกำลังอยู่ในระหว่างดำเนินการปรับปรุงห้องหนังสือสหประชาชาติเพื่อให้บริการแก่ประชาชนโดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง

ในด้านความร่วมมือกับต่างประเทศ หอสมุดแห่งชาติได้ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (National Libraries and Documentation Centre of Southeast Asia (NLDC–SEA Consortium) ซึ่งศูนย์ ฯ นี้ได้ริเริ่มจัดตั้งเมื่อปี ๒๕๒๐ โดยความร่วมมือกันของกลุ่มประเทศอาเซียน ได้แก่ อินโดนีเซีย มาเลเซีย ฟิลิปปินส์ สิงคโปร์ และไทย โดยมีสำนักงานประสานและติดต่อ ณ ประเทศสิงคโปร์ ศูนย์ ฯ นี้ได้ร่วมมือกันในการเพิ่มพูนปริมาณสิ่งพิมพ์เอกสารและวัสดุห้องสมุดอื่น ๆ ให้แก่หอสมุดแห่งชาติ และห้องสมุดข่ายงานในประเทศให้ได้มากที่สุด โดยเฉพาะข้อมูลจากประเทศต่าง ๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทั้งยังให้บริการจัดหาข้อมูลให้แก่หอสมุดแห่งชาติของประเทศสมาชิก โดยผ่านบริการการยืมระหว่างประเทศและอื่น ๆ ในการติดต่อประสานงานนี้ศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนได้รับ

ความร่วมมือจากองค์การวิจัยเพื่อการพัฒนาระหว่างประเทศ (International Development Research Centre) แห่งแคนาดา ในการจัดหาเครื่องโทรพิมพ์มาติดตั้งไว้ ณ หอสมุดแห่งชาติของไทย และประเทศสมาชิกข่ายงานในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นี้ด้วย กิจกรรมแห่งความร่วมมือระหว่างประเทศสมาชิกของข่ายงานนี้ก็คือ ได้ร่วมมือกันจัดทำบรรณานุกรมแห่งภูมิภาค (SEAPRINT) ด้วยระบบคอมพิวเตอร์ ในระยะแรกนี้ได้ริเริ่มโครงการทดลองเลือกสรรข้อมูลบรรณานุกรมจากประเทศสมาชิกประเทศละ ๒๐๐ รายการ และข้อมูลที่บันทึกลงไปนั้นมีทั้งภาษาไทย อังกฤษ มาเลย์ อินโดนีเซียน จีน ทมิฬ และตากาล็อค โดยจัดทำคำแปลชื่อเรื่องเป็นภาษาอังกฤษ การดำเนินงานนี้ศูนย์ ฯ ได้มอบหมายให้ Universiti Sains Malaysia Library แห่งมาเลเซียเป็นเจ้าของโครงการ

รายชื่อหนังสือและเอกสาร ที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ

๑. จุมพจน์ วนิชกุล และคนอื่น ๆ. ห้องสมุดและการศึกษาค้นคว้า. กรุงเทพมหานคร : เคล็ดไทย, ๒๕๒๖.

๒. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย คณะอักษรศาสตร์ แผนกวิชาบรรณารักษศาสตร์. วิวัฒนาการห้องสมุดและบรรณารักษศาสตร์ในประเทศไทย. พระนคร : ๒๕๑๐ (พิมพ์อัดสำเนา)

๓. ดวงพร ศุภชัยพานิชพงศ์. การสำรวจความสนใจในการอ่านของผู้อ่านในหอสมุดแห่งชาติ. กรุงเทพ : บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐. ๑๔๐ หน้า. (วิทยานิพนธ์)

๔. ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานหอพระสมุด. พระนคร : อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๒.

๕. ทวี มุขธระโกษา และชลัช ลีละวณิช. บรรณารักษศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สยามพัฒนาการพิมพ์, ๒๕๑๕.

๖. ——. บรรณารักษศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร : โรงพิมพ์ประเสริฐการพิมพ์, ๒๕๑๑.

๗. ธาดาศักดิ์ วชิรปรีชาพงษ์. หลักบรรณารักษศาสตร์เบื้องต้น. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางเขน, ๒๕๒๒.

๘. นนทนา เผือกผ่อง. บรรณารักษศาสตร์เบื้องต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, ๒๕๒๖.

๙. นวลจันทร์ รัตนากร ชุติมา สัจจานันท์ และมารศรี ศิวรักษ์. ปกิณกะเรื่องหนังสือในสมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๔.

๑๐. แม้นมาส ชวลิต. ประวัติหอสมุดแห่งชาติ. พระนคร : ศิวพร, ๒๕๐๕. ๑๐๒ หน้า. ภาพประกอบ.

๑๑. แม้นมาส ชวลิต และสิรินทร์ ช่วงโชติ. วิชาบรรณารักษศาสตร์. พระนคร : ศรัณยู, ๒๕๐๖.

๑๒. วิลาวัณย์ เตชัญญวรากูล. บทบาทของบรรณารักษ์อาวุโส ต่อพัฒนาการห้องสมุดและบรรณารักษศาสตร์ในประเทศไทย. กรุงเทพ ฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐. ๒๑๑ หน้า. (วิทยานิพนธ์)

๑๓. ศิลปากร, กรม. นำชมหอสมุดดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๒. ๘๒ หน้า. ภาพประกอบ.

๑๔. หอสมุดแห่งชาติ จากอดีตถึงปัจจุบัน. กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๘.

๑๕. หอสมุดแห่งชาติ รายงานประจำปี ๒๕๒๓ ตุลาคม–กันยายน ๒๕๒๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๔. ๖๔ หน้า.

๑๖. หอสมุดแห่งชาติ รายงานประจำปี ๒๕๒๔–๒๕๒๖. กรุงเทพ ฯ : โรงพิมพ์สหประชาพาณิชย์, ๒๕๒๗. ๑๖๘ หน้า.

๑๗. หอสมุดแห่งชาติสาขาชลบุรี รวบรวมโดย ศกรินทร์ วิเศษพันธุ์ และเทพิน จิรคุณเตชะ. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๕. ๒๐ หน้า.

๑๘. หอสมุดแห่งชาติสาขาวัดคอนรัก สงขลา และวัดคอนรัก จังหวัดสงขลา รวบรวมโดย ทัศนีย์ พิกุล และศรีอุทัย เศรษฐพานิช. กรุงเทพ ฯ : ศักดิ์โสภาการพิมพ์, ๒๕๒๕. ๑๘ หน้า.

๑๙. ข่าวสารหอสมุดแห่งชาติ ราย ๓ เดือน โดยงานกิจกรรมห้องสมุด เริ่มออกแต่ปี ๒๕๒๑.

๒๐. Gelfand, Morris A. **The National Library and Library development and training in Thailand**. Bangkok, UNESCO Regional Office For Education in Asia, 1962.

๒๑. Kaser, David, Stone, C . Walter and Byrd, Cecil K. **Library Development in Eight Asia Countries.** Metuchen, N.J. : The Scarecrow Press. Inc ; 1969.

๒๒. **Kullasap Gesmankit, "The Union List of Serials in Southeast Asia" (CONSAL VI,** The Library in the Information Revolution, Singapore, 1983) P. 236–243.

๒๓. Songvit Kaeosri "Bibliographic Services and Control in Thailand" **(Conference on Universal Bibliographical Control in Southeast Asia,** Singapore, 1975) P. 95–112.

๒๔. Songvit Kaeosri. "Creation, Sharing and Maintenance of Data Base in Thailand With Special Reference to the National Library of Thailand" **SISTRANS.** (April 1984) p. 14–22.

๒๕. Suwakhon Phadungath. "Bibliographical Standard ; evaluation of their implimentation in Thailand" **(CONSAL VI,** Singapore, 1983) P. 199–209.

๒๖. UNESCO Regional Office For Education in Asia, Bangkok. **A Directory of Libraries in Bangkok.** Bangkok, 1970.

ภาคผนวก

คำกล่าวรายงานและคำกล่าวเปิด
อาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ
ท่าวาสุกรี กรุงเทพมหานคร
๗ มกราคม ๒๕๒๘

คำกล่าวรายงาน

พิธีเบิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว

ในมหามงคลสมัยพระชนมพรรษาเสมอด้วย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๗ มกราคม ๒๕๒๘

ฯพณฯ นายชวน หลีกภัย

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

ประธานในพิธี

นายทวีศักดิ์ เสนาณรงค์ อธิบดีกรมศิลปากร กล่าวรายงาน

กราบเรียน ท่านรัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

กระผม ขอขอบพระคุณท่านรัฐมนตรีเป็นอย่างยิ่ง ที่โปรดเมตตาให้เกียรติมาเป็นประธานในพิธีเบิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ ซึ่งรัฐบาลได้อนุมัติงบประมาณให้ก่อสร้างขึ้นเพื่อขยายบริการให้สอดคล้องกับความต้องการของประชาชนและนักเรียน

เนื่องด้วย วันที่ ๗ มกราคม ศกนี้ เป็นมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมพรรษาเสมอด้วยสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมศิลปากรจึงเห็นสมควรจัดพิธีเบิดอาคารดังกล่าว ในวันอันเป็นมหามงคลสมัยนี้ เพื่อเป็นเครื่องหมายแห่งความปีติปราโมทย์ ชื่นชมโสมนัส และเพื่อแสดงความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เพื่อประโยชน์ในด้านการศึกษาของปวงชนชาวไทยตลอดมา

กิจการของหอสมุดแห่งชาติ มีรากฐานสืบเนื่องมาจากพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงริเริ่มก่อตั้งหอพระสมุดวชิรญาณขึ้น เมื่อพุทธศักราช ๒๔๒๔ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมกิจการ หอพระมณเฑียรธรรม หอพุทธสาสนสังคหะ และหอพระสมุดวชิรญาณ เป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เพื่อพระราชทานโอกาสให้ปวงชนมีแหล่งศึกษาหาความรู้

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๙ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานตึกถาวรวัตถุ หน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ให้เป็นที่ตั้ง "หอพระสมุดสำหรับพระนคร"

ครั้นต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานหนังสืออันเป็นสมบัติส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้แก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร เรียกว่า หอพระสมุดวชิราวุธ

พ.ศ. ๒๔๗๐ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงมอบหนังสือและเอกสารสมบัติส่วนพระองค์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ก่อตั้งเป็นหอสมุดดำรงราชานุภาพ อีกแผนกหนึ่ง หอสมุดทั้ง ๓ คือ หอพระสมุดวชิรญาณ หอพระสมุดวชิราวุธ หอสมุดดำรงราชานุภาพ รวมเรียกว่า หอสมุดแห่งชาติ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๐๕ ผู้ใช้บริการหอสมุดแห่งชาติขยายปริมาณมากขึ้น ฯพณฯ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ นายกรัฐมนตรีในขณะนั้น จึงได้อนุมัติให้ก่อสร้างอาคารหอสมุดแห่งชาติขึ้นใหม่ที่ท่าวาสุกรี ทำพิธีวางศิลาฤกษ์ เมื่อวันที่ ๒๐ ตุลาคม ๒๕๐๖ การก่อสร้างเสร็จเปิดให้บริการได้ใน พ.ศ. ๒๕๐๘ มีเนื้อที่ ๑๖,๐๐๐ ตารางเมตร เป็นอาคาร ๕ ชั้น มีที่นั่งเมื่อแรกเปิด ๖๐๐ ที่นั่ง ส่วนอาคารหอวชิราวุธ ณ ถนนหน้าพระธาตุ ได้จัดเป็นที่เก็บตู้พระธรรม ศิลาจารึก และหนังสือคลังพิสูจน์ซึ่งได้รับตามพระราชบัญญัติการพิมพ์ และเปิดให้ประชาชนเข้าศึกษาค้นคว้าตามปกติ

เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม ๒๕๑๐ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินมาทอดพระเนตรกิจการหอสมุดแห่งชาติ ณ ท่าวาสุกรี นี้นับเป็นมิ่งมงคล และเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นพ้น

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๕๑๘ ได้ก่อสร้างอาคารหอพระสมุดวชิรญาณขึ้นที่ท่าวาสุกรีนี้อีกหลังหนึ่ง สำหรับเก็บรักษาตู้พระธรรมและศิลาจารึก เพื่อเป็นแหล่งศึกษาหาความรู้ด้านวิจิตรศิลปและด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดี

ใน พ.ศ. ๒๕๒๒ ได้เปิดศูนย์นราธิปเพื่อการวิจัยทางสังคมศาสตร์ขึ้นที่อาคารหอวชิราวุธ สนามหลวง โดยทายาทของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ได้บริจาคหนังสือและสิ่งของส่วนพระองค์ และธนาคารกรุงเทพ จำกัด ได้บริจาคเงินค่าบูรณะอาคารสถานที่ สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี ได้ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินทรงทำพิธีเปิด

พ.ศ. ๒๕๒๓ หอสมุดแห่งชาติได้เปิดมุมหนังสือเด็ก ให้บริการแก่เด็กเล็กด้วย

นอกจากการให้บริการในกรุงเทพมหานครแล้ว หอสมุดแห่งชาติยังได้สนองนโยบายของรัฐบาล ในการมุ่งพัฒนาชนบท โดยได้ขยายกิจการหอสมุดแห่งชาติสาขา ออกไปในจังหวัดต่าง ๆ ในระหว่างทศวรรษที่ผ่านมา ได้เปิดหอสมุดแห่งชาติสาขาที่จังหวัดสิงห์บุรี นครศรีธรรมราช ลำพูน สงขลา และชลบุรี โดยเฉพาะที่จังหวัดสงขลานั้น ฯพณฯ พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ นายกรัฐมนตรี ได้กรุณาบริจาคเงินเริ่มแรกสำหรับก่อตั้ง และพระมงคลพุทธิญาณ เจ้าอาวาสวัดดอนรัก กรุณาให้ใช้อาคารในบริเวณวัดดอนรัก เป็นสถานที่ทำการ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงพระกรุณาเสด็จพระราชดำเนินทรงทำพิธีเปิด เมื่อวันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๕ และในต้น พ.ศ. ๒๕๒๘ นี้ ก็จะเปิดกิจการหอสมุดแห่งชาติสาขาที่อุทยานพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ณ วัดอัมพวันเจติยาราม จังหวัดสมุทรสงคราม กับหอสมุดแห่งชาติสาขาบุรีรัมย์ ที่อำเภอประโคนชัยอีกด้วย

แม้ว่าหอสมุดแห่งชาติจะขยายและปรับปรุงกิจการ ทั้งในกรุงเทพมหานครและในชนบทแล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่เพียงพอ ปรากฏว่ามีประชาชน นักศึกษา นักเรียน นิยมมาใช้บริการของหอสมุดแห่งชาติ เฉลี่ยถึงวันละ ๒,๐๐๐ คน ในวันเสาร์ – อาทิตย์ ถึงวันละ ๕,๐๐๐ – ๖,๐๐๐ คน หรือมากกว่า ดังนั้น หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จึงขออนุมัติก่อสร้างอาคารหลังใหม่ โดยรัฐบาลได้อนุมัติเงิน ๗,๕๐๐,๐๐๐ บาท (เจ็ดล้านห้าแสนบาทถ้วน) ให้ใน พ.ศ. ๒๕๒๖ และ พ.ศ. ๒๕๒๗ อาคารนี้มีเนื้อที่ประมาณ ๑,๕๐๐ ตารางเมตร เป็นอาคาร ๒ ชั้น ในระยะแรกเปิดมีหนังสือประมาณ ๓๐,๐๐๐ เล่ม จุผู้อ่านเต็มที่ ๑,๐๐๐ ที่นั่ง แต่ใน พ.ศ. ๒๕๒๘ นี้ หอสมุดแห่งชาติสามารถจัดสรรที่นั่งได้ประมาณ ๖๐๐ ที่นั่ง และจะของบประมาณจัดที่นั่งให้ครบ ๑,๐๐๐ ในปีต่อไป ส่วนอัตรากำลังผู้ปฏิบัติงานนั้น ยังมิได้รับการจัดสรรจากสำนักงานคณะกรรมการข้าราชการพลเรือน และสำนักงบประมาณ กรมศิลปากรจึงจัดสรรเงินนอกงบประมาณมาจ้างลูกจ้างชั่วคราวระยะหนึ่ง เพื่อให้สามารถเปิดบริการตามความเรียกร้องของเยาวชนและประชาชนได้ อนึ่ง ในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมพรรษา เสมอด้วยสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ นอกจากการเปิดอาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ

เพื่อให้เป็นแหล่งวิทยาการสำหรับศึกษาค้นคว้า ถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐยิ่งทั้ง ๒ พระองค์แล้ว หอสมุดแห่งชาติยังจัดนิทรรศการแสดงถึงพระมหากรุณาธิคุณที่ทรงมีต่อกิจการหอสมุดแห่งชาติ และจะจัดอภิปรายในหัวข้อเรื่อง พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์กับกิจการหอสมุดแห่งชาติ เพื่อเทิดพระเกียรติคุณ ในเดือนมกราคมนี้ด้วย

บัดนี้ ได้เวลาอันเป็นมงคลฤกษ์แล้ว กระผมขอกราบเรียนเชิญท่านรัฐมนตรี ได้โปรดกล่าวคำปราศรัย เปิดอาคาร แล้วโปรดเจิมแผ่นจารึก แล้วตัดแถบแพรเข้าห้องอ่านหนังสือ อ่านหนังสือเป็นลำดับแรก แล้วโปรดชมนิทรรศการในหัวข้อเรื่อง พระมหากษัตริย์ในพระบรมราชจักรีวงศ์กับกิจการหอสมุดแห่งชาติ ตามลำดับ.

คำกล่าวเปิด

อาคาร ๓ หอสมุดแห่งชาติ

ของ

ฯพณฯ นายชวน หลีกภัย

รัฐมนตรีว่าการกระทรวงศึกษาธิการ

ประธานในพิธี

วันที่ ๗ มกราคม ๒๕๒๘ เวลา ๑๔.๐๐ น.

ท่านอธิบดีกรมศิลปากร และท่านผู้มีเกียรติ

ข้าพเจ้ามีความยินดี และรู้สึกเป็นเกียรติอย่างยิ่งที่ได้รับเชิญมาเป็นประธาน ในพิธีเปิดอาคาร ๓ ของหอสมุดแห่งชาติ ในวันนี้

การที่กรมศิลปากรจัดพิธีเปิดอาคาร ๓ ของหอสมุดแห่งชาติ เป็นการเพิ่มพูนแหล่งวิทยาการสำหรับการศึกษาค้นคว้าของประชาชนและนักเรียน เพื่อร่วมเฉลิมฉลองและเทิดพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในวันอันเป็นมหามงคลสมัย ที่พระองค์ทรงเจริญพระชนมพรรษาเสมอด้วยสมเด็จพระบรมอัยกาธิราชเจ้า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ ๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๓๘ นับได้ว่าเป็นการเจริญรอยตามเบื้องพระยุคลบาทพระมหากษัตราธิราชเจ้า ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงวางรากฐานกิจการหอสมุดแห่งชาติไว้นับแต่อดีต ตราบจนกิจการของหอสมุดแห่งชาติได้ขยายตัวก้าวหน้ากว้างขวางขึ้นในรัชกาลปัจจุบันและเป็นการแสดงความกตัญญูกตเวที สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ซึ่งได้ทรงแสดงให้ประชาชนชาวไทยและชาวโลกประจักษ์ว่าทรงมีความห่วงใยในอาณาประชาราษฎร์ของพระองค์ในทุกวิถีทาง และได้ทรงอุปถัมภ์ส่งเสริมการศึกษาของชาติมาโดยลำดับ การดำเนินการดังนี้ ย่อมเป็นคุณธรรมอันจะเป็นเครื่องน้อมนำสิริมงคลมาสู่สถาบัน และผู้ดำเนินงานด้วย

ตามที่ท่านอธิบดีกรมศิลปากร ได้รายงานว่า อาคาร ๓ ของหอสมุดแห่งชาติจะเป็นแหล่งวิทยาการที่อำนวยประโยชน์แก่ผู้มาใช้บริการ โดยเฉพาะเยาวชนนั้น เป็นที่น่ายินดีที่

กรมศิลปากร โดยหอสมุดแห่งชาติ ได้เห็นความสำคัญของเยาวชน จึงขยายแหล่งศึกษาค้นคว้าเพิ่มขึ้น ให้เพียงพอแก่ความต้องการของผู้ที่ใฝ่ใจพัฒนาตนเอง จะได้เป็นกำลังสำคัญของประเทศชาติต่อไป อนึ่งการที่กิจการของหอสมุดแห่งชาติเจริญก้าวหน้า ภายใต้พระบารมีของพระมหากษัตริราธิราชเจ้าในพระบรมราชจักรีวงศ์ และด้วยพระราชานุเคราะห์เป็นอเนกประการของพระบรมวงศานุวงศ์สืบเนื่องติดต่อกันมาทุกรัชกาล ทำให้ความนิยมในบริการของหอสมุดแห่งชาติขยายตัวมีปริมาณเพิ่มขึ้นตามลำดับ จนรัฐบาลเห็นความสำคัญ อนุมัติเงินให้ก่อสร้างอาคารสถานที่เพิ่มขึ้น และขยายปริมาณการจัดหาหนังสือและสื่อเพื่อการศึกษา รวมทั้งโสตทัศนวัสดุ ตลอดจนทายาทของนักปราชญ์ราชบัณฑิตหลายท่าน มีความไว้วางใจ มอบหนังสือและทรัพย์สินส่วนตัวอันหาค่ามิได้ของท่านเหล่านั้นให้ไว้เป็นมรดกวิทยาทานเพื่อการศึกษาค้นคว้า ณ หอสมุดแห่งชาตินี้ด้วย ย่อมเป็นเครื่องหมายสำคัญประกาศผลสำเร็จแห่งความอุตสาหะวิริยะและความมุ่งมั่นดำเนินการตามภารกิจของผู้ที่เกี่ยวข้องทั้งปวง อันเป็นความสำเร็จที่ควรภาคภูมิใจอย่างยิ่ง อีกทั้งยังมีโอกาสดำเนินงานเพื่อเบิกขยายกิจการในส่วนกลางนี้ให้เป็นประโยชน์แก่สาธารณชน โดยมุ่งมั่นที่จะถวายเป็นพระราชกุศล แด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ถือได้ว่าเป็นมงคลอันอุดมในชีวิตการงาน ควรปีติยินดีชื่นชมโสมนัส

ท่านทั้งหลายต่างทราบดีแล้วว่า รัฐบาลแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ภายใต้การบริหารของคณะรัฐมนตรีชุดปัจจุบัน มีนโยบายแน่วแน่ที่จะบำบัดทุกข์ บำรุงสุขให้แก่ประชาชนและช่วยยกระดับความเป็นอยู่ของประชาชนในชาติให้มีความอยู่ดีกินดีขึ้น การศึกษานอกระบบโรงเรียนซึ่งเป็นการศึกษาต่อเนื่องตลอดชีวิต จึงเป็นเครื่องมือสำคัญอย่างหนึ่งที่จะสามารถช่วยยกระดับคุณภาพชีวิตของประชากรของชาติ ให้ดำรงชีวิตในสังคมได้โดยปกติสุข และเพื่อให้สามารถพัฒนาตนเองสำหรับเป็นกำลังของประเทศชาติในอนาคต กิจการของหอสมุดแห่งชาติทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ที่กรมศิลปากรได้ดำเนินการมาแล้วนั้น เป็นการสนองนโยบายของรัฐบาลเป็นอย่างดี และเป็นการใช้เงินที่รัฐบาลจัดสรรได้จากภาษีอากรของรัฐไปอย่างคุ้มค่า สมความมุ่งหมายของรัฐบาลและประชาชนโดยส่วนรวม

ในมหามงคลสมัยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงเป็นพระมิ่งขวัญ เป็นที่รักเทิดทูนเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมของพสกนิกรทั้งปวง ได้ทรงเจริญพระชนมายุ นับได้ ๕๗ พรรษา กับ ๓๓ วัน เสมอด้วยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบิยมหาราชเจ้าของชาวไทย ใน

วันที่ ๗ มกราคม ศกนี้ ข้าพเจ้าขอเชิญชวนท่านทั้งหลายพร้อมใจกันน้อมจิตอัญเชิญคุณพระศรีรัตนตรัยและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายในสากลโลก โปรดอภิบาลพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญด้วยจตุรพิธพรชัยมงคล เป็นมิ่งขวัญร่มเกล้าชาวไทยทั้งปวงตลอดกาล

บัดนี้ ได้เวลาอันเป็นมงคลฤกษ์แล้ว ข้าพเจ้าขอเปิดอาคาร ๓ ของหอสมุดแห่งชาติ ขอเดชะพระมหาบารมีแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ปกเกล้าปกกระหม่อม น้อมนำความเจริญรุ่งเรืองมาสู่กิจการของหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร ให้มีความสถาพรก้าวหน้าเป็นรากฐานเสริมสร้างอารยธรรมความมั่นคงของประเทศชาติ และขออำนวยพรให้ทุกท่านที่มีส่วนร่วมในการดำเนินงานจงประสบแต่ความสุขความเจริญ สิริสวัสดิพิพัฒนมงคล เป็นกำลังสำคัญในการพัฒนากิจการของกระทรวงศึกษาธิการให้บรรลุเป้าหมาย นำเกียรติและความชื่นชมมาสู่สถาบันของชาติและวงศ์ตระกูลของตนสืบไปตลอดกาลนาน

หอสมุดแห่งชาติ จากอดีตถึงปัจจุบัน

หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร จัดพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. ๒๕๒๘ จำนวน ๑,๐๐๐ เล่ม

ISBN 974-7920-60-3 เลขหมู่หนังสือ ๐๒๗.๕๙๓

ผู้เรียบเรียง	เรื่อง
๑. นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ ผู้อำนวยการกองหอสมุดแห่งชาติ	อำนวยการโครงเรื่อง ภาคคำนำ ภาคผนวกว่าด้วยการเบิดอาคาร ๓
๒. นายทรงวิทย์ แก้วศรี หัวหน้างานศูนย์ข้อมูลวารสาร ๆ	ภาคประวัติหอสมุดแห่งชาติ จากอดีตถึงปัจจุบัน
๓. นายศกรินทร์ วิเศษะพันธุ์ รองผู้อำนวยการฝ่ายหอสมุดแห่งชาติสาขา	การบริหารและการแบ่งส่วนราชการหอสมุดแห่งชาติปัจจุบัน และ ระบบงานหอสมุดแห่งชาติสาขา
๔. นางสาววันศิริ เลิศภิรมย์ลักษณ์ เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป ๕	การจัดหาหนังสือและโสตทัศนวัสดุอุปกรณ์ และการขอแก้ไขพระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๘๔
๕. นางจุไรศรี ธนะชานันท์ หัวหน้างานจัดหมู่หนังสือ ๆ	การริเริ่มนำระบบการจัดหมู่หนังสือแบบทศนิยมมาใช้ อุปสรรคและการพัฒนางานในสมัยต่อมา
๖. นางศิริภรณ์ จิรัปปภา บรรณารักษ์ ๖	การจัดทำบัตรรายการ
๗. นางสุวคนธ์ ผดุงอรรถ หัวหน้าโครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ	โครงการบรรณานุกรมแห่งชาติ และ การใช้คอมพิวเตอร์กับงานหอสมุดแห่งชาติ
๘. นางสาวนิยะดา ทาสุคนธ์ บรรณารักษ์ ๖	การอนุรักษ์เอกสารโบราณ
๙. นางสาวก่องแก้ว วีระประจักษ์ หัวหน้างานบริการหนังสือภาษาโบราณ	การปฏิบัติงานวิชาการเอกสารโบราณ
๑๐. นางสาวเนียนศิริ ทาละลักษมณ์ รองผู้อำนวยการฝ่ายบริการ	ระบบการบริการหนังสือ
๑๑. นางเย็นฤดี สัชฌุกร บรรณารักษ์ ๖	ระบบงานบริการหนังสือพิมพ์และวารสาร

๑๒. นายสันทัด สีนะวัฒน์ หัวหน้างานโมโครฟิล์ม	การบริการไมโครฟิล์ม
๑๓. นางสาวสมทรง แสงแก้ว นักวิชาการเผยแพร่ ๕	การจัดกิจกรรมส่งเสริมการอ่านและความรู้
๑๔. นางสาวศุภรางค์ ดวงแก้ว นายช่างศิลปกรรม ๕	นิทรรศการ
๑๕. นางพูนผล อรุณรักถาวร เจ้าหน้าที่ธุรการ ๓	มุมหนังสือสำหรับเด็ก และ ห้องโสตทัศนวัสดุ สุนทราภรณ์
๑๖. นางสาวมาลิน ภัทรภิรมย์ หัวหน้างานกิจกรรมห้องสมุด	การจัดตั้งห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร
๑๗. นางสาวปรียานุช ศิลากรณ์ นักวิชาการเผยแพร่ ๕	การจัดตั้งห้องสมุดดนตรีทูนกระหม่อมบริพัตร
๑๘. นางสาวอรพินท์ ลีมสกุล บรรณารักษ์ ๕	หอสมุดแห่งชาติสาขา
๑๙. นางธารา กนกมณี รองผู้อำนวยการฝ่ายวิชาการ	ระบบศูนย์ข้อมูลวารสารระหว่างชาติแห่งภูมิภาค- เอเชียตะวันออกเฉียงใต้
๒๐. นายประจักษ์ วัฒนานุสิทธิ์ เจ้าหน้าที่บริหารงานทั่วไป ๕	ระบบศูนย์กลางการแลกเปลี่ยนและยืมสิ่งพิมพ์ ระหว่างประเทศในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้
๒๑. นางวิลาวัณย์ ทรัพย์พันแสน บรรณารักษ์ ๕	รายชื่อหนังสือและเอกสารที่เกี่ยวกับหอสมุดแห่งชาติ

คณะบรรณาธิการ

ผู้อำนวยการ	นางกุลทรัพย์ เกษแม่นกิจ
บรรณาธิการ	นายทรงวิทย์ แก้วศรี

คณะทำงาน

นางสาวอรพินท์ ลีมสกุล	นางวิลาวัณย์ ทรัพย์พันแสน
นางสาววันศิริ เลิศภิรมย์ลักษณ์	นางสาวศุภรางค์ ดวงแก้ว
นายสันทัด สีนะวัฒน์	นางสาวบุบผา สารมาศ

พิมพ์ที่ ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคล สหประชาพาณิชย์
299/1-2-3 ถนนลาดหญ้า คลองสาน กท. 10600 โทร. 465-0173, 466-8694
นายบุญเห็น เล่าสกุล ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา...

คำบรรยายภาพปก

ประติมากรรมผนัง งานเคลือบแสดงรูปแบบของอาคารหอสมุดแห่งชาติ ซึ่งมีลักษณะสถาปัตยกรรมไทยโบราณ ผีมืออาจารย์ชลูด นิ่มเสมอ ประดับอยู่ที่ผนังห้องโถงด้านเหนือของอาคารใหญ่ หอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นเมื่อปีพุทธศักราช ๒๕๐๔

สมเด็จพระปฐมบรมราชจักรีวงศ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงสร้างหอพระมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นหอสมุดหลวงแห่งแรกในกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๖ และต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระมหากรุณาธิคุณก่อตั้งหอพระสมุด พระราชทานนามว่า หอพระสมุดวชิรญาณ ตามพระสมณนามาภิไธยในสมเด็จพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงผนวช เป็นการสนองพระเดชพระคุณ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๒๔ อีกทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอพระไตรปิฎกในวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นหอพุทธสาสนสังคหะ เมื่อปีพุทธศักราช ๒๔๔๓

ในปีพุทธศักราช ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รวมหอทั้ง ๓ คือ หอพระมณเฑียรธรรม หอพระสมุดวชิรญาณ และหอพุทธสาสนสังคหะ จัดตั้งเป็นหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เพื่อพระราชทานโอกาสให้ปวงชนมีแหล่งศึกษาหาความรู้ ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๕๕ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมตึกถาวรวัตถุ ซึ่งสร้างค้างไว้หน้าวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎ์ให้สำเร็จ พระราชทานเป็นที่ตั้ง หอพระสมุดสำหรับพระนคร

ในปีพุทธศักราช ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานหนังสือส่วนพระองค์ ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร อีกทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ขยายกิจการหอสมุดออกเป็น ๒ ส่วน พระราชทานพระที่นั่งศิวโมกขพิมาน ในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งปัจจุบันเป็นพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติเป็นที่เก็บหนังสือสมุดไทย และคัมภีร์ใบลาน พระราชทานนามว่า "หอสมุดวชิรญาณ" ส่วนที่เป็นหนังสือตัวพิมพ์และหนังสือที่โปรดเกล้าฯ พระราชทาน เก็บไว้ที่ตึกถาวรวัตถุ ได้พระราชทานนามใหม่ว่า "หอพระสมุดวชิราวุธ" หอพระสมุดทั้งสองแห่งนี้รวมเรียกว่า "หอพระสมุดสำหรับพระนคร"

ในปีพุทธศักราช ๒๔๘๑ รัฐบาลได้ปรับปรุงส่วนราชการกระทรวงธรรมการใหม่ ซึ่งหอสมุดเป็นหน่วยงานแผนกหนึ่งสังกัดอยู่ในกองวรรณคดี จนถึงปีพุทธศักราช ๒๕๐๔ จึงได้มีพระราชกฤษฎีกาตั้งกองหอสมุดแห่งชาติขึ้นในกรมศิลปากร และได้ปรับปรุงกิจการของหอสมุดให้พัฒนาขึ้นโดยลำดับ นับแต่การสร้างอาคารใหม่ที่ท่าวาสุกรี ได้ทำพิธีเปิดเมื่อวันที่ ๕ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๐๕ เป็นต้นมา

หอสมุดแห่งชาติ ได้พัฒนากิจการให้เหมาะสมแก่สถานการณ์ของบ้านเมืองและของโลก ได้นำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ อีกทั้งได้ขยายการบริการในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค จัดตั้งเป็นหอสมุดแห่งชาติสาขา และสร้างอาคารหลังใหม่ เพื่อขยายบริการเฉพาะนักเรียน ทำให้ได้มีที่ศึกษาค้นคว้าเพิ่มขึ้น หอสมุดแห่งชาติจึงเป็นแหล่งวิทยาการของชาติที่สำคัญแห่งหนึ่ง

ออกแบบปก สุภรางค์ ดวงแก้ว
ถ่ายภาพ จันทร์ฉาย พงศ์ชัยศรีกุล
บรรยาย กองแก้ว วีระประจักษ์